

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ALUSTATUD 1893. a. VIHK № 53 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ В 1893 г.

„KALEVIPOJA“ KÜSIMUSI
ЭПОС „КАЛЕВИПОЭГ“

TARTU 1957

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

VII K 53 В Ы П У С К

„KALEVIPOJA“ KÜSIMUSI
ЭПОС „КАЛЕВИПОЭГ“

TARTU 1957

Redaktsioonikolleegium:

E. Laugaste (vastutav toimetaja), P. Ariste, A. Kask,
H. Moosberg ja J. Silvet.
A. Pravdin ja E. Uuspõld (sekretärid).

Редакционная коллегия:

Э. Лаугасте (ответственный редактор), П. Аристэ, А. Каск,
Г. Мосберг, И. Сильвет.
А. Правдин и Э. Ууспыльд (секретари).

S A A T E K S

Nõukogude võimu aastail on ilmunud avalikkuse ette rikkalikult sõnavõtte ja uurimusi eesti kirjanduse tähtse «Kalevipoeg» kohta. Eepos on eesti kirjanduses muutunud uurimisprobleemiks, mille lahendamiseks on kogutud viimaseil aastail rikkalikult uut materjali. On sõelutud tublisti seniseid seisukohti ja antud uut valgust väärtalt või puudulikult valgustatud küsimustele. Erilist tähelepanu on pööratud teose sügavamale tõlgitsemisele, sisu igakülgsel avamisele ja pedagoogiliste väärtuste väljatoomisele, viimaselt alalt tuleb esile tõsta üha suureneva osatähtsuse andmist «Kalevipojale» kooliõpikuis. Sellealane töö on kulgenud ikka alles vahelduva õnnega. Kui pole välja jõutud veel püsivamate otsusteni, siis oluliselt sellepärast, et tahtega eepose koostaja mõtteid ja kujutlusi läbi näha pole sammu pidanud teose igakülgne uurimistöö faktilise materjali alusel, mille ülesandeks on välja selgitada see rahvaluuleline kasvupind ja ühiskondlik miljö, kust võrsus eepos. On vaja täiendavaid läbivalgustamisi eepose saamisloo eritingimuste kohta ruumis ja ajas, samuti uusi analüüse kunstiliste nõuete ja eepose looja kunstiliste iseärasuste kohta. Liiga suure eneseteadusega oleme kippunud suurte üldistuste kergele teele, seejuures unustades või tarbetuks pidades detailsemalt tundma õppida iga üksiku järgu ja lüli omapära. Laia profiili kaugvaates kippusid petlikult siledaks heiaastuma suuremad ja väiksemad vastuolud, loominguliste õnnestumiste tagant ei tahtnud ilmsiks tulla mõnedki puudujäägid eeposes, millest hoolimata ei kahvata saavutuste heledus. See ainult õpetab paremini ja õigemini nägema hiiglatööd, mida autor ning koostaja neis raskeis tingimustes suutis teha, ja visadust, millega ta oma eesmärgile rühkis. Töö tulemusena kujunes eepos, mis on pannud endast kõnelema pikkadeks aegadeks.

Suureks teeneks Nõukogude Eestis tuleb lugeda «Kalevipoja» tutvustamist kõigile NSV Liidu rahvastele hea venekeelse tõlke vahendusel juba mitmes väljaandes. Nõukogude Liidu rahvad võtavad eesti rahvuseepose kõige sõbralikumalt vastu ja aitavad seega lähendada NSV Liidu paljusid rahvaid eesti rahvale ja tema loomingule. Hea algus lubab loota, et peatselt võime saada parima tõlke venekeelse tõlke näol pärast juba olemasoleva veelkordset täiustamist ja täpsustamist. Sellepärast on vaja mitmeid, kõigepealt semasioloogia-alaseid küsimusi veel põhjalikult uurida.

Lühike nõukogude periood on võimaldanud anda suurtes tiraažides kaks eestikeelset väljaannet laiemale lugejaskonnale. Jääb aga veel vajaka see, et lugeja ja uurija käes oleks eepose koostaja tahe karvagi kõverdamata. Senised trükid ei ole sellelaadilistest puudustest kahjuks veel vabad. Oleks aeg avaldada «Kalevipoja» hästi toimetatud teaduslik väljaanne, mis ongi juba teaduslikkude asutuste ligemate aastate perspektiivplaanis.

«Kalevipoeg» on teos, mis jagab ka praegu veel ülesandeid igakülgeks analüüsimiseks. Aga enne tõeliselt tulemuslikule uurimisele asumist vajame olemasoleva allikmaterjali läbisõelumist, ja veel rohkem — ka editeerimist, et uurimistööle kaasa tõmmata meie juba kogenud kaadri kõrval uurijate noorpõlve või huviosalisi laiemais ringides, kes oma kutsetööst tingitud aja kitsendatud raamistuses ja ruumilises kauguses ei leia võimalusi arhiivitööks. Pealegi on algallikate kättesaadavaks tegemine trükipressi vahendusel kõige võimsam abinõu rahvusliku kultuuri igakülgeks rikastamiseks.

«Kalevipoeg» teosena ja rahvamuistendina moodustab sisurikka ja küllalt komplitseeritud uurimisprobleemi. Uurida «Kalevipoega» tähendab ühtlasi uurida eesti rahva elu ja olu 19. sajandil; see tähendab ühtlasi uurida tõelise eesti kirjanduse algust ja seda, kuiõrd küps oli rahvas selle juba nõudlikuma kirjanduse lugemiseks (sinna kuulub ka «Kalevipoeg») ja loetust arusaamiseks. Lisaks on saanud paratamatuks vajadus uurida sedagi, kuidas meie mineviku suurmehed on töötanud rahvahulkade igakülgsel kasvatamisel ja õpetamisel ja nende elujärje parandamisel. Uurida «Kalevipoega» oleks võimatu samal ajal mitte uurides eesti rahvaluulet, rahvamuistendeid ja regiivärssi. Analüüsida hiiumuistendeid terviknähtusena, koos kõigi liikidega, tähendab ühtlasi läheneda eesti rahvuseepose aluse mõistmisele õiget teed mööda. Aga kas ei tähenda eesti rahvuseepose uurimine viimati ka eesti rahvusliku kujutava kunsti uurimist, mille kaudu saaksime selgusele, kuidas kujutava kunsti meistrid juba rohkem kui saja aasta jooksul on näinud rahvamuistendit Kalevipojast ja Kreutzwaldi koostatud eepost maalil, graafikas ja skulptuuris? Samasugused küsimused kerkivad mõõdapääsmatult ette muusikateadusele, mille ülesandeks on ja jääb lahendada küsimus, kuidas rahvusvägilane on leidnud tee muusikasse ning millisena tema kuju ning vägiteod on pandud kõlrama heliloomingus. Üks selline katse leidub käesolevasi koguteoses. Oleks vaja ligemale analüüsile võtta siia maani kõige silmapaistvam «Kalevipoja» tõlgitsus muusikas — Eugen Kapi ballett.

«Kalevipoeg» pakub nii rohkesti teemasid ja ainetikku, et selle uurimine ei saa olla hoogtöö, vaid permanentne ülesanne veel paljudele järgnevatele aastatele.

Käesolev artiklite kogu on alles tagasihoidlik katse anda ülevaade võõrkeelseist tõlgetest, analüüsides nende iseloomu ja kvaliteeti, püüda klassifitseerida suurt muistendite rühma ennast. Aga

klassifitseerida muistendeid tähendab samal ajal võtta ligemale vaatlusele muistendite klassifitseerimise alused üldse ja kõige enne defineerida klassifitseeritav mõiste. Esimese seesuguse katse-
sena sisaldab siin esitatu kindlasti veel puudusi, mida saab kõrvaldada muidugi kollektiivses töös, kui uurijad on omandanud üha rohkem kogemusi. Artikkel «Kalevipoja» käsitlemisest koolis ja kooliõpikuis oli vajalik, et kord luubi alla asetada ja selgitada, mis siin on head, mida aga vaja teisiti teha. Ka praegu puudub rahuldav «Kalevipoja» analüüs kooli jaoks. Selle ülesandega ongi juba töötamas praktiliste pedagoogide kollektiiv, kellele see ülesanne oluliselt kuulubki. «Kalevipoja» keel on olnud vaidlusküsimuseks aastaid. Ülesande ainuõige lahendamise viis on muidugi võtta küsimuste kompleks tervikuna süstemaatilisele läbiarutamisele ehtsa rahvalaulu keele alusel. Sellest aspektist küsimust põhjalikult selgitades tuleb välja, et rida etteheiteid Kreutzwaldile on vaja ennatlikkudena ja põhjendamatuena tagasi võtta. Raskusi on tekkinud, eriti tõlkimise puhul, Kreutzwaldi sõnavaraga, kõigepealt tema sõnatähendustega. Siin on ees veel nõudlik tööväli. Taimenimede analüüs meie parima taimenimede tundja G. Vilbaste poolt tohiks olla üheks näiteks sellelt alalt, ühtlasi selgitavaks abivahendiks «Kalevipoja» lugejale, veel rohkem «Kalevipoja» tõlkijale ükskõik millisesse võõrkeelde. Ladinakeelse termini kaudu pääseb tõlkija otsesse kontakti «Kalevipoja» taimestikuga. Regivärsi olemuse igakülgne selgitamine on juba pikemat aega eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri kompleksseks uurimisprobleemiks. Selle lahendamisele on rakendatud peale õppejõudude ka üliõpilasi. Oluliseks lüliks selles kompleksküsimuste reas on parallelismi kui regivärsilise rahvalaulu põhiküsimuse uurimine kõigist aspektidest. Terve hulga monograafiliste uurimuste kaudu loodetakse jõuda ka «Kalevipoja» värsi iseärasuste mõistmisele.

Maksimaalseid tulemusi võimaldava uurimistöö huvides on vaja esialgseidki saavutusi aeg-ajalt tuua avalikkuse ette (olguigi vahel tegemist väiksemate teemadega), mitte ootama jäädes kogu küsimuste kompleksi lõpliku lahenduse saabumist. Lühiuurimuste avaldamise kaudu on võimalik kõigil asjast huvitatuil olla kursis uurimistöö olukorraga üldse. See võimaldab tekitada uusi mõtteid, arvamusi ja seisukohti, mis kokku aitavad käsiloleva probleemi lahendamist oluliselt edasi viia. Kollektiivses töös suudame saavutada hoopis ulatuslikumaid tulemusi. Ka käesolevat artiklite kogu tuleb võtta kui üht lüli veel järgnevas uurimistööde ahelas. Sellegi kaudu on tahetud kaasa aidata nõukogude teaduse kiirele arengule. Algus on tehtud «Kalevipoja» esimese vihiku ilmumise 100. aastapäeva tähistades.

Toimetaja

«KALEVIPOJA» TÖLGETEST

Prof., filoloogiateaduste dr, P. Ariste

Soome-ugri keelte kateeder

Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» on tänini teoseks, mida väljaspool eesti keele piire tuntakse enam kui ühtki teist eesti kirjanduse toodet. «Kalevipoeg» on eesti kirjanduse suurteos, mida on kõige enam teistesse keeltesse tõlgitud ning mida tõlgitakse üha edasigi mitmetesse Nõukogude Liidu või teiste maade keeltesse. «Kalevipoja» võõrkeeltesse tõlkimine on muide tihedasti seotud juba teose päevavalgele tulemisega, sest eepose esimese väljaande ilmumine 1857. aastal sai teoks vaid selle tõttu, et eestikeelsele originaalile oli lisandatud saksakeelne tõlge. Fr. R. Kreutzwaldi enese sooviks oli küll eepose avaldamine üksnes eesti keeles. Lauluisa tahtis oma teose anda kõigepealt just eesti rahvale endale. Eepose ilmumine korraga ka saksa keeles ei olnud Kreutzwaldile sugugi meelt mööda. Olles tagasihoidlik, arvas ta liiatigi, et «Kalevipoeg» pole kunstitöö, mis veel tõlkeski suudaks loorbereid lõigata.¹ Kui mõnelt poolt leiti saksakeelne tõlge siiski olevat vajalik, arvas Kreutzwald, et selle võiks avaldada hiljem eri raamatuna, mitte aga koos originaaliga. Saksakeelne tõlge sai välditamatuks toleaeagsete tsensuuriolude tõttu. Ei peetud võimalikuks «Kalevipoja»-taolise suure rahvusliku teose rahva kätte andmist. Kardeti, et eeposest võiks saada vahe relv eestlaste rahvuslikus võitluses saksa feodaalide ja pangermanistide vastu. «Kalevipoeg» tohtis avalikkuse ette astuda üksnes folkloristliku mälestusmärgina. Õpetatud Eesti Selts, kes toimetas eepose trükki, võis seega teose lugejale kätte anda vaid koos

¹ Fr. R. Kreutzwaldi kiri A. Schiefnerile 5. II 1854. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, Tallinn 1953, lk. 43; Fr. R. Kreutzwaldi kiri E. Sachssendahlile 7.—12. IX 1854. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, Tallinn 1956, lk. 351. Mõningaid märkmeid Kalevipoja kohta olevatest muistenditest ja eepose koostamisest on saksakeelsele lugejaskonnale andnud juba varemini Õpetatud Eesti Seltsi esimees G. M. Santo oma 1854. aastal ilmunud kirjutises «Ankündigung der baldigen Erscheinung des Kallewi-Poeg, eines estnischen Nationalepos, nebst einigen Bemerkungen über die estnische Volkspoesie» (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat III 1, Dorpat 1854, lk. 78—91).

saksakeelse tõlkega. «Kalevipoeg» pidi olema määratud kõigepealt õpetlastele ja literaatidele, kes soovisid lähemalt tutvuda eesti rahva mineviku ning rahvaloominguga.²

Kui «Kalevipoja» tõlkimine sai vajaduseks, tegi Fr. R. Kreutzwald alguses ise katsed saksakeelse vaste sõnastamiseks. Oma tõlke-töö kohta on ta kirjutanud järgmise iseloomustuse: «Nii palju kui see iganes võimalik oli, panin ma rõhku tõe truudusele ja aiasin seal, kus see mõttele liiga ei teinud, isegi alliteratsiooni saksa keeles järele.»³ Tõlkimiseks kavatses Fr. R. Kreutzwald appi võtta ka oma luulemeelse sõbranna Jenny Caplick'i. Suure koormatuse pärast ei saanud Kreutzwald oma kavatsust siiski teoks teha. «Kalevipoja» tõlkimine usaldati ekspastor Carl Reinthali kätte. Alguses oli Kreutzwald üsna rahul C. Reinthali tõlkimisega,⁴ kuid juba õige pea tekkis lahkarmumusi autori ja tõlkija vahel. C. Reinthal tahtis nimelt, et Fr. R. Kreutzwald tehku «Kalevipojast» proosatõlge, millele ta oleks andnud poeetilise kuju. Niisuguse nõude kohta ütles Kreutzwald: «Säherdust tööd ei saa mina aga kõige parema tahtmise juures ette võtta, ja kui ma seda tõesti ükskord tegema peaksin, siis ainult sel juhtumisel, kui ma Saksamaal mõne tõlkija leiaksin, kel eesti keelest pisematki aimu ei oleks. Mees, kes palju aastaid Liivi-maal ühe eesti kihelkonna peal pastor olnud ja kes ka muidu eesti keelega mitmetpidi tegemist on teinud, ei tohiks nii eba-õiglast ja ülekohtust nõudmist autorile mitte ette panna.»⁵ Mida rohkem C. Reinthal «Kalevipoega» tõlkis, seda vähem oli Fr. R. Kreutzwald tõlkega rahul. Tõlkega ei olnud rahul ka mitmed arvustajad. Autori arvates läks tõlkija *licentia poetica* suhtes liiga kaugele, hävitades seega tihtilugu eepose rahvusliku jume. C. Reinthal pani liiga suurt rõhku tõlke heale saksa keelele, mistõttu sisu kannatas. Ka oli tal omapärane ilumõiste, mida seirates «Kalevipoja» eesti miljöö muudeti saksikuks.⁶ Fr. R. Kreutzwald tegi tõlkijale ses suhtes õigeid ette-heiteid: «Te annate küll igal pool eesti lauliku mõtte edasi, kuid mitte tema mustas kuues, vaid elegantsemas ja pahatihti liiga peenes saksa ihukattes, mispärast neil, kes originaalist aru ei saa, võib eesti rahva vaimuproduktidest kergesti vale arva-mine tekkida.»⁷ Nagu nähtub Fr. R. Kreutzwaldi kirjadest tõlki-jale enesele ning teistele isikutele, kes olid «Kalevipoja» saatu-

² Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg, Tallinn 1953, lk. 347 jj.

³ Kirjad E. Sachssendahlile 18. XII 1853 ja 19. I 1854. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 328–330.

⁴ Kiri A. Schiefnerile 7. VIII 1856. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, lk. 64.

⁵ Kiri E. Sachssendahlile 11. XII 1855. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 383 jj.

⁶ Fr. R. Kreutzwaldi kirjad E. Sachssendahlile 15.—17. IV 1856; C. Reinthalile 15. I 1857. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 389 jj-d, lk. 481 jj-d.

⁷ Kiri C. Reinthalile 14. IV 1857. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 501.

Kalewipoeg,
eine Estnische Sage,

zusammengestellt von

J. B. Arenswald,

berathet von

C. Reinthal und Dr. Vertram.

Herausgegeben von

der gelehrten Estnischen Gesellschaft
in **Dorpat.**

Dorpat, 1861.

Druck von Heinrich Laumann.

«Kalevipoja» 1861. a. ilmunud kakskeelse väljaande tiitelleht.

sest huvitatud, tegi autor tõlkesse olulisi parandusi, mida aga tõlkija kuigi palju ei arvestanud.⁸ Tõlkimine venis liiatigi väga pikale. Mitme aasta jooksul oli C. Reinthal suutnud ära tõlkida ainult 15 lugu. Viimastel aastatel oli tõlkimine eriti veninud. Seetõttu hakkas Fr. R. Kreutzwald tõsiselt kaalutlema, kas ei oleks võimalik leida uut tõlkijat. Taaski arvestati tõlkijana Võru naisõpetajat Jenny Caplick'it, kes tegi mõned tõlkeproovid, mis «Kalevala» saksa keelde tõlkija akadeemik A. Schiefneri arvates olid paremad kui C. Reinthali tõlge.⁹ Ka A. Schiefner ise lubas tõlkima hakata,¹⁰ ent mõlemast mainitud asjahuvilisest ei saanud siiski tegelikku otsest tõlkijat.

1860. aasta alguseks muutusid Fr. R. Kreutzwaldi ja C. Reinthali vahekorrad täiesti halvaks. «Kalevipoja» autorile oli selge, et tõlkija töö kvaliteet oli endisest halvem. «Kalevipoja saksa kambris on poleeritud, libedad põrandad ja terve hulk pehmelt polsterdatud istmeid, kuid neil vähestel, kes uudishimu pärast sinna sisse astuvad, pole tema ilusas elukorteris kuigi kodust ega mõnusat olemist! — Miks siis mitte? Nad ei leia sealt suitsutuba ega puust pinkisid. — Eksimine on inimlik, seda võib meie kõigiga juhtuda, kui aga keegi meie eksituse meile nina ette on seadnud ja kindlasti kätte näidanud, siis on minu arvates küll meie kohus sellest taganeda.»¹¹ Seda kirjutab Fr. R. Kreutzwald «Kalevipoja» 15. loo tõlke puhul, mille ta leidis eriti halva olevat, sest seal oli originaali koloriit paiguti hoopis minema pühitud. Lauluisa pöördus Õpetatud Eesti Seltsi poole, et «Kalevipoja» viimased lood lastaks tõlkida kellelgi teisel isikul. 15. loosse tegi Fr. R. Kreutzwald ise parandusi.¹² Edaspidiseks tõlkijaks sai Georg Schultz-Bertram, kes autori enese abiga saksandas viis viimast lugu.¹³ 16. lugu on aga peamiselt autori enese tõlgitud.

Seega siis C. Reinthali ja G. Schultz-Bertrami tõlgituna, kusjuures aktiivseks kaastõlkijaks oli ka Fr. R. Kreutzwald ise, ilmus «Kalevipoja» esimene originaalile lisatud saksakeelne tõlge. Eepose esimene vihk ilmus 1857. aastal Tartus H. Laak-

⁸ Vt. näit. Fr. R. Kreutzwaldi kirju C. Reinthalile 15. I 1857, 29. I 1857, 17. II 1857, 31. III 1857, 17. X 1859, 14. XII 1859 jne. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 481 jj., 492, 494 jj., 500, 545 jj., 562. Vt. ka kirju A. Schiefnerile 24. X 1858, 23. I 1859, 11. VIII 1859, 16. X 1859 jne. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, lk. 85, 88, 118, 129 jj. Vt. ka Das Inland, Dorpat 1859, nr. 46, veerg 879—884.

⁹ A. Schiefneri kirjad Fr. R. Kreutzwaldile 24. X 1858 ja 6. II 1859. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, lk. 85 ja 91.

¹⁰ Fr. R. Kreutzwaldi kiri A. Schiefnerile 19. V 1859 ja A. Schiefneri kirjad Fr. R. Kreutzwaldile 22. V 1859. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, lk. 103, 105.

¹¹ Fr. R. Kreutzwaldi kiri Th. Beisele 29. I 1860. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 583.

¹² Vt. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 585 jj-d.

¹³ Vt. muide Fr. R. Kreutzwaldi kirja A. Schiefnerile 7. X 1860. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, lk. 176.

manni trükikojas Õpetatud Eesti Seltsi väljaandel: «Kalewipoeg, eine Estnische Sage, verdeutscht von Carl Reinthal». Lõplikult ilmus see «Kalevipoja» kakskeelne väljaanne 1861. aastal pealkirjaga «Kalewipoeg, eine Estnische Sage, zusammengestellt von F. R. Kreutzwald, verdeutscht von C. Reinthal und Dr. Bertram. Herausgegeben von der gelehrten Estnischen Gesellschaft in Dorpat». ¹⁴ Rööbiti «Kalevipoja» kakskeelse väljaandega ilmus 1861. aastal saksakeelne tõlge ka üksikult sama pealkirjaga. ¹⁵ Tõlke lõpus on lühidalt märkusi eeposes esinevatest isikutest, mütoloogilistest mõistetest, maakohtadest jne.

Kõneldes sellest, kuidas Fr. R. Kreutzwald ning tema aja-kaaslasel C. Reinthali tõlkesse, on juba antud ülevaade selle tõlke olemusest. Et oleks mõningane konkreetne näide otse tõlkest enesest, esitatakse alljärgnevalt I loo värsid 126—145 paralleelselt mõlemas keeles:

Läänes elas noori leske,
Naine üksine talunes,
Kes kui tuba toeta,
Hoone seinad katukseta.

Läks ta karja saatemaie
Pühapäeva hommikule,
Argipäeva aegadelle,
Mis ta leidis karja teelta,
Sõrge jälgilt tallermaalta,
Küla kiige alt vainulta?
Leidis kana karja teelta,
Tedre muna tallermaalta,
Varekse poea vainulta.

Leske võtis kana kaisu,
Pistis tedre muna põue,
Võtis leina lepituseks,
Kurvastuse kustutuseks,
Kodulapsiks kasvamaie;
Viskas varekse poegada
Ripakille põlle rüppe.

In der Wiek lebt' eine Witwe
Jugendlich, doch still und einsam
Wie ein unbewohntes Stübchen,
Wie ein Hüttchen ohne Schirmdach.
Auf die Viehtrift schritt sie

Sonntags
Und, wie es sich fügen, sonst auch
Sorgsam selbst die Heerde folgend.
Und was fand sie einst am Wege,
Auf der Trift in Rinderspuren,
Auf dem Schaukelplatz des Dorfes?
Fand das Küchlein an dem Wege.
Fand das Birkhuhn im Huftritt,
Vor dem Dorf die junge Krähe.

Und die Witwe nahm das Küchlein
Und verbarg das Ei im Busen,
Nahm sie, um die Wittwentrauer
Und den langen Schmerz zu sühnen,
Mit nach Hause zum Erziehen,
Und die junge Krähe warf sie
Auch noch mit in ihre Schürze.

C. Reinthali ja G. Schultz-Bertrami tõlke kaudu sai «Kalevipoeg» varsti üsna populaarseks väljaspool eesti keele piire. Saksa keelt valdavale lugejaskonnale ilmus liiatigi varsti mitu

¹⁴ Vt. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat IV 1, Dorpat 1857; IV 2, Dorpat 1858; IV 3, Dorpat 1859; IV 4, Dorpat 1859; V 1, Dorpat 1860; V 2—3, Dorpat 1861.

¹⁵ Kalewipoeg, eine Estnische Sage, zusammengestellt von F. R. Kreutzwald, verdeutscht von C. Reinthal und Dr. Bertram. Herausgegeben von der gelehrten Estnischen Gesellschaft in Dorpat, Dorpat 1861, XVI + 536 lk.

eepose sisu ümberjutustavat ning selgitavat kirjutist, mis omakorda aitasid kaasa teose ulatuslikumale tundmisele. Uks varasmaid ning üldse innukamaid «Kalevipoja» tutvustajaid oli Berliini idakeelte professor Wilhelm Schott. Kohe esimeste vihkude ilmumise järel avaldas ta eepost kiitvaid kirjutisi tolelaegses paljuloetavas ajakirjas «Magazin für die Literatur des Auslandes».¹⁶ Järgnevatel pikemates kirjutistes on toodud «Kalevipoja» sisu ümberjutustust suuremas või vähemas ulatuses. Nõnda on W. Schott juba 1860. aastal publitseerinud lugulaulu kuut esimest lugu kirjeldava ning arvustava artikli «Kalewi-Poeg, eine epische Sage der Esten».¹⁷ «Kalevipoja» sisu ümber jutustades on seda ühtlasi võrreldud «Kalevala» sisuga, osutades, mida mõlemas eeposes on ühist. W. Schott on üsna tugevasti arvestanud C. Reinhali tõlget. Ta leiab selle üldiselt olevat küllaltki rahuldava, kuid ei saa jätta laimata Reinhali uusromantilisi ilustamisi, mis on eesti algupärandit mõnes kohas üsna tugevasti võltsinud.¹⁸ W. Schott toob rea omapoolseid sisulisi parandusi. Need parandused näitavad, et ta on hästi tutvunud ka eestikeelse originaaliga. W. Schotti sulest on ilmunud veel teinegi «Kalevipoega» tutvustav töö, mis on ülalmainitust pikem ning põhjalikum, nimelt «Die estnischen sagen von Kalewi-poeg».¹⁹ Uurimuse alguses on antud täielik ülevaade eepose sisust ja loomiskäigust. W. Schott uskus tollal, nagu muudki ajakaaslased, et «Kalevipoeg» on kunagi esinenud tervikliku lugulauluna, millest meie päevini on säilinud vaid katkendid. «Märkustes» on toodud rikkalikke võrdlusi «Kalevalast» ning soome, eesti ja teiste rahvaste rahvaloomingust.

Teiseks «Kalevipoja» varaseks tutvustajaks on olnud Fr. R. Kreutzwaldi kauaaegne sõber akadeemik Anton Schiefner, kes oli kindlaid «Kalevipojagi» sõpru juba tollal, kui eepost alles koostati.²⁰ Varsti pärast eepose esimeste vihikute ilmumist pidas A. Schiefner koos J. F. Wiedemanniga «Kalevipoja» sisu edasiandva ning kommenteeriva aruande, mis ilmus trükitult 1860. aastal Peterburgi Teaduste Akadeemia väljaandel «Über die ehstnische Sage von Kalewi-Poeg».²¹ Aruanne oli esitatud selleks, et Fr. R. Kreutzwaldile antaks Demidovi auhind. Selle põhjaliku aruande folkloristliku osa on kirjutanud A. Schiefner ja keelelise osa F. J. Wiedemann. Olles selgitanud soome ja eesti rahvaluule suhteid, antakse ülevaade «Kalevipoja» tekkimisest

¹⁶ 1857, lk. 457—458 ja 462—463; 1859, lk. 503—506.

¹⁷ Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland. Herausgegeben von A. Erman. XIX Band. Zweites Heft. Berlin 1860, lk. 346—363.

¹⁸ Vt, mainitud tööd, lk. 359.

¹⁹ Philologische und historische Abhandlungen der Königlichcn Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1862, Berlin 1863, lk. 411—487.

²⁰ Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, Tallinn 1953, lk. 21 jj-d.

²¹ Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg II, veerud 273—297 = Mélanges russes tirés de Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg IV 2, St.-Petersbourg 1861, lk. 126—161.

ja olemusest. Üksikuid ilmunud lugusid refereeritakse üsnagi täpselt ning esitatakse ka mõningaid katkendeid luulevormis. Eepose sisu üksikasjaline analüüs, mis mõlemad akadeemikud on esitanud, on tähelepanevad veel meiegi päevil.

Siinkohal tuleb mainida Tartus ilmunud ajakirja «Das Inland», mille veergudel on ilmunud õige mitu vägilase Kalevipoja ja teose «Kalevipoeg» kohta käivat kirjutist. Jättes kõrvale need sõnavõttud, kus kõneldakse Kalevipoja-muistenditest, mainitagu lühidalt need artiklid, mis käsitlevad Fr. R. Kreutzwaldi loodud eepost. Juba 1858. aastal on Fr. R. Kreutzwaldi sõber H. Neus kõrvutanud omavahel «Hiawathat» ja «Kalevipoega»²², mis mõnel määral tutvustas laiematele hulkadele ka eesti eepose sisu. Siinkohal tuleb mainida huvitavat seika, et saksakeelsele publikule on selles ajakirjas «Kalevipoega» propageerinud ka soome kultuuritegelane S. Elmgrén. 1859. aasta alguses oli S. Elmgrén Helsingis ühel kirjandusõhtul («in der Helsingforscher literarischen Soirée») pidanud kõne «Kalevipojast», mille «Das Inland» tõi ära.²³ Ettekandes on üldse kõneldud rahvaluulest ja siis analüüsitud «Kalevipoja» sisu. Kalevipoega on võrreldud Kullervoga ja teiste soome rahvaluule kangelastega. Kui «Kalevipoeg» oli lõplikult ilmunud 1861. aastal, ilmus tema kohta niihästi ajakirjas «Das Inland» kui ka teistes perioodilistes väljaannetes mitu eepost tutvustavat kirjutist²⁴, millest mõnedes on jutustatud pikemaltki üksikutest eepose osadest.²⁵

Üks vanemaid «Kalevipoja» sisu ümberjutustavaid kirjutisi on ka M. Carrière'i oma, kes 1867. aastal on kirjutanud tähelepanevava uurimuse «Kalevalast» ja «Kalevipojast».²⁶ Eepose sisu ümber jutustades on esitatud ka tõlkekatkendeid, kuid neis on autor kaheksajalgse trohheuse asemel tarvitanud kuueistkümnepalgset, kuigi näited on 1861. aastal lõplikult ilmunud kakskeelse väljaande järgi. Toodagu näiteks kiigelaulu katkend:

Schaukelburschen, liebe Brüder, lasst die Schaukel höher steigen!
Dass ich leuchte bis zur Sonne, schimmre bis in Meereswellen.

Saksakeelsele lugejale on «Kalevipoega» eriti ulatuslikult aidanud tutvustada mõned möödunud sajandil eri raamatuna ilmunud omapärased väljaanded. Juba 1873. aastal on tolleaegne

²² H. Neus, Die epischen Dichtungen: der Sang von Hiawatha und Kalewipoeg. Das Inland, Dorpat 1858, nr. 25, veerg 401—406, nr. 26, veerg 417—421.

²³ Ein Vortrag über das estnische Heldengedicht Kalewipoeg, gehalten in der Helsingforscher literarischen Soirée den 12. Febr. 1859 von S. Elmgrén. Das Inland 1859, nr. 17, veerg 333—339.

²⁴ Vt. muide Das Inland 1861, nr. 6, veerg 89—90.

²⁵ St. Petersburger Montagsblatt, St. Petersburg 1861, nr. 6; Extrablatt zur Revalschen Zeitung, Reval 1861, nr. 41.

²⁶ M. Carrière, Die Poesie der Finnen und Esten. Kalewala und Kalewipoeg. Internationale Revue. Monatschrift für das gesammte geistige Leben und Streben der ausserdeutschen Culturwelt Wien 1867, lk. 76—83, 176—180.

Hanau õpetaja ning pastor C. Chr. I s r a ä l avaldanud raamatu «Kalewipoeg oder die Abenteuer des Kalewiden»²⁷. C. Chr. Israël ei ole piirdunud üksnes «Kalevipoja» sisu ümberjutustamisega, vaid ta on teinud ka mitmeid kompositsioonilisi muudatusi. Lugulaul on jagatud 14-ks «seikluseks» (Abenteuer). Eessõnas ütleb ümberjutustaja, et Fr. R. Kreutzwald polevat saanud õigesti aru hääbunud lugulaulu ürgkujust ning olevat esitanud Kalevipoja seiklused kavatult segipaisatuna. Sellepärast on ümberjutustuses eepose kohti ümber paigutatud ning omalt poolt täiendavaid selgitusi lisatud. C. Chr. Israëlgi uskus nimelt, et «Kalewipoeg» on omal ajal tervikliku laulu kujul rahvasuus olemas olnud. Lugulaulu osi ümber paigutades arvas ta võivat «algse tervikluse» kätte saada. Proosateksti sekka on C. Chr. Israël põiminud mõningaid laulukatkendeidki, ent viimastel pole mingit otsest värsilist seost «Kalevipoja» asjaomaste kohtadega. Katkendid on vabalt ümber luuletatud «Kalevipoja» ainetel, nagu näiteks Saarepiiga «igatsuslaul»:

Es stehn die Sterne am Himmel,
 Es scheint der Mond so hell,
 Es eilen die silbernen Wellen
 Im Winde nach Finnland schnell,
 Und eilt ihr im Winde so schnelle
 Und thut mich scheiden so lang
 So sagt ihm Wellen im Winde,
 wie mir das Herz so bang.

C. Chr. Israël on teinud Kalevipoja seiklused originaalist põnevamaks. Mõnd ümberjutustuse kohta võib lugeda nagu saksa rüütliromaani ning rüütliballaadidena kõlavad ka riimitud passaažid. Ümberjutustuse eessõna ja lõpus olevad kommentaarid on kirjutatud peamiselt Fr. R. Kreutzwaldi enese ning W. Schotti järgi, kuid on toodud ka omapoolseid võrdlusi teiste rahvaste eepilise luulega.

C. Chr. Israëli proosaümberjutustuse põhjal on Julius G r o s s e avaldanud õige omapärase «Kalevipoja» luuletõlke «Die Abenteuer des Kalewiden. Estnisches Volksmärchen»²⁸. Nagu autor eessõnas ise ütleb, olevat tal allikaks olnud niihästi Reinthal-Bertrami tõlge kui ka Israëli ümberjutustus, ent peamiseks eeskujuks on siiski olnud Israël, kelle teose ta on viinud tagasi luulevormi. J. Grosse arvates ei ole «Kalevipoja» originaalis esinev värsimõõt selline, mis laseks eesti rahvuseepost saksa keeles küllaldaselt nautida. «Serbia värsimõõdu» asemel on J. Grosse võtnud tarvitusele 16-jalgse trohheuse, mis esineb skandinaavia saaga-

²⁷ Kalewipoeg oder die Abenteuer des Kalewiden. Eine estnische Sage, frei nach dem Estnischen bearbeitet von C. Chr. Israël, Reallehrer und past. exstr. ord. zu Hanau, Frankfurt a. M. 1873, VI + 97 lk. väikeses oktaavis.

²⁸ Leipzig 1875, XVIII + 221 lk. väikeses oktaavis.

des. Originaali värsside arvust on J. Grosse luuletuse värsside arv seega kolm korda vähem. Eespool on toodud C. Reinthali tõlkest katkend selle kohta, kuidas Lääne lesknaine leidis kana-poja, tedremuna ja varesepoja. Linda ja Salme süünd on J. Grosse tõlkes mõne sõnaga esile toodud otse esimese laulu alguses, kus kõneldakse Kalevist ja Lindast:

War ein Mann mit Namen Kalew, also künden alte Sagen,
Den vom Nordland einst ein Adler fernher durch die Luft getragen
Und am Felsenstrand von Esthland setzt' er nieder ihn an's Ufer,
König ward er von den Völkern: viele hohen Thaten schuf er. —
War auch eine holde Jungfrau Linda war ihr goldner Namen,
Wunderlieblich war die Schöne. Viele wohl zur Werbung kamen.
Hold war sie, doch viele Sommer blieb ihr Mädchenherz verschlossen;
Aus dem Ei des Birkhuhns, hiesz es, sei sie wunderbar entsprossen;
War ein armes Waisenmädchen, eine aufgelesne Krähe,
Aber als sie aufgewachsen, strahlengleich war ihre Nähe. —
Schön war sie, dasz selbst die Sonne und der Mond in Maienzeiten,
Gleichfalls auch der Sternknabe um die schöne Jungfrau freiten.

Nagu nähtub juba sellest lühikesest katkendist, on J. Grosse ka eepose sisu täiesti meelevaldselt moonutanud, kontamineerides Linda, Salme ja varesepojast süündinud orjatüdruku üheks isikuks. Muudiski ümberjutustuse osades on sisulisi muudatusi. Originaali eestipärasest keskkonnast ei ole järele jäänud peaaegu mitte midagi. Kogu «Kalevipoeg» on jagatud üheksaks lauluks, kus esineb kronoloogilisigi ümberpaigutusi.

«Kalevipoja» saksakeelseist tõlkeist kõneldes tuleb mainida ka lasteväljaannet ««Kalevipoeg». Ein estnisches Märchen»²⁹, mis on tundmatu autori poolt avaldatud Väandra kurttumade kooli toetamiseks. Selles teoses on «Kalevipoja» tähtsamad süüdmused lastele arusaadavas sõnastuses ümber jutustatud. «Kalevipoja» üksikuid lugusid proosaümberjutustuses on ilmunud ka mitmes saksakeelses eesti muinasjuttude kogus. Kohati on niisugustesse ümberjutustustesse põimitud osi lugulaulust luulevormiski 1861. aasta väljaande järgi. Selliseid muinasjutukogusid on näiteks C. Russwurm³⁰, H. Jannseni³¹, M. Körberi³² ja A. von Löwis of Menari³³ omad. Viimase autori sulest on peale selle ilmunud pikemgi ülevaade «Kalevipojast», kus C. Reinthali ja G. Schultz-Bertrami tõlkes on üsna ulatuslikult

²⁹ «Kalevipoeg». Ein estnisches Märchen. Bearbeitet für Kinder von 8—12 Jahren. Herausgegeben zum Besten der Fennernschen Taubstummen-Anstalt, Reval 1894, 64 lk.

³⁰ C. Russwurm, Sagen aus Hapsal, der Wiek, Ösel und Runö, Reval 1861.

³¹ H. Jannsen, Sagen und Märchen des estnischen Volkes I—II, Riga-Leipzig 1881—1887.

³² M. Körber, Ösel einst und jetzt II, Arensburg 1888.

³³ A. von Löwis of Menar, Finnische und estnische Volksmärchen, Jena 1922.

toodud värssidessegi jäetud katkendeid.³⁴ Anonüümselt on Kalevi-
poja ja siili episood toodud ühes 1869. aasta Tallinna saksakeel-
ses kalendris.³⁵ Kuressaare saksa nädalalehes on N. N o l c k e n
õige pikalt eepose sisu edasi jutustanud.³⁶

Et C. Reinhali ja G. Schultz-Bertrami saksakeelne tõlge ei
rahuldanud Fr. R. Kreutzwaldi, oli ta huvitatud uuest tõlkest. Ta
on akadeemik A. Schiefnerile kirjutanud, et too teeks «här-
ra dr. Löwele» ettepaneku uue tõlke valmistamiseks: «Uus tõlge
peaks ilma kassikullata ja väliste eheteta püüdma teksti võima-
likult suure täpiseusega edasi anda, mis nii rikkas keeles,
nagu saksa keel, ei tohiks kogunisti raske olla.»³⁷ Seda kirjutades
on Fr. R. Kreutzwald kritiseerinud ka iseennast, sest alates XVI
loost oli ta endagi osatähtsus tõlkijana üsna oluline. Kirjavahe-
tuses A. Schiefneriga on lauluisa korduvalt peatunud küsimusel,
kust saada «Kalevipoja» uus saksa keelde tõlkija. Fr. R. Kreutz-
wald ise on leidnud, et selleks sobiv isik oleks ikkagi kolleegiumi-
assessor doktor Ferdinand Löwe.³⁸

Endine Peterburi Teaduste Akadeemia bibliotekaar F. L ö w e
tõlkiski kogu «Kalevipoja» uuesti saksa keelde. Osa tõlkest ilmus
tõlkija eluajal Opetatud Eesti Seltsi Toimetistes, nimelt I—III
ja XVII lugu ning VI loost värsid 1—250.³⁹ Kogu tõlge avaldati
V. Reimani poolt Tallinnas 1900. aastal.⁴⁰ See uus tõlge on eel-
misest tunduvalt ladusam ning algupärandile ühtlasi lähedasem.
Toodagu tõlgete võrdluseks sama katkend, mis on esitatud
C. Reinhali tõlkest:

In der Wiek 'ne junge Wittib
Einsam haust' auf ihrem Hofe,
Einem Bau gleich ohne Balken,
Einem Hause ohne Dachung.

Ihre Heerde selbst zu hüten
Ging sie froh am Sonntag frühe
Wie am Werkeltag jeweilig.
Was denn fand sie auf der Viehtrift,
Auf dem Ranft voll Rinderspuren,
Auf der Dorfes-Schaukel Rasen?

Fand ein Küchlein auf der Viehtrift,
Auf dem Ranft ein Ei vom Birkhuhn,
Auf dem Rasen ein Krähenjunge.

Nahm die Wittib auf das Küchlein,
Birkhuhnei in ihrem Busen,
Sich zum Trost in ihrer Trauer,
Und zur Lindrung ihres Leides,
Sie im Hause gut zu hegen:
Warf auch noch das Krähenjunge
In die aufgeschlagene Schürze.

³⁴ A. von L ö w i s of M e n a r, Die Baltischen Provinzen V. Märchen und
Sagen. Berlin-Charlottenburg 1916, lk. 75—92.

³⁵ Revalscher Kalender 1869, Reval 1868, lk. 53—54.

³⁶ Vt. Arensbürger Wochenblatt 1876, nr. 32, 35, 37, 38, 40, 42.

³⁷ Fr. R. Kreutzwaldi kiri A. Schiefnerile 9. V 1869. Fr. R. Kreutzwaldi
kirjavahetus III, lk. 437 jj.

³⁸ Fr. R. Kreutzwaldi kirjad A. Schiefnerile 9. VI 1869, 14. XI 1869,
6. IV 1870, 15. V 1870, 25. VII 1871 ja 18. II 1872 ning A. Schiefneri kiri
Fr. R. Kreutzwaldile 10. IV 1870. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III,
lk. 439—468.

³⁹ Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat X 4,
Dorpat 1881.

⁴⁰ Kalewipoeg. Aus dem Estnischen übertragen von F. Löwe. Mit einer
Einleitung und mit Anmerkungen herausgegeben von W. Reiman, Reval 1900,
XXXII + 343 lk.

Kalewipoeg.

Aus dem Etnischen

übertragen

von

F. Löwe.

Mit einer Einleitung und mit Anmerkungen

herausgegeben

von

W. Heiman.

Heval 1900.

Verlag von Franz Kluge.

«Kalevipoja» F. Löwe saksakeelse tõlke kaas.

Et F. Löwe oli surnud enne, kui kogu eepose tõlge võis ilmuda, oli ta mahajäänud käsikirjas mõningaid kohti, mis polnud lõplikult viimistletud. Tõlke väljaandja V. Reiman on sellepärast olemasolevasse käsikirja teinud parandusi nende korrektsoonide järgi, mis W. Schott oli teinud C. Reinthali tõlke kohta. F. Löwe tõlkes puudus «Soovituseks». See on seega avaldatud C. Reinthali tõlkes, millesse on siiski tehtud mõningaid muudatusi.⁴¹ Väljaandja V. Reimani sulest on tõlkele lisatud ulatuslik sissejuhatus, kus iseloomustatakse eesti rahvaluulet ja selle kogumist, kirjeldatakse «Kalevipoja» saamislugu ning saksa keelde tõlkimist ja antakse ülevaade eepose kohta olevast tähtsamast kirjandusest. «Kalevipoega» käsitlevast kirjandusest on toodud bibliograafiline loendki, muide ka saksakeelseid tõlkeid arvustavast kirjutistest. Eepose lõpus (lk. 267—343) on ulatuslikke kommentaare (Anmerkungen) koha- ja isikunimede, sõnavara, etnograafiliste mõistete jne. kohta. Niihästi tõlke laduseuse kui ka selgitavate kommentaaride tõttu on see saksakeelne «Kalevipoja» väljaanne olnud kaua ainsaks allikaks, mille järgi eepost on loetud ning uuritud seal, kus eesti keelt ei ole osatud. Selle tõlke tähtsus ei ole kadunud tänapäevalgi. Mitmed eri keeltesse tehtud «Kalevipoja» tõlked on F. Löwe järgi või on eesti keelest tõlkides ilmselt silmas peetud ka F. Löwe sõnastust, nagu võib näha allpool. Tuletatagu siinkohal meelde, et M. Gorkigi on «Kalevipojaga» tutvunud just F. Löwe tõlke kaudu.⁴²

F. Löwe tõlge sai ka väljaspool Eestimaad tunnustuse osaliseks.⁴³ Sellegi tõlke järgi on tehtud saksakeelseid ümberjutustusi, millest pikemad ja üksikasjalisemad on F. Sandvossi⁴⁴ ja E. Thomsoni⁴⁵ omad. Mõlemad mainitud autorid on ühtlasi «Kalevipoja» sisu analüüsinud, eriti aga just viimane autor.

Täielik «Kalevipoja» tõlge ilmus pärast saksakeelse tõlke ilmumist varsti ka vene keeles. Vene keeles on üldse selle lugulaulu täielikke tõlkeid ilmunud enam kui üheski teises keeles. Venekeelsele lugejaskonnale on «Kalevipoeg» proosaümberjutustuse kaudu saanud tuttavaks juba 1872. aastal, mil Riias ilmunud ajalehes «Рижский вестник» on keegi «Kalevipoja kaasmaalane» («Сородич «Сына Калева»») avaldanud kogu

⁴¹ Vt. F. Löwe tõlke eessõna, lk. XXVIII. Vt. ka L. von Schröder, Zur Entstehungsgeschichte des Kalewipoeg. Mittheilungen aus Briefen des Dr. Fr. R. Kreuzwald an die Herren Dr. Sachssendahl und Pastor Reinthal. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat VI, Dorpat 1896, lk. 1—53.

⁴² Rahva Hääl 1949, nr. 290; Edasi 1949, nr. 291; Nõukogude Õpetaja 1949, nr. 50; Советская Эстония 1949, nr. 290.

⁴³ Vt. näiteks kellegi A. P. artiklit «Massgebliches und Unmassgebliches». Die Grenzboten, Zeitschrift für Politik, Litteratur und Kunst 59, Leipzig 1900, drittes Vierteljahr, lk. 627—628.

⁴⁴ F. Sandvoss, Kalewipoeg. Das estnische Nationalepos. Preussische Jahrbücher 104, Heft III, Berlin 1901, lk. 402—418.

⁴⁵ E. Thomson, Zur Kalewipoeg-Sage. Baltische Monatschrift 51, Riga 1911, lk. 54—67.

III-130.

КАЛЕВИЧЪ

(Kalewi poeg).

ДРЕВНЯЯ ЭСТОНСКАЯ САГА

ВЪ ДВАДЦАТИ ПѢСНЯХЪ.

Перевелъ

ЮРІЙ ТРУСМАНЪ.

ПЕРВЫЙ ВЫПУСКЪ.

1399

РЕВЕЛЬ.

Издательство Тинго и Литогрaфия Г. Матинна въ Ревелѣ.

1899.

J. Truusmani venekeelse tõlke kaas.

lugulaulu küllaltki ulatuslikus edasiandes.⁴⁶ Veidi hiljemini, nimelt 1876. aastal, on Riias asunud preester J. Lindenberg avaldanud teisege venekeelse «Kalevipoja» ümberjutustuse «Содержание эстонской народной поэмы «Сын Калева»».⁴⁷ J. Lindenbergi ümberjutustuse alguses on paarileheküljeline ülevaade «Kalevipoja» koostamisest ja tähtsusest eesti rahva ning eesti kirjanduse ajaloos. Edasi järgneb kõikide lugude üsna täpne sisukirjeldus. Mõlemad mainitud ümberjutustused on sedavõrd lähedased teineteisele, et on tõsist põhjust arvata nende mõlemate autoriks sama isikut, s. o. J. Lindenbergi. J. Lindenberg on ajalehes «Рижский вестник» avaldanud kirjutisi eestlaste mütoloogiasst jne.⁴⁸ Sellepärast võib pidada tõenäoliseks, et tema on ühtlasi «Kalevipoja kaasmaalane». Usutavasti J. Lindenbergi poolt on ka sama ajalehe 1874. aastakäigus avaldatud «Kalevipoja» viimase loo aineil kirjutatud «Битва эстонцев с немецкими рыцарями».⁴⁹ Esimene «Kalevipoja» venekeelne värsstõlge on J. Truusmani «Калевич (Kalevi poeg). Древняя эстонская сага в двадцати песнях»⁵⁰, mis algselt ilmus väikeste osade kaupa Tallinna ajalehes «Эстляндские губернские ведомости».⁵¹ J. Truusman uskus, et «Kalevipoeg» on igas üksikasjaski eestlaste vana mütoloogiline teos, millest ei tohi midagi välja jätta ega midagi juurde lisada. J. Truusman üritas seega eepose sisu nõnda täpselt edasi anda kui võimalik ega püüdnudki alles hoida algupärandi värsimõõtu. Toodagu J. Truusmani tõlke näitena sama koht, mis on esitatud saksakeelsetest tõlgetest (autori kirjaviis on säilitatud):

Въ ВйкъѢ жила молодая вдова,
 Во дворѢ одинокой женой,
 Которая была, какъ изба безъ опоры,
 Стѣны зданія безъ крыши.
 Она ходила провождать стадо
 По воскреснымъ утрамъ,
 Въ буднишніе дни.
 Что нашла она на пути стада
 Въ слѣдахъ раздвоенныхъ копытъ.
 На утопанной землѣ,
 Подъ деревенской качелью на игрищѣ?

(Она) нашла курицу на пути стада,
 Тетярино яйцо на утопанной землѣ.
 Вороньяго птенца на игрищѣ.
 Въ объятіе курицу взяла вдова,
 Всунула въ пазуху тетеркино яйцо.
 Взяла для успокоенія сетованія,
 Для разсіянія печали,
 (Чтобы) выростить дома;
 Бросила птенца вороньяго
 Небрежно въ передникъ.

⁴⁶ Рижский вестник 1872, пг. 10, lk. 12—18.

⁴⁷ Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края I, Рига, 1876, lk. 36—54.

⁴⁸ Рижский вестник, Воскресный лист 1875, пг. 5, lk. 1—9; пг. 6, lk. 1—9; Рижский вестник 1874, пг. 60, lk. 62—63, 95 jne.

⁴⁹ Рижский вестник 1874, пг. 84.

⁵⁰ I выпуск (lk. 1—37), Ревель 1886, II выпуск (lk. VIII + 57—264), Ревель 1889.

⁵¹ Эстляндские Губернские Ведомости, Ревель 1886, пг. 49—54, 1887, пг. 6—12, 14—19, 21, 28—29, 35, 38, 40—42, 44, 46, 49—50, 1888, пг. 5—8, 12, 14—15, 19—20, 23, 27, 31—33, 38—43.

J. Truusmani «Kalevipoja» venekeelne väljaanne on seega vaid sõnasõnaline joonealune tõlge. Tõlkija sooviks oli venekeelsele lugejale tutvustada eestlaste ajalugu, rahvaluulet ja uskumusi täpselt sellisena, nagu nad on eeposes esile toodud, ilma et midagi oleks muudetud. Senistele saksakeelsetele tõlgetele heidab J. Truusman ette eepose mütoloožiliste joonte retušeerimist, mis on selleks ette võetud, et mõtet selgemalt edasi anda. Et aga mütoloožilistes lauludes olevat mõte sageli mõistatuslik, siis on saksakeelsetes tõlgetes mõte mõnikord ekslik. J. Truusman on ise algteksti sõnastusest sedavõrd orjalikult kinni pidanud, et kui tal on vaja olnud lisada mõni sõna vastava koha paremaks arusaamiseks vene keeles, on see sõna pandud sulgudesse. «Kalevipoja» luulepärase külje on J. Truusman täiesti hüljanud. Et anda oma tõlkele veelgi enam mütoloogilist värvingut, on autor selle algusesse lisanud soome ja eesti muistendeid Kalevist ja Kalevipojast ning muud, mis tema arvates on otseses seoses lugulauluga, nagu Soome linna Kajaani asutamine, Vanemuise kosjad, Vanemuise laul, Emajõe sünd, Koit ja Hämarik ning keelte keetmine.

J. Truusmani tõlge on eesti keelest. Tõlkija on siiski arvestanud raskemate kohtade seletustes ka Reinthal-Bertrami saksakeelset tõlget ja Löwe tõlkest neid osi, mis tollal olid juba ilmunud Opetatud Eesti Seltsi Toimetistes.

J. Truusmani tõlkega seoses olevad eessõnad ja kommentaarid on ühtlasi lühiuurimusteks «Kalevipoja» kohta, milles tuakse esile mitmeid tähelepandavaid mõtteid. Tõlke esimeses andes on pikem eessõna. Teisel andel on 8 lehekülge eessõna, milles võrreldakse «Kalevipoega» «Kalevalaga». J. Truusmani arvates on osa «Kalevipoja» lugusid tekkinud 8.—13. sajandi vahel, teine osa aga hiljemini, kui mõõgavennad olid juba eestlaste maale tunginud. Lugude lõpus olevad seletused on osalt ebakriitilised, osalt aga niisugused, mida «Kalevipoja» tänapäeva uurija peab siiski arvestama. Uskudes «Kalevipoja» lugude täielikku rahvapärasust väidab J. Truusman Fr. R. Kreutzwaldi arvustades, et lauluisal polevat alati õnne olnud «endise lugulaulu» katkendite kokkuliitmisel. «Kalevipoega» olevat toodud stiihilisi sündmusi, mis üldse ei puutuvat kangelasse.

Kuigi J. Truusmani tõlkel oli puudusi, sai see siiski teguriks, mis aitas «Kalevipoega» tutvustada suurtele venekeelsete lugejate hulkadele. Tõlge leidis ajakirjanduses ja teaduslikeski väljaannetes elavat vastukaja.⁵² J. Truusmani sõnasõnaline tõlge on olnud aluseks ka N. Aleksejevi värsstõlkele «Сын Калева. Народная эстонская поэма», mis ilmus Tallinna ajalehes «Ревельские Известия»⁵³. Kokku on N. Aleksejev vene keelde

⁵² Vt. päiteks Рижский вестник 1887, nr. 60. Эстляндские Губернские Ведомости 1889, nr. 20, lk. 82, Исторический Вестник 1895, nr. 61, lk. 233 jj., Журнал Министерства Народного Просвещения 1887, январь, отд. 2, lk. 201 jne.

⁵³ Ревельские Известия, Ревель, 1893, nr. 87—88, 94—97, 104—107, 137, 144—145, 235—237; 1894, nr. 70, 76—78, 214, 217, 278—280; 1897, nr. 144, 151, 157, 163, 167, 225, 231, 236, 241, 247 ja 253.

ümber luuletanud «Kalevipoja» 10 esimest lugu. Sel tõlkijal ei ole mingit eessõna, mis muidu tavaliselt on ikka igas «Kalevipoja» tõlkes olemas. Ka kommentaare ja joonealuseid märkusi on õige napilt. Toimetuse poolt on lisatud mõni seletav sõna lugulaulu algusesse,⁵⁴ milles näidatakse, et «Kalevipoeg» olevat eestlaste puhtrahvuslik luuletus, mis on rahva suust kirja pandud. J. Truusmani sõnasõnalist tõlget ümber luuletades on N. Aleksejev täiesti hüljanud algupärandi värsitehnika ja värsside arvu. Missuguse kuju on «Kalevipoeg» saanud N. Aleksejevi sules, seda osutab kõige paremini sama koht esimesest loost, mis on juba korduvalt esitatud⁵⁵ (katkend esitatakse autori kirjaviisis):

Въ вечернемъ Эстїи краю
Изва есть небольшая;
Проводить тихо жизнь свою
Вдова въ ней молодая.

Одна, безъ близкихъ и друзей,
Вдова та дни проводитъ:
Никто не помогаетъ ей,
Сама за стадомъ ходитъ.

По селамъ ли, иль по лугамъ
За стадомъ ли ходила,
Предметовъ много разныхъ тамъ,
Гуляя находила.

Вотъ разъ, когда за стадомъ шла,
И гнала стадо въ поле,
Дорогой курицу нашла,
Клевавшую на волѣ.

Еще тетерки тамъ яйцо
Она съ земли подняла,
Потомъ вороньяго птенца
У выгона сыскала.

Убравши то яйцо къ себѣ
За пазуху, и въ руки
Взявъ курицу, пошла къ избѣ,
Чтобы выростить отъ скуки.

И вороненка чередой
Схватавши, положила
Вдова въ передникъ, и домой
Такъ всѣхъ троицъ носила.

N. Aleksejevi tõlge on sageli nõnda kauge algupärandist, et võib saada vastupidisegi mulje tegevusest ja keskkonnast, mis «Kalevipojas» esineb. J. Truusmanil oli sisu kammitsaks, millesse ta takerdus, N. Aleksejev on aga loonud peaaegu uue lugulaulu «Kalevipoja» ainetel. Teda võib võrrelda saksa tõlkija J. Grossega, kes on käinud samasugust teed.

N. Aleksejev on paar katkendit «Kalevipojast» avaldanud ka N. Novitši toimetatud soome ja eesti luule antoloogias «Поэты Финляндии и Эстляндии»⁵⁶.

J. Truusmani sõnasõnalise tõlke varal on veel kirjutatud P. Afanasjevi ooperilibreto «Калевич. Опера в четырехъ действияхъ и семи картинахъ»⁵⁷.

Ei J. Truusman ega N. Aleksejev pole suutnud anda tõelist, originaalile niihästi sisult kui ka vormilt vastavat «Kalevipoja»

⁵⁴ Ревельские Известия 1893, nr. 87.

⁵⁵ Ревельские Известия 1893, nr. 88.

⁵⁶ Поэты Финляндии и Эстляндии. Изданы под редакцией Н. Новича, С.-Петербург 1898, lk. 115—118.

⁵⁷ Правительственный вестник 1888, nr. 275.

tõlget. Nende tõlkijate peamiseks teeneks on vaid eestlaste eepose üldine tutvustamine laiematele vene keelt lugevatele ringkondadele. Fr. R. Kreutzwaldi suurteose originaali igakülgsest tõetruumalt edasiandev venekeelne tõlge on ilmunud alles palju aastaid hiljemini. Pärast mainitud kahe tõlke ilmumist jääb elav huvi «Kalevipoja» vene lugejale tutvustamiseks mõneks ajaks soiku. Üksikuid märkmeid võib ajalehtede ja ajakirjade veergudel leida mõne mittevenekeelse tõlke ilmumise puhul või seoses K. Leetbergi kirjutisega «Kalevipoja» ehtsuse kohta.⁵⁸ Olulisematest «Kalevipoja» sisu tutvustavatest kirjutistest võib mainida R. Кауро «Национальная эстонская поэма».⁵⁹ See kirjutis on kõige asjalikum ning parem, mis tsaari-Venemaal on vene keeles «Kalevipoja» kohta ilmunud. Kirjeldanud «Kalevipoja» koostamise ajalugu, toob autor kokkuvõtliku, ent tiheda ülevaate eepose sisust. Mainitakse sedagi, missugune oluline tähtsus on «Kalevipojal» olnud eestlaste rahvuslikul ärkamisajal. Õigesti hinnatakse eepose kunstilist väärtust ning näidatakse, et tal on kindel püsiv koht maailmakirjanduses.

«Kalevipoja» sisuga tutvustab venekeelset lugejat ka S. Шамбинаго oma uurimuses Svjatogorist ja Kalevipojast «Старины о Святогоре и поэма о Калеви-Поэге».⁶⁰

Uus tõhus «Kalevipoja» vene keelde tõlkimise ajajärk algas pärast Oktoobrirevolutsiooni, eriti aga pärast 1940. aastat, mil algas üldine süstemaatiline eesti kirjanduse vene keelde tõlkimine. Kõigepealt on ilmunud mitmeid eepose olemust selgitavaid kirjutisi. A. Rõppo ja J. Kagarov on 1941. aastal avaldanud «Kalevipoja» sisu ümberjutustavaid ning eepost kirjanduslikult hindavaid ajaleheartikleid.⁶¹ N. Kooli poolt on ilmunud veidi ulatuslikum ülevaade ajakirjas «Дружба народов».⁶² Samal aastal on trükisõnas avalikkuse ette ilmunud ka mõningaid «Kalevipoja» katkendeid värsstõlkes. V. Дружининi ja D. Левоневski tõlkes on Tallinna ajalehes «Советская Эстония» avaldatud episoodid Kalevipoja peost Lindanisas ja võitlusest raudrüütlitega.⁶³ Samad tõlkijad on otse sõjajärgseil aastail ja hil-

⁵⁸ Ревельские Известия 1902, пг. 115; Рижский вестник 1911, пг. 100, 134, 136, 194 jne.

⁵⁹ Р. Кауро, Национальная эстонская поэма. Книжных Магазинов Товарищества М. О. Вольф Известия по литературе, наукам и библиографии, Петербург 1904, пг. 4, lk. 37—40.

⁶⁰ С. Шамбинаго, Старины о Святогоре и поэма о Калеви-Поэге. Журнал Министерства Народного Просвещения, Петербург 1902, январь, отд. 2, lk. 49—73. Vt. ka И. Ланг, А. Парис, Г. Рейал, Маленький друг природы II, Тарту 1933, lk. 89, kus on J. Sumakovi tõlkes katkend eepose II loost.

⁶¹ А. Ряппо, Калевипоэг. Советская Украина, Киев 1941, 30. III. E. Г. Кагаров, Эпос эстонского народа. Советская Эстония, Таллин 1941, 7. IV.

⁶² Н. Кооль, Сын Калева. Дружба народов, Москва 1941, пг. 8, lk. 364—370.

⁶³ Советская Эстония 1941, 8. II.

jeminigi publitseerinud ajakirjades veel mitmeid fragmente.⁶⁴ Pikem tõlge, nimelt kogu 11. lugu, on V. Družinini ja D. Levenovski poolt ilmunud ajakirjas «Звезда».⁶⁵ Tõlkele lisatud märkused on vananenud andmetega ning seega lugejat desorienteerivad. Nende kahe tõlkija avaldatud «Kalevipoja» katkendid pole halvad, kuid nad ei küüni siiski järgnevalt mainitavate tõlkijate töö tasemele. Kogu eepose vene keelde tõlkijate A. Kotšetkovi ja V. Deržavini poolt on mõningaid katkendeid trükitud juba 1941. aastal.⁶⁶ Eesti kirjanduse tuntud vene keelde tõlkija L. Toom, D. Brodski ja mõni teine on sõja halvavast olukorrast hoolimata omaltki poolt püüdnud «Kalevipoega» teistele NSVL rahvastele tutvustada, avaldades lühemaid tõlkekatkendeid.⁶⁷

Varsti pärast sõda teostus ka kogu «Kalevipoja» uuestitõlkimine vene keelde. Juba 1939. aastal olid luuletajad V. Deržavin ja A. Kotšetkov asunud ühiselt tööle. Et nad kumbki ei osanud eesti keelt, oli neil tõlkimise aluseks N. Kooli poolt tehtud eepose venekeelne ridarealine ümberjutustus. 1947. aastaks oli tõlge valmis, mille arutlemiseks korraldati sama aasta detsembris Eesti NSV Teaduste Akadeemia ettevõttel sessioon, kus tõlge tunnistati sedavõrd õnnestunuks, et seda soovitati avaldada. Originaali ja tõlke täielikuks kooskõlastamiseks otsustati tõlge veelkordselt lasta kollatsioneerida. Asjaomane ülesanne usaldati allakirjutanule. Kollatsioneerimisel ilmnis, et mõni koht oli siiski tõlgitud ebatäpselt ning oli ka mõningaid vahelejätte. Mõned kohad olid taas tõlgitud niisuguses sõnastuses, mis kuidagi ei vastanud «Kalevipoja» tegevustiku miljöole. Nõnda näiteks oli Kalevi poegade jahiretkest kõneldes lastud parallelismi saavutamiseks tiigritel hüpelda mööda hirsipõldusid. Mitmed etnograafilised mõisted olid saanud ebaõige tõlgenduse. Tehtud tõlke kollatsioneerimisel originaaliga oli muide heaks abiks J. Truusmani ridarealine ning sõnasõnaline tõlge. Olles ajalt lähedane Fr. R. Kreutzwaldile ning tundes isiklikult etnograafilis-folkloristiikku keskkonda, millest «Kalevipoeg» on lähtunud, on J. Truusman leidnud spetsiaalsetele eestilistele mõistetele õige häid venekeelseid vasteid. Tõlkijatele Deržavinile ja Kotšetkovile oli eepose etnograafiline taust üsna võõras. Üldiselt on aga nende kahe poeedi ühine tõlge hea. Tõlkimise aluseks oli võetud «Kalevipoja» 1935. aasta väljaanne, kus on mõningaid vahelejätte ja muudatusi. Muudatused ja vahelejätud kõrvaldati küll kollatsioneerimisel, kuid tõlkijad ei saanud neid kõiki

⁶⁴ На рубеже, Петрозаводск 1946, пр. 2—3, lk. 79—94; Советская Эстония 1946, 12. V; Сталинская молодежь, Таллин 1953, XII; Сказания о непобедимых, Москва—Ленинград 1954, lk. 111—142; Советская Эстония 1947, 1. VI.

⁶⁵ Kalevipoeg (Древняя эстонская сага). Звезда, Ленинград 1947, пр. 3, lk. 69—73.

⁶⁶ Дружба народов 1941, пр. 8, lk. 294—322; Ленинград, Ленинград 1941, пр. 9, lk. 10—11.

⁶⁷ О родине, Москва 1944, lk. 108—110; Советская Эстония 1944, 1. IV.

СЫН КАЛЕВА

1949. a. Moskvaa väljaantud V. Deržavini ja
A. Kotšetkovi venekeelse tõlke kaas.

arvesse võtta, sest mõned kollatsioneeritud poognad jõudsid tõlkijate kätte alles siis, kui vastavad kohad olid juba valmis trükitud. Seetõttu jäi tõlkesse mitmeid suuremaidki lünki.⁶⁸ Tõlge ilmus 1949. aastal pealkirjaga «Сын Калева» Riikliku Ilukirjanduse Kirjastuse väljaandel Moskvast.⁶⁹ Tõlke on gravüüridega illustreerinud kunstnik A. Gontšarov ja kaane ning köite valmistanud kunstnik N. Muhhin. Mainitud kunstnikud on võtnud oma töödele eeskujuks H. Mugasto illustratsioone, mis ilmusid «Kalevipoja» 1935. aasta väljaandes, kuid pole siiski suutnud tabada õiget Kalevipoja tüüpi ega sisule vastavat eesti rahvuslikku omapära. Eesti etnograafilisele joonele on gravüürides antud liiga tugev vene etnograafiline superstraat. Tõlke ette on paigutatud N. Andreseni eessõna ja lõpus on ulatuslikke kommentaare E. Laugaste sulest. Niihästi eessõnas kui ka kommentaarides tuuakse ohtrasti uusi seisukohti «Kalevipoja» olemuse kohta ning näidatakse mitmeid eepose kohti uues valguses. Ühtlasi tõstetakse siin väärilt esile Fr. R. Kreutzvaldi tähtsust suure luuletajana ja rahvavalgustajana.

Kuigi seda «Kalevipoja» tõlget ilmus 10 000 eksemplari, oli trükk peagi ära müüdud. Hakati kavatsema uut sama tõlke väljaannet. Uus väljaanne oli seda vajalikum, et äsjailmunud väljaandesse oli jäänud puudusi, nagu eespool mainitud. Tõlke uue trüki avaldamise võttis enese kohuseks Eesti Riiklik Kirjastus. Allakirjutanule tehti ülesandeks tõlge veelkordselt kollatsioneerida. Seekord toimus kollatsioneerimine «Kalevipoja» kolmanda väljaande järgi. Tõlkijail oli võimalust ja aega arvesse võtta kõik täiendus- või parandusettepanekud, mis tehti asjaomase toimetuskolleegiumi (A. Alle, P. Ariste, P. Izmestjev, E. Laugaste ja P. Rummo) poolt. Tõlkijad on teinudki asjaomased parandused ning on üldse oma tööd mitmeti viimistlenud. Seega kujunes tõlke uus väljaanne palju täiuslikumaks ja paremaks kui oli eelmine. Uues tõlkes on vahele jäetud üksnes mõned obssoõnne sisuga või naaberrahvaid halvustavad värsid. See uus tõlge ilmus Tallinnas pealkirjaga «Калевипоэ». ⁷⁰ Tõlke on rikkalikult kaunistanud eesti kunstnikud A. Hoidre, R. Kaljo, O. Kangilaski, E. Paris ja R. Sagrits. Samade kunstnike illustratsioonid on ilmunud ka «Kalevipoja» 1951. aasta eestikeelses väljaandes. Kõnesoleva tõlke lõpus on pikem «Järeلسõna», milles kirjeldatakse eestlaste ajaloolist olukorda 11. sajandist käesoleva ajani ning antakse ülevaade «Kalevipoja» tekkimisest, koostamisest ning olemusest. Selles järeلسõnas on ohtrasti õigeid ümberhindavaid vaateid asjaomaste küsimuste kohta, kuid mõnes asjas

⁶⁸ Peatoimetaja A. Dejevi kiri P. Aristele.

⁶⁹ Сын Калева. Эстонский народный эпос. Собрал и обработал Фр. Крейцвальд. Перевели с эстонского Вл. Державин и А. Кочетков, Москва 1949, 248 lk.

⁷⁰ Калевипоэ. Эстонский народный эпос. Собрал и обработал Фр. Крейцвальд. Перевели с эстонского Вл. Державин и А. Кочетков, Таллин 1950, 358 lk.

Kalevipoja võitlus raudrüütliga. A. Gontšarovi joonis
1949. a. Moskvast ilmunud tõlkest.

1950. a. Tallinnas väljaantud V. Deržavini ja
A. Kotšetkovi venekeelse tõlke kaas.

on siiski kaldunud nihilistlike liialdusteni. Eepose keerulisemaid kohti ja mõisteid selgitavad E. Laugaste ulatuslikud «Märkused».

Seda uut «Kalevipoja» venekeelset tõlget illustreerigu katkend Lääne lehest, mis on toodud muudegi tõlgete näidisenä:

В землях Ляане одиноко
Старая жила вдовица,
Словно терем неподпёртый,
Крышей доброй непокрытой.
Как-то утром в день погожий
Погнала она скотину.
Что ж нашла она на стежке,
Что на выгоне коровьем.
Под качелями сыскала?
Курочку нашла рябую,
Близ неё яйцо тетёрки
И живого воронёнка.
Курицу взяла подмышку,
Подняла яйцо тетёрки
Чтобы вывести цыплёнка
Вырастить взамен ребёнка,
Чтоб печаль свою утешить

Чтоб тоску свою развеять.
Воронёнка ж завернула
В свой подобранный передник.
Отнесла домой находку,
В потаённом месте скрыла,
В тёмном каменном амбаре.
Принесла корзину с шерстью,
Сделала гнездо в корзине,
В то гнездо яйцо тетёрки
Положила, посадила
Сверху курочку рябую.
Полотном гнездо накрыла
И поставила корзину
Близ ларя с пшеничным хлебом.
— Пусть растёт в тепле! — сказала.
Воронёнка же швырнула
За сундук, в кошачий угол.

Seda «Kalevipoja» tõlke teistki trükki ilmus 10 000 eksemplari, mis müübusid samuti lühikese aja jooksul. Sellepärast on 1956. aastal ilmunud V. Deržavini ja A. Kotšetkovi tõlkest veel kolmaski trükk.⁷¹

Kolmanda trüki jaoks on kogu tõlge veelkordselt originaaliga kollatsioneeritud ja V. Deržavin on teinud rea uusi parandusi (teine tõlkija A. Kotšetkov oli vahepeal surnud). Seega on «Kalevipoja» venekeelne tõlge iga väljaandega muutunud üha täiuslikumaks. Selle trüki eessõna autoriks on E. Nirk, kes üsna ulatuslikult kirjeldab «Kalevipoja» loomist ning seda miljööd, milles teos valmis. On hästi analüüsitud Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaatelist palet, mis eeposes avaldub. Samuti on antud ülevaade «Kalevipoja» ümber toimunud kirjanduslikust ja poliitilisest võitlusest. Väljaande lõpus on taas «Märkusi» E. Laugaste poolt. Tõlke illustratsioonide eest on hoolitsenud kunstnik V. Noskov. Tõlke tiraaž on suurim kõigist seni ilmunuist, nimelt 25 000 eksemplari.

V. Deržavinist ja A. Kotšetkovist kõneldes tuleb mainida neljandatki nende tõlkes ilmunud «Kalevipoega». See on noorsoo-väljaanne «Сын Калева»,⁷² mis anti lugejate kätte 1950. aastal.

⁷¹ Калевипоэпг. Эстонский народный эпос: Собрал и обработал Фр. Крейтцвальд, перевели с эстонского Вл. Державин и А. Кочетков, Москва, 1956, 498 lk.

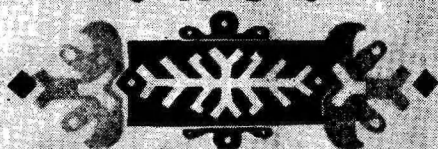
⁷² Сын Калева, Эстонский народный эпос. Перевели В. Державин и А. Кочетков, Москва—Ленинград 1950.

Kalevipoeg. 1950. a. Tallinnas ilmunud väljaandest.

КАЛЕВИПОЭТ

ЭСТОНСКИЙ НАРОДНЫЙ
·Э·П·О·С·

СОБРАЛ И ОБРАБОТАЛ

ФР. КРЕЙЦВАЛЬД

*перевели
с эстонского*

ВЛ. ДЕРЖАВИН
и А. КОЧЕТКОВ

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
Москва 1950

1956. a. Moskvaa ilmunud V. Deržavini ja
A. Kotšetkovi tõlke kaas.

Sellele väljaandele on kirjutatud eessõna L. Toom. 168-leheküljelist raamatut on trükitud 25 000 eksemplari.

V. Deržavini ja A. Kotšetkovi tõlkes on «Kalevipoeg» levinud õige suurte masside hulka. Venekeelsena on see saanud kättesaadavaks paljudele teistelegi rahvastele peale venelaste. Iga trüki ilmumise järel on ajakirjanduses eeposele suurt tähelepanu pööratud.⁷³

Ümberjutustusena on «Kalevipoja» üksikuid osi ilmunud vene keeles lasteväljaannetena, nimelt K. Aizenštadi tõlkes «Kuidas Kalevipoeg kündis» ja «Kalevi kotkalend».⁷⁴ Mõlemad lasteraamatud on asjaomaste eestikeelsete ümberjutustuste tõlked. Viimane ümberjutustus on ilmunud teistkordseltki Riias publitseeritud NSVL rahvaste muinasjuttude kogus.⁷⁵

Nagu esitatust nähtub, on «Kalevipoeg» kõige enam levinud üle eesti keele piiride venekeelsete tõlgete kaudu. Võib julgesti väita, et vene keele kaudu on see eepos saanud tuttavaks kõigi NSVL rahvaste hulgas ning jõudnud mujalegi, kus vene keelt osatakse.

Otse seoses venekeelsete tõlgetega tuleb mainida ka ukraina-keelseid, sest «Kalevipoja» mõned ukraina lugejatele tutvustajad on ühtlasi ka vene keeles eeposest kirjutanud, nagu A. Räppo.⁷⁶

«Kalevipoja» üks ukraina keelde tõlkija on J. Tõmtšenko, kes 1945. aastal on avaldanud kuuenda loo 843 esimest värssi pealkirjaga «Калевіпоег».⁷⁷ J. Tõmtšenko oli varemini terve «Kalevala» soome keelest ukraina keelde tõlkinud. Seega oli ta hästi tuttav eesti ja soome vanade regivärsside värsitehnikaga. Osates soome keelt oli tal võrdlemisi kerge «Kalevipojagi» sisust täpselt aru saada. Et «Kalevipoja» tõlge oleks algupärandile kõigiti lähedane, selleks on J. Tõmtšenko kasutanud ka eestlase J. Räppo poolt tehtud eepose sõnasõnalist ukraina tõlget. Mainitud asjaolude tõttu on avaldatud «Kalevipoja» kuuenda loo ukraina vaste täpne, ladus. Selles antakse õigesti edasi miljöö, mida Fr. R. Kreutzwald on tahtnud esile tuua. Et saada ülevaadet J. Tõmtšenko heast tõlkest, selleks toodagu kuuenda loo algus kõrvuti originaalis ja ukraina keeles:

⁷³ Vt. muide Советская Эстония 1948, 16. V; Советская Эстония 1949, 9. X; Советская Этнография 1949, пр. 4, lk. 232 jj-d; Литературная газета 1949, 19. XI; Писатели Советской Эстонии, Таллин 1950, lk. 18 jj.; Комсомольская правда 1951, 18. VIII; Сталинская молодежь, 1953, 19. XI; Советская Эстония 1953, 27. XI; Эстония V, Таллин 1955, lk. 235 jj-d.

⁷⁴ Как пахал Калевіпоэг. Перевел К. Айзенштадт. Таллин 1946, 14 lk.; Орлиный полет Калева. Перевел К. Айзенштадт, Таллин 1946, 16 lk.

⁷⁵ Полет Калева на орле. Эстонская сказка. Сказки народов СССР. Рига 1949, lk. 78—79.

⁷⁶ Vt. joonealust märkust nr. 61.

⁷⁷ Українська Література № 12, Київ 1945, lk. 123—130.

Kalevipoeg kündmas. 1956. aastal Moskvas ilmunud väljaande eesleht.

Kalevipoeg, kange meesi,
Seisis päeva mure paelus,
Kaksi kurvastuse kütkes,
Lese eide leinamisel;
Kolmandamal enne koitu,
Vara enne valge'eda
Hakkas koju minemaie,
Ranna poole rändamaie.

Калев-син, той муж потужний.
День і два в тенетах туги,
У лещатах суму й смутку:
Він по матері вбивався.
День на третій, до зірницї,
Ще удосвіта раненько,
Він почав додому братисьь,
Бережиною край моря.

Et lugejal oleks tõlke sisu kõigiti arusaadav, on sellele lisatud lühiülevaade eelnenud lugudest.

«Kalevipojast» on ukraina keelde tõlgitud veel mitu muudki katkendit. Need tõlked on teinud ukraina tuntud folklorist А н ф і с с а Р ä п п о. А. Räppol on valmis «Kalevipoja» sissejuhatuse, I, II, IV ja VII loo tõlked, mis on tehtud otse eesti keelest. Need tõlked on väga originaalilähedased ning ka muidu õnnestunud. Kahjuks pole need seni trükiis ilmunud. Üksikuid «Kalevipoja» eri lugude katkendeid on A. Räppo avaldanud eepose kohta olevates uurimustes. Olles sõjarõogenikuna Baškiirias, on tema sulest ilmunud huvitav kirjutis «Eesti rahvaeepos» (Естонський народний епос).⁷⁸ Selles kirjutises annab autor lühikese asjaliku ülevaate «Kalevipoja» rahvaluulelisest tagapõhjast, Opetatud Eesti Seltsi ja F. R. Faehlmanni initsiatiivist Kalevipoja kohta olevate rahvamuistendite kogumisel ning Fr. R. Kreutzwaldi isiksusest ja «Kalevipoja» koostamisest. Edasi selgitatakse «Kalevipoja» värsitehnilist ehitust, millele järgneb sisu üksikasjaline kirjeldus. Eepose tähtsamad ja huvitavamad kohad on edasi antud ukrainakeelses värsstõlkes.

Fašismivastase võitluse seisukohalt on kirjutatud teine A. Räppo uurimus «Eesti rahva kangelaslik võitlus saksa anastajatega eepose «Kalevipoeg» järgi» (Героїчна боротьба естонського народу з німецькими загарбниками за епосом «Калевіпоег» (Син Калева))⁷⁹. Selles kirjutises näitab A. Räppo samuti, missuguselt ajalooliselt taustalt on «Kalevipoeg» alguse saanud. Edasi kõneldakse ülevaatlilikult, kuidas Fr. R. Kreutzwald on eepose koostanud. Puudutatakse ka «Kalevala» mõju «Kalevipojasse» (A. Räppo on muide ka «Kalevala» uurija). Seoses «Kalevipoja» rahvaluulelise tausta kirjeldamisega on antud lühike ülevaade eesti rahvaluulest ning selle kogumisest. Väga elavalt on esile toodud «Kalevipoja» tähtsus eesti rahvusliku ärkamise perioodil. On näidatud, missugune relv see oli rahvale võitluses saksa feodaalide ja klerikaalide vastu.

Kirjutise teine osa on «Kalevipoja» nende kohtade üksikasjaliseks analüüsiks, kus kirjeldatakse võitlust Baltimaile tungivate saksa rüütlite ja teiste vaenlaste vastu.

⁷⁸ Українска Література 7—8, Уфа 1942, lk. 222—236.

⁷⁹ Академія Наук УРСР, Інститут Мови і Літератури, Наукові записки, № 1, Київ 1943, lk. 99—124.

A. Räppo mõlemad kirjutised on selle poolest tähelepandavad, et neis kirjeldatakse õigesti «Kalevipoja» ainestikku ning selle tausta. Erilise väärtuse annavad kirjutisele autori poolt tõlgitud näited poeetilises vormis. Need näited ja eepose tõlgitud peatükid osutavad, et A. Räppo on hea tõlkija.

Lühikese ülevaate «Kalevipojast» on ukraina lugejaskonnale andnud ka E. Šveder 1940. aastal.⁸⁰

Peale saksa ja vene keele on «Kalevipoeg» luulevormis tervikuna tõlgitud ka läti keelde.

Lätlastel naaberrahvana, kelle ajalugu on eestlaste saatusega tihedasti olnud seotud, on huvi «Kalevipoja» vastu tärganud varakult. Juba 1870. aastal on K. Kundziņš andnud ajalehes «Baltijas Vēstnesis» ülevaate eepose sisust.⁸¹ Kõigepealt on see autor jutustanud sellest, kuidas Kalevipoeg võitles raudrüütlitega. On arusaadav, et just see motiiv on esile tõstetud. Noil aastail oli Lätiski võitlus saksa feodalismi jäänuste vastu aktuaalne. K. Kundziņši kirjutise lõpus on toodud lühike arvustav hinnang eepose kohta. Seda peetakse lugulauluks, mis kunagi rahva seas olevat olemas olnud. «Kalevipojast» ja selle autorist on läti ajalehed kirjutanud ka Fr. R. Kreutzwaldi 70. sünnipäeva puhul.⁸² Möödunud sajandi 70-ndates aastates on «Kalevipoega» läti lugejatele tutvustanud veel mõni teinegi, nagu H. Adolfi,⁸³ kes on läti keelde tõlkinud üldse mitmed eesti muinasjutud. H. Adolfi on jutustanud üsna pikalt eepose sisu. Ümberjutustuste lõppu on lisatud märkus, et «Kalevipojas» avaldub eesti rahva ihaldus parema tuleviku poole. Parem tulevik olevatki kätte jõudmas, sest rahvaharidus tõuseb, ostetakse kohti päriseks jne. Seegi autor on siis tahtnud lätlastele osutada, missugust positiivset osa etendab eepos eestlaste rahvusliku ärkamise ajastul. H. Adolfil on aga ka klerikaalseid eelarvamusi eepose suhtes, sest ta oli ise teoloog. Selle osa lugulaulu lõpust, kus Kalevipoeg lööb rusika kaljusse, on H. Adolfi esitanud värss tõlkes. Seega on tema esimene, kes on katsetanud «Kalevipoega» otse värssides läti keelde edasi anda.

Et lätlased on näinud Fr. R. Kreutzwaldis ja tema «Kalevipojas» just võitlejat ning võitlust eesti rahva õiguste eest, nähtub eriti ilmselt Fr. R. Kreutzwaldi surma puhul ilmunud järelehüüetest.⁸⁴

1891. aastal on läti ajalehe «Baltijas Vēstnesis» lisas avaldatud saksakeelsete allikate järgi koostatud pikem kirjeldus eestlaste elust ja olust. Kirjelduses jutustatakse lühidalt «Kalevipojagi» sisust.⁸⁵

⁸⁰ Заря, Днепропетровск 1940, 1. VIII.

⁸¹ Igaunu teikas. Baltijas Vēstnesis 1870, nr. 50, lk. 396—397.

⁸² Mājas Viesis 1873, 22. XII, nr. 51, lk. 1.

⁸³ Pielikums tam laikrakstam «Latv. tautas biedr.» 1878, nr. 14, lk. 53—55.

⁸⁴ Vt. muide «Baltijas Vēstnesis» 1882, 24. VIII, nr. 194, lk. 3.

⁸⁵ J. Runda. Iz Igaunu tautas dzīves. Baltijas Vēstneša fejetona turpinājums 1891, nr. 185, lk. 2.

Fr. R. Kreutzwaldi 100. sünnipäeva puhul 1903. aastal on läti ajalehed publitseerinud mitmeid kirjutisi lauluisa kohta, kus siis loomulikult mainitakse «Kalevipoegagi».⁸⁶ Lauluisa mälestusaasta puhul on ühtlasi läti suurim luuletaja J. Rainis avaldanud «Perenaiste ja Neidude Kalendris 1904. aastaks»⁸⁷ pikema näite eesti eeposest. Läti keelde on tõlgitud «Soovituseks» ja «Sissejuhatuseks» Löwe saksakeelse tõlke järgi. J. Rainisel on siiski käepärast olnud ka kas eestikeelne originaal või on keegi eestlane talle abiks olnud, sest mõned kohanimed on temal eesti-pärasemal kujul kui Löwel. J. Rainis on esikohale tõstnud rohkem «Kalevipoja» sisu edasiandmise kui vormi jäljendamise. Võrreldagu selleks kas või «Soovituseks» algust originaalis ja läti tõlkes:

Laena mulle kannelt, Vanemuine!
Kaunis lugu mölgub meeles,
Muistse põlve pärandusest
Ihkan laulu ilmutada.

Dod maniņ kokli, Vanemuine,
Grezna teika man rosina sirdi,
Dziedāt dziesmu iz sensenu laiku
Krājuma dzen mani varena dziņa.

Kuigi J. Rainise tõlge ei ole küllalt täpne Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoja» vastavate osade edasiandja, on sel tõlkel olnud siiski õige suur tähtsus eesti eepose olemasolu levitamisel Lätis. Tõlgitud katkendeid on ilmunud ka J. Rainise populaarses luuletõlgete kogus «Rahutu süda»⁸⁸, milles on toodud näiteid väga mitne eri maa poesiast.

Oma tõlkele on J. Rainis lisanud selgitavaid kommentaare mainitud saksakeelse tõlke kommentaaride järgi. Neisse on muide sattunud trükiviga, mis tänini figureerib J. Rainise teoste väljaannetes. Nimelt on J u t a asemel trükitud I n t a.

Kui K. Leetberg oli avaldanud «Kalevipoja» kohta õige käre-daid arvustavaid märkusi, milles ta väitis, et Fr. R. Kreutzwaldi eepos pole rahvalaul, kandus sel puhul tekkinud poleemika lätigi ajalehtede veergudele. Läti rahvusest eesti kirjanik August Gailit (=Augusts Gailītis) avaldas siis ajalehes «Dzimtenes Vēstnesis»⁸⁹ kaks pikka joonealust «Kalevipoja» küsimuse kohta («Kalevipoeg». Eesti eepos = «Kaleva dēls». Igaunų eposs). Andnud ülevaate eepose ilmumise 50 aasta juubelist, «Noor-Eesti» skeptilisest suhtumisest lugulaulu ja K. Leetbergi kriitika, teeb A. Gailit lõpuks õige otsuse, et «Kalevipoeg» on siiski eesti kirjanduse tähtis teos, mida ei saa ignoreerida. A. Gailit on asjalikult osutanud sedagi, milline suur mõju on «Kalevipojal» olnud eesti kirjanduse arendamisele. Et läti lugejat eeposega

⁸⁶ Baltijas Vēstnesis 1903, 10. XII, nr. 278, lk. 1; Balss 1903, 24. XII, nr. 52, lk. 3.

⁸⁷ Saimnieču un Zeltaņu Kalendars 1904, gadam pēc Kristus piedzimšanas, kuram 366 dienas, Rīgā 1903, lk. 1 j-j-d («sabas»). Vt. ka J. Rainis, Kopoti raksti VI, Rīga 1949, lk. 216 j-j-d.

⁸⁸ J. Rainis, Nemierīga sirds, Rīga 1921.

⁸⁹ Dzimtenes Vēstnesis 1911, 10. XII, nr. 285, lk. 1—2.

KALEVIPOEGS

IGAUNU TAUTAS EPS

NO IGAUNE VALODAS
TULKOTUS
ELINA ZĀLĪTE

IZGLĪTĪBAS MINISTRIJAS IZDEVUMS

1 9 2 9.

«Kalevipoegs». Lātiekeelse fōlke kaas.

lähemalt tutvustada, jutustab ta selle proosas edasi. Värsstõlkes on toodud eepose lõpp ning katkendeid «Soovitusest» ja esimesest loost. A. Gailiti tõlkekatked on üsna õnnestunud, sest tõlkija tundis põhjalikult nii eesti kui ka läti keelt.

Kogu «Kalevipoja» läti keelde tõlkimisele asus luuletaja ning proosakirjanik Elīna Zālīte, kes oskas eesti keelt (ta oli mõnda aega asunud Tartuski). Alates 1924. aastast on E. Zālīte eri ajakirjades ja ajalehtedes avaldanud eepose üksikuid tõlkekatkendeid.⁹⁰

1929. aastal võis läti keeles E. Zālīte tõlkes ilmuda kogu «Kalevipoeg» — «Kalevipoegs»⁹¹. Kuigi autor ütleb pealkirjas, et tõlge on tehtud eesti keelest, osutab selle lähem analüüs, et tõlkimisel on arvesse võetud ka Löwe saksakeelset tõlget, sest mõneski kohas ei ole käidud otse eestikeelse originaali, vaid saksakeelse teksti järgi. Mitmed pärisnimed osutavad, et nende lähtekujuks on olnud just saksakeelne tekst, nagu Kalevidi «Kalevipojad» (=saksa Kalewiden), Vikka «Läänemaa» (=Wieck). Nagu Löwe saksakeelses tõlkes, nõnda on E. Zālītelgi jäetud vahele 11. loost episood väikemehega ja 15. loost Raudoja sünd. Nagu Löwel, nõnda on Zālītelgi joone all kokkuvõtteid vahelejäetud kohtadest. Üldiselt on aga E. Zālīte tõlge küllaltki originaaliruu. Et eesti ja läti keel on kvantiteedisuhete poolest teineteisele lähedased, on olnud võimalusi «Kalevipoja» värsimõõtu üsna hõlpsasti edasi anda. Neid võimalusi pole E. Zālīte siiski alati ära kasutanud. Tõlke läti lugejale lähemale viimiseks on võetud tarvitusele läti dainade poetilisi võtteid. Et aga lätigi dainades esineb neljajalgne trohheus, alliteratsioon, assonants ja parallelism, siis on «Kalevipoeg» oma stiiliehituselt niikuinii ligemal läti rahvaluulele kui mõne teise rahva omale.

E. Zālīte tõlke näitena olgu toodud taas väike katkend Lääne lese kohta olevast episoodist:

Vikā jauna atraitnīte
Viena mita savā sētā,
Tā kā ēka, kas bez sijām,
Tā kā mājina bez jumta.

Reiz tā lopus ganos dzina
Svētdienā no paša rīta
Agrīnām kā darba dienās.

Väga üldine pikkade lõppsilpide kasutamine värsside lõpus on läti tõlke teinud mõnel määral lohisevamaks eesti originaalist.

Tõlkele on kirjutatud eessõna läti vana kirjandusloolane T. Zeiferts. Selles eessõnas on aga palju eksitavaid vigu ja vana-nendunud seisukohti. Tõlke lõpus olevad märkused on Löwe saksakeelses väljaandes olevate W. Reimani kommentaaride järgi.

«Kalevipoja» tõlke ilmumine sai Lätis suure tähelepanu osali-

⁹⁰ Ilustrāts Zurnāls 1924, nr. 14, lk. 312—313, nr. 15, lk. 331; Latvijas Vēstnesis 1925, 9, V, nr. 102, 11, V, nr. 103; Jaunības Tekas 1930, nr. 3, lk. 5—10.

⁹¹ Kalevipoegs, Igaunu tautas eps. No igauņu valodas tulkojusi Elīna Zālīte, Rīga 1929, 217 lk.

seks. Ilmus õige ohtrasti eepost refereerivaid ja arvustavaid kirjutisi.⁹² Neis kirjutistes on «Kalevipoega» vaadeldud kas kunsti-teosena või rahvaluulena. Sõnavõttudest on kõige pikem kirjanik Līgotņa Jēkabsi oma, milles tuuakse õige ulatuslik eepose analüüs. Kirjanik A. Upīts on «Kalevipoega» vaadelnud selle ühiskondliku tähtsuse seisukohalt. Eri arvustajad on «Kalevipoega» võrrelnud Pumpuri «Karutapjaga» ning osutanud, et eesti epos on tõeline rahvaeepos, mida «Karutapja» siiski pole. T. Zeiferts on «Kalevipoja» eessõnas seda esile tõstnud, et niihästi Pumpuri «Karutapja» (Lāčplēšis) kui ka Lautenbachi «Niedrisi Vidvut» (Niedrišu Vidvuts) on kirjutatud «Kalevipoja» otsese mõju tõttu.

Läti tõlgetest mainitagu veel seda, et E. Zālīte järgi on üksikuid «Kalevipoja» katkendeid avaldatud mitmel puhul.⁹³

Pärast kogu «Kalevipoja» läti keeles ilmumist on Lonija Jērūma-Lietīņa üritanud lugulaulu uuesti läti keelde tõlkida. Trükis on tollelt tõlkijalt avaldatud üksnes mõni katkend, mis osutavad, et need ei küüni E. Zālīte tõlke tasemeni.⁹⁴

Leedulased, lätlastele keelelt lähedasi sugulasi, on samuti Läänemere maade rahvaid, kuid siiski meist sedavõrd kaugemal, et «Kalevipoeg» on nendeni jõudnud üksnes paari katkendi ja ümberjutustuse kaudu. J. Žlabys on nimelt avaldanud üldise ülevaate eeposest⁹⁵ ja V. Blože värsstõlkes katkendi 14. loost.⁹⁶ Leedu keeles olevad «Kalevipoja» ümberjutustused ja katkendid on tõlgitud kas saksa või vene keele vahendusel. Ei ole palju neidki leedu allikaid, kus eesti eepost üldse mainitakse.⁹⁷

Samal aastal, kui ilmus E. Zālīte lätikeelne «Kalevipoja» tõlge, ilmus tõlge ka ungari keeles. Ungarlaste ja eestlaste vahel olid kujunenud hõimusuhted juba XIX sajandil, mida tollal rõhutati eriti just Ungaris. Lähtudes hõimuharrastustest hakati huvi

⁹² A. Baumanis, Kalevipoegs, Latvju grāmata 1930, nr. 5, lk. 288—289; Līgotņa Jēkabs, Igaunū «Kalevipoegs» latviešu tulkojumā, Jaunības Tekas 1930, nr. 3, lk. 33 jj-d; A. Upīts, Kalevipoegs, Domas 1930, nr. 2, lk. 146—147; E. Virza, Brīvā Zeme 1930, nr. 101, 7. V; A. Kempe, Igaunū lirika un galvenās iezīmes igauņu rakstniecības vēsturē, Rīga 1938, lk. 13 jj-d.

⁹³ R. Egle—A. Upīts, Pasaules rakstniecības vēsture IV, Rīga 1933—1934, lk. 601 jj.; ka O. Киви, Эстонская художественная литература, фольклор и критика на русском и других языках народов СССР 1940—1955, Таллин 1956, lk. 254; L. Kamaga, Igaunū literatūras pamāticējs, Literatura un Māksla 1957, nr. 34, lk. 3; Bērniņa 1957, nr. 8, lk. 14 jj.

⁹⁴ Tēvijas Sargs 1935, 22. II, nr. 8, lk. 5.

⁹⁵ J. Žlabys, Kalevi poeg Estu atgimimo epas. Ateitis, Vilnius 1943, nr. 45.

⁹⁶ Literatūra ir menas, Vilnius 1953, 27. XII.

⁹⁷ A. Rūt (=Rannit), Estu literatūros keliai. Raštai 1940, nr. 1, lk. 102 jj-d; J. Roots, Literatūra tautinio estu susipratimo ugdytoja. Naujoji Romuva, Kaunas 1935, nr. 8; E. Astramskas, Trumpai apie sena ir šiandieninę estu literatūrą. Naujoji Lietuva, Vilnius 1943, nr. 232. J. Ernīs, Estu literatūra. Vilniaus balsas, Vilnius 1940, nr. 166. Vt. ka O. Киви, Эстонская художественная литература, фольклор и критика на русском и других языках народов СССР 1940—1955, lk. 267.

tundma ka eestlaste rahvaluule ja kirjanduse vastu. Esimesed näited «Kalevipojast» ilmusid ungari keeles juba 1884. aastal nn. Budenzi albumis.⁹⁸ Ungari keele uurija Zs. Simonyi on selles albumis publitseerinud «Soovituseks» riimitult ning salmid. Pikem tõlge on sealsamas kirjandusloolaselt ning hõimutegelaselt B. Viká rilt, nimelt kogu esimene lugu. Oma tõlkele on B. Vikár lisanud mõningaid joonealuseid seletusi ning lühikese, samuti joonealuse eessõna, milles väidetakse, et «Kalevipoeg» kajastab paganusaja eesti uskumusi. Niihästi Zs. Simonyi kui ka B. Vikári tõlge on tehtud eesti keelest, kuid tõlkimisel on arvestatud ka C. Reinthali saksakeelset teksti. B. Vikári tõlge on üldiselt õnnestunud.

Kogu «Kalevipoja» ungari keelde tõlkijaks on A. B á n. Juba 1911. aastal on ta ajakirjas «Budapesti Szemle» trükkunud eepose VI laulu.⁹⁹ A. Báni poolt on ilmunud ka ülevaade eepose sisust.¹⁰⁰ Pidevalt edasi tõlkides võis ta 1929. aastal La Fontaine'i nimelise Kirjanduse Seltsi (A La Fontaine Irodalmi Társasága) väljandol lugulaulu tervikuna ungari lugejate lauale panna.¹⁰¹ Eessõnas ütleb A. Bán, et tõlge on tehtud otse eesti keelest algupärandi järgi, kuid tegelikult on suurel määral peetud silmas ka Löwe saksakeelset tõlget. Nagu E. Zälite, nõnda on A. Bángi vahele jätnud kohad, mida Löwe tõlkes pole, ning joone all on samasugused märkused nagu Löwelgi. A. Bán on olnud hea Eesti olude ja eesti kirjanduse ning rahvaluule tundja. Seetõttu on «Kalevipojaga» liidetud 25-leheküljeline eessõna ja lõpus 13 lehekülge kommentaare, milles antakse ulatuslik ülevaade eesti kultuuri ja kirjanduse arenemisest, eepose koostamisest, selle olemusest ning üksikute keerulisemate kohtade tähendusest. Kahjuks on A. Bángi liiga tugevasti uskunud «Kalevipoja» täielikku rahvaloomingulist algupära, mispärast mitmed kommenteerivad märkused on olnud vananenud juba ilmumise ajal.

Nagu öeldud, ei ole A. Bán tõlkinud «Kalevipoja» kõiki värse, vaid on jätnud vahele mitmeid kohti. Suuremad väljajätted on XI ja XV loos. Ära on jäetud ka «Soovituseks» ja «Sissejuhatuseks». A. Báni tõlge on aga üldiselt hästi õnnestunud, tänu just ungari keele fonoloogilisele süsteemile, mis on eesti keele süsteemile üsnagi lähedane. See ungari tõlkija on üritanud tabada ka alliteratsiooni ja assonantsi, nagu näiteks Tenger terén táncoltatta; Hol-vagyon a hősök hona jne. Ungari tõlkest üldmulje saamiseks esitatagu juba mitmel korral toodud koht Läänemaa lesknaisest, kes käib karjateed:

⁹⁸ Budenz-album. Budenz József XXV éves nyelvészeti működése emlékére kiadják tanítványai, Budapest 1884, lk 13—25.

⁹⁹ A Kalevipoeg-ból. Budapesti Szemle 1911, lk. 134—142. Vt. ka Eesti Kirjandus 1911, lk. 481.

¹⁰⁰ A. B á n, A Kalevipoeg. Ethnographia XXII 1, Budapest 1911, lk. 1—10.

¹⁰¹ Kalevipoeg. Az észak nemzeti éposza, Budapest 1929, 336 lk.

KALEVIPOEG

AZ ÉSZTEK NEMZETI ÉPOSZA

ÉSZT EREDETIBŐL FORDITOTTA

BÁN ALADÁR

A FINN ÉS AZ ÉSZT IRODALMI TÁRSASÁG,
A PETŐFI- ÉS A LA FONTAINE TÁRSASÁG
TAGJA.

A
LA FONTAINE IRODALMI TÁRSASÁG
KIADÁSA

«Kalevipoja» ungarikeelse tölke kaas.

Hjü nõcske élt Läänében
Örömtelen özvegységben,
Mint hajlék, ha nincsen héja,
Ház falának támasztéka,
Kihajtotta ez a nyáját
Vasárnapon virradattal,
Hétköznap, ha kelt a hajnal.

S mit talált a nyája nyomán
Mire lelt a marhacsapán,
Falú hintázgató helyén?
Csibét lelt a nyája nyomán,
Fajdtojást a csülöksapán,
Fiókvárjat fű tetején.

A. Báni «Kalevipoja» tõlge näikse olevat parim kõikidest olemasolevatest oma stiili ja värsiehituse eestipärasuse poolest. Sisultki on see tõlge õige hea.

Kuigi eesti keelde on «Kalevala» tõlgitud mitmete isikute poolt ning temast on ilmunud eri eestikeelseid väljaandeid, ei saa sama öelda «Kalevipoja» levikust Soomes. «Kalevipoega» pole tänini soome keeles luulevormis ilmunud. «Kalevipoja» esimene eestikeelne rahvaväljaanne trükiti küll Soomes ja juba Fr. R. Kreutzwaldi ajakaaslased A. Ahlqvist ja P. Tikkanen olid eepose innustunud sõpru ning propageerijaid, ent siiski pole «Kalevipoeg» Soomes olnud nõnda populaarne kui «Kalevala» Eestis. Eespool on mainitud S. Elmgrēni ettekannet «Kalevipojast», kus niihästi jutustati eepose sisu kui ka analüüsi tema olemust.¹⁰² «Kalevipoeg» on Soomes olnud peamiselt uurimise huviobjektiks, mitte aga sedavõrd nauditavaks ilukirjanduslikuks teoseks. Käesolevas ühendis ei ole põhjust puudutada kõiki neid uurimusi, mis soome õpetlaste sulest on sündinud. Mainitagu vaid neid kirjutisi, kus on mõnel määral eepose sisugi edasi jutustatud. 1866. aastal on keeleteadlane O. D o n n e r kirjutanud eriuurimuse «Kalevipojast» mütoloogilise ja ajaloolise teosena.¹⁰³ Veidi hiljemini on küll rahvaluule nn. soome koolkonna, looja J. K r o h n tõlkinud osavalt soome keelde ühe väikese katkendi eesti eeposest, kuid pole oma tööd jätkanud.¹⁰⁴ U. K a r t t u n e n on avaldanud monograafia eepose koostamisest, ent eeposest esitatud näited on jäetud eesti keelde.¹⁰⁵ Ülevaateid Fr. R. Kreutzwaldist on kirjutanud teisedki soome folkloristid, nagu K. K r o h n¹⁰⁶ ja M. H a a v i o¹⁰⁷. Viimane uurija on muide avaldanud «Kalevalat» ja «Kalevipoega» võrdleva esseeliku uurimuse¹⁰⁸, milles on toodud mõned tema enese või luuletaja Suonio (J. Krohn) poolt tõlgitud eepose värsskatkendid. M. Haavio on oma essees tulnud otsusele, et «Kalevipoeg» lõi eesti rahvuse. Kuigi see väide on suuresti liial-

¹⁰² Vt. viide 23.

¹⁰³ O. Donner, Kalevipoeg jumalaistarulliselt ja historialliselt kan-
nalta. Suomi II 5, Helsinki 1866, lk. 145—207.

¹⁰⁴ Vt. Suonio n kootut runoelmat ja kertoelmat. Helsinki 1897,
lk. 232 jj.

¹⁰⁵ U. Karttunen, Kalevipoegin kokoonpano, Helsinki 1905.

¹⁰⁶ K. K., Friedrich Reinhold Kreutzwald, Kansanvalistusseuran kalenteri
1905, lk. 125—130.

¹⁰⁷ M. Haavio, Virolaisten sankariepos. Valo VII A 11, Helsinki 1928,
lk. 1349—1357.

¹⁰⁸ M. Haavio, Voittoisa ratsastaja. Välähdyksiä suurista miehistä,
Porvoo 1928, lk. 146 jj-d.

datud, on selles siiski ka tõtt. Õige pikalt on «Kalevipoja» sisu edasi andnud S. Rosengren ajakirja «Valvoja» lehekülgedel oma kirjutises Fr. R. Kreutzwaldi kohta.¹⁰⁹ Eeposest on kirjutatud ka Turu ülikooli eesti keele lektor H. Winter¹¹⁰, kes on kogu «Kalevipoja» soome keelde tõlkinud, kuigi tõlge pole veel seni ilmunud. Sama autor on koostanud V. Ridala poolt Helsingis 1929. aastal avaldatud eepose eestikeelse proosaväljaande sõnastiku.¹¹¹

«Kalevipoega» on kavatsenud soome keelde tõlkida eesti rahvaviiside ja laulude koguja ning uurija A. O. Väisänen. Kahjuks ei ole tema kavatsused seni teostunud. A. O. Väisäneni sulest on trükkis ilmunud üksnes mõni lühem katkend, nagu «Kalevaisten miekka», s. o. eepose VI loo 158.—550. värss.¹¹² A. O. Väisänen on tuntud eesti rahvalaulude soome keelde tõlkijana.¹¹³ Sellepärast võib eeldada, et tema «Kalevipojagi» tõlge oleks võinud kujuneda heaks. Et A. O. Väisänen on niihästi eesti kui ka soome rahvaluule värsiehituse eriteadlane ning hea eesti keele oskaja, on trükkis avaldatud katkendid kõigiti väga õnnestunud. Esitatagu näiteks katkend Soome sepa loost:

Tuo oli suuri Suomen seppo,
asuvi alantehessa,
vuoren kalton katvehessa,
korven sankan saarteheassa.
Kuuluvi pajasta pauke.

taonta alinomainen,
pale puhkui, hiilet hehkui,
sauhu ilmahan sakeni
tehdessä tuliteriä,
säiliä sepittäessä.

Soome ja eesti keele läheduse tõttu on tõlkes olnud võimalik säilitada lähedust originaali sõnastusegagi.

NSV Liidus ei ole «Kalevipojast» otseselt tõlkeid soome keeles avaldatud. On publitseeritud vaid üksikuid kirjutisi Fr. R. Kreutzwaldi 150-aastase sünnipäeva puhul.¹¹⁴

«Kalevipojast» on Soomes eri raamatuna ilmunud K. Raitio poolt proosavormis ümberjutustus «Kalewipoeg».¹¹⁵ Teose kirjastajaks on olnud Rahvalalgustuse Selts (Kansanvalistus-seura). Selleski ümberjutustuses on kõigepealt toodud ülevaade eepose koostamise käigust ja lõppu on lisatud märkusi. Eessõnas on K. Raitio oma aja suhtes õigesti öelnud, et «Kalevipoeg» on

¹⁰⁹ S. Rosengren, Fr. R. Kreutzwald. Valvoja 1903, Helsinki, lk. 649—664.

¹¹⁰ H. Winter, Kalevanpoika — Kalevipoeg I—II. Uuden Suomen Sunnuntailiite 24. II 1929, 3. III 1929.

¹¹¹ V. Ridala, Kalevipoeg. Sanastolla ja selityksillä varustanut Helmer Winter, Helsinki 1929.

¹¹² Viron-kirja. Maa, kansa ja kuittuuri, Helsinki 1926, lk. 227—233. Kalevalanpäivän ohjelmistoa 1954, Helsinki 1954, lk. 15—16.

¹¹³ Vt. Heimokannel I, Viron kansan runoja, Valikoinut ja suomentanut A. O. Väisänen, Porvoo 1924.

¹¹⁴ O. Кивви, Эстонская художественная литература, фольклор и критика на русском и других языках народов СССР 1940—1945, lk. 283.

¹¹⁵ Kalewipoeg. Lyhyesti esitellyt K. R., Helsinki 1884, 80 lk.

kõige tähtsam kirjanduslik toode, mis eesti rahvas on loonud. Oigesti hinnatakse ka seda suurt osa, mida eepos etendas eestlaste eneseväärtuse tunnetamiseks ja respekti äratamiseks naabrite juures. Et tollal, kui K. Raitio avaldas oma ümberjutustuse, peeti eestlasi veel üsna üldiselt soomlaste tütarrahvaks ja eesti rahvaluulet soomlastelt lähtunuks, pidas too autor soomlasi «Kalevipoja» otsesteks loojateks. Suurem osa eessõna ja märkusi on K. Raitio! Fr. R. Kreutzwaldi järgi. Mõningad kohad toob K. Raitio värss tõlkeski. Need värssõlkes on hästi õnnestunud.

K. Raitio «Kalevipoja» ümberjutustus oli tuntud keeleteadlases H. Ojansuus äratanud vaimustust eepose vastu juba koolipoisipõlves. H. Ojansuul oli hiljemini tõsiseid kavatsusi kogu lugulaul soome keelde tõlkida, mis teiste ülesannete tõttu siiski pole teostunud.¹¹⁶

Rööbiti soomekeelse «Kalevipojaga» on Kansanvalistusseura samal aastal kirjastanud rootsikeelsegi kokkuvõtte lugulaulust.¹¹⁷ See väljaanne on tegelikult K. Raitio ümberjutustus, mille R. Hertzberg on tõlkinud rootsi keelde. Need kohad, mis K. Raitiol on värssides, on seda ka R. Hertzbergil.

Kõneldes «Kalevipoja» rootsikeelsest ümberjutustusest võib otsekohe mainida ka taanikeelset ümberjutustust, mis on ilmunud Kopenhaagenis 1878. aastal P. Rasmussen'i sulest.¹¹⁸ Taanikeelse ümberjutustuse ees on lühike, kuid huvitav sissejuhatus, milles muide mainitakse, et sakslased on eestlasi rõhunud samuti nagu taanlasi Lõuna-Jyllandis. Nagu taanlastel oli kujunenud Holger Danske kuju, kellelt oodati rahva vabastamist, nõnda olevat Kalevipoegki rahvaluuleisiksus, kellele rahvas on pannud lootuse. «Kalevipoja» sisu on P. Rasmussenil üsna üksikasjaliselt edasi jutustatud. Proosateksti vahel on mitmeid luulekatkendeid, millel pole aga midagi ühist «Kalevipoja» värsitehnikaga. Toodagu luuletõlke näiteks vana Kalevi sõnad Kalevipojale, kui too astus tema hauale:

Hvem mig vover
Vække af Dvalen?
Hvem tør trodse
Taras Vrede?

Uhævnt Ungersvend
Ukko ej frister.
Fly du frække
Fredens Ransmand.

Mainitagu veel seda, et P. Rasmussen'i ümberjutustuses on huvitavaid joonealuseid märkusi, milles «Kalevipoja» üksikuid motiive võrreldakse skandinaavia mütoloogiaga. Ümberjutustuse aluseks on P. Rasmussenil olnud eepose saksakeelne tõlge.

¹¹⁶ Vt. Eesti Kirjandus 1911, lk. 482.

¹¹⁷ Kalevipoeg. I korthet skildrad af K. R. Öfwersatt af R. H. Helsingfors 1884. Kalevipoja-muistendeid on ilmunud M. Janssoni sulest ka teoses «Folkskolans läsebok. Geografi II, Stockholm 1939, lk. 212—217.

¹¹⁸ Kalevi Poeg. Estlands Nationalhelt. Fortalt af P. Rasmussen. Kjøbenhavn 1878, 128 lk. oktaavis.

«Kalevipoeg» on Läänemeremait, Venemaalt ja Skandinaaviast üsna varakult jõudnud kaugemalegi. Esimesena on «Kalevipoega» inglise lugejaskonnale tutvustanud Charles Dickens. Tema poolt väljaantud ajakirjas «All the Year Round» on 1860. aastal ilmunud huvitav kirjutis «Lillekimp Baltikumist». ¹¹⁹ Selles kirjutises on kõneldud kõigepealt eestlastest üldse, kes nad on ja kus nad asuvad. Eestlaste kaugest minevikust on toodud romantiiseeritud kirjeldus ja siis esitatakse näiteid eesti rahva loomingu. On nimelt toodud Fr. R. Faehlmanni järgi «Emajõe sünd», «Vanemuise laul» ja «Koit ja Hämarik». Ühenduses nende juttudega on esitatud ka «The giant Kallewe Poeg», kelle tegudest on antud lühike ülevaade saksakeelsete allikate järgi.

Esikväljaande kaudu, kus eestikeelne originaal on kõrvu saksa-keelse tõlkega, on 1868. aastal tehtud ingliskeelne ümberjutustus S. Baring-Gould'i poolt. ¹²⁰ Peale sisu ümberjutustuse on see autor eesti eepost võrrelnud teiste rahvaste omadega, eriti aga soome «Kalevalaga». Et eesti ja soome eeposel on suuri maailmavaatelisi ja stiililisi erinevusi, püüab S. Baring-Gould seda seletada eestlaste raske ajalooga. Üldse suhtub autor väga soojalt eestlastesse ja soovib, et kogu «Kalevipoeg» tõlgitaks peatselt inglise keelde, sest see eepos olevat seda väärt, et ta saaks rahvusvaheliselt kõigile omaseks. Oma ümberjutustusse on S. Baring-Gould põiminud mõningaid katkendeid ka värss-tõlkes, milles ta kasutab lõppriimi, mis eesti eeposele on võõras, ega pea kinni neljajalgsest trohheusest. Episoodi, kus Kalevipoeg jõuab pärast surma manalasse, annab S. Baring-Gould edasi järgmiselt:

When the mighty son of Kalew
Reached the portal into Hell,
Gate of adamant admitting

To the shadow-realm, there fell
From the sky a voice of thunder —
'Glensch thy fist and snite the stone!

Eespool oli mainitud C. Ch. Israëli poolt avaldatud «Kalevipoja» saksakeelset ümberjutustust. Selle põhjal on J. Oxenford 1874. aastal avaldanud eepose sisust teisegi ingliskeelse kokkuvõtte. ¹²¹

Möödunud sajandi lõpul saab «Kalevipoeg» inglise kirjandusteaduses suuremasti tähelepanu osaliseks. 1895. aastal on nimelt W. F. Kirby sulest lugejate lauale ilmunud paks kaheköiteline teos «The Hero of Esthonia and other Studies in the Romantic Literature of that Country» ¹²². Teose esimene osa on täiesti

¹¹⁹ Bouquet from the Baltic. All the Year Round, A weekly journal. Conducted by Charles Dickens, London 1860, nr. 80, lk. 80—83.

¹²⁰ S. Baring-Gould, The Kalewipoeg, Fraser's Magazine 78, lk. 534—544.

¹²¹ J. Oxenford, The Estonian Hercules, Maxmillan's Magazine. 30, 1874, lk. 263—272.

¹²² London, I köide XI + 321 lk. ja II köide IX + 337 lk.

«Kalevipojale» pühendatud. Kõigepealt tuuakse pikem sissejuhatav ülevaade eestlaste maast, eesti keelest ning eepose saamisloost Fr. R. Kreutzwaldi enese ja mitmete saksakeelsete allikate järgi. Kõneldakse ka J. Hurda folkloristlikust tegevusest ning kirjeldatakse eesti «ballaadide» ning muude rahvalaulude iseloomu. Tuuakse isegi ülevaade eesti ebamütoloogiast, mida tollal meilgi peeti rahvaomaseks. Suurem osa esimesest köitest on aga «Kalevipoja» sisu ümberjutustus. Proosatekti vahele on illustreerimiseks paigutatud üksikuid värsstõlkeidki. Värsstõlgetes on peetud kinni neljajalgsest trohheusest. Tekstivõrdlus osutab, et ka F. Kirby värsstõlked on saksakeelse tõlke järgi.

Teises osas on toodud mitmeid eesti muinasjutte ja mõningaid rahvalaule ning ka üksikuid värsstõlkes katkendeid «Kalevipojast».

W. F. Kirby töös on väärtuslik «Kalevipoja» kohta käiv bibliograafia.

Ingliseelsetest «Kalevipoja» tõlgetest tuleb mainida veel Ameerika Ühendriikides ilmunud Eugenie Muti ümberjutustusi E. Mutt on 1930. aastal avaldanud eesti muinasjuttude kogu «Muinasjutte Läänemere kallastelt».¹²³ Raamatu 333.—345. leheküljel on ümberjutustus «Kalev ja Linda. Eesti rahvuseeposest «Kalevipoeg»». Ümberjutustus on määratud noorsoole, nagu teisedki selles teoses leiduvad lood. Proosatekti on ümberjutustaja paigutanud rohkesti katkendeid värsstõlkeski. E. Muti tõlked on üldiselt paremad kui W. F. Kirby omad ning ühtlasi algupärandilegi lähemad, sest nad on tehtud otse eesti keelest. «Kalevipoja» ümberjutustusele on E. Mutt lisanud mõningaid kommenteerivaid märkusi, milles ta muide väidab, nagu oleks epos eesti rahvaluule näiteks.

Lõpuks võib ingliskeelsetest «Kalevipoja» sisu lühematest ümberjutustustest mainida veel E. Howard Harris ülevaadet eesti kirjandusest.¹²⁴ Kõneldes Fr. R. Kreutzwaldi ilukirjanduslikust tegevusest, on kolmel leheküljel antud edasi ka «Kalevipoja» sisu. On toodud väike katkend värsstõlkeski («Siurulind»). Ühtlasi on eesti eepost kõrvutatud teiste rahvaste eepostega.

Esimene, kes prantsuse keeles on lugejaile hakanud tutvustama «Kalevipoega» ja eesti rahvalaule, oli prantsuse luuletaja ning rahvaluule harrastaja Thalès Bernard. Ta on nimelt oma luuletustes kasutanud niihästi meie rahvalaulude kui ka «Kalevipoja» motiive. Th. Bernard oli muide kirjavahetuses Fr. R. Kreutzwaldiga.¹²⁵ Ta on eesti eepost kõrgelt hinnanud ning kõrvutanud

¹²³ Fairy Tales from Baltic Shores, folk-lore stories from Estonia. Adapted and Translated by Eugenie Mutt, Illustrated by Jeannette Berkowitz, Philadelphia 1930.

¹²⁴ E. Howard Harris, A Glimpse of Estonian Literature, The Manchester Quarterly 1933, July—September.

¹²⁵ Fr. R. Kreutzwaldi kiri A. Schiefnerile 22. VIII 1858, Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, lk. 81.

KALEV AND LINDA

(From the National Epic of Estonia "Kalevipoeg")

I

FAR, far away in the rocky North, near the sacred oak-grove of Taara, there lived three brothers.

When they grew up, all three went into the wide, wide world to seek their fortunes.

The oldest brother went to Russia and there he became a great merchant.

The second brother went to Lapland and his fortune was to become a brave soldier.

The youngest brother flew away from his home on the back of the Northern Eagle. In their long flight to the South they soared over the Gulf of Finland and lo! an unknown land rose before them. Circling over it hither and thither they saw

Kalev ja Linda. E. Muti teosest «Fairy Tales from Baltic Shores», lk. 333.

seda teiste rahvaste eepostega. Tõuke eesti rahvalaulude ja «Kalevipoja» tutvustamiseks prantsuse lugejaskonnale andis Th. Bernard'ile balti-saksa luuletaja Jégor von Sivers, kes oli saksa keelde ümber luuletanud mitmed eesti rahvalaulud, mis esinevad H. H. Neusi kogus «Estnische Volkslieder», ja kirjutanud luuletusi eesti muinasjuttude ainetel. Neid J. von Siversi luuletusi ja ümberjutustusi on Th. Bernard prantsuse keelde tõlkinud. «Kalevipoja» motiividel on Th. Bernard'i luuletused «Sõjalaul», «Kalevi haud» ja «Salme». Viimase laulu kangelast nimetab Th. Bernard eesti Jeanne d'Arc'iks.¹²⁶

Esimene prantsuskeelne ülevaade «Kalevipojast» on ilmunud 1865. aastal Caen'i Teaduste Akadeemia liikme Alexandre Büchneri poolt pealkirjaga «Eesti Herkules».¹²⁷ Oma kirjutises on A. Büchner andnud üldise ülevaate eestlaste ja teiste läänemereslaste etnilisest kuuluvusest ning refereerinud «Kalevalat» ja «Kalevipoega». Mõlemaid eeposi on kõrvutatud teiste rahvaste kangelaseepostega.

Eesti poliitiline emigrant ning literaat A. Dido (Andres Tiido) on teinud üsna mõndagi eesti kirjanduse tutvustamiseks prantsuskeelsele lugejale. Muuseas on temagi avaldanud kirjutise «Kalevipojast».¹²⁸ Kirjutis on tegelikult kõne, mille autor oli Pariisis pidanud 1893. aastal. Et A. Dido tundis eesti keelt emakeelena, on ta lähtunud eestikeelsest algupärandist. Tema kirjutises on alguses ülevaade «Kalevipoja» saamisest ning Fr. R. Kreutzwaldist. Sellele järgneb lugulaulu sisu teaduslik analüüs ning lõpuks sisu enese lühike proosakujuline kokkuvõte. A. Dido arvates on «Kalevipoeg» kõigiti ehtne eesti rahvaluule. Seepärast on ta eriti rõhutanud eeposes mainitavate «eesti jumaluste» kirjeldamist. Kirjutis on tollaegse eesti folkloristika seisukohale vastaval tasemel. Eriti on seda omal ajal hinnanud W. F. Kirby.

Tähtsaim prantsuse keeles ilmunud «Kalevipoja» ümberjutustus on Nora Raudsepa (hiljem Kaplinski) ja Paul de Stoëcklin'i «Le Kalewipoëg».¹²⁹ Tõlke proosatekst on otse eesti keelest N. Raudsepa poolt. Värsstõlked on teinud helveetsia literaat P. de Stoëcklin. Viimasel on allikaks olnud peamiselt F. Löwe «Kalevipoja» saksakeelne väljaanne. Ümberjutustuse lühikeses eessõnas on kõneldud eestlaste minevikust ja asjaoludest, milles sai eepos teoks. Selleski väljaandes kõvendatakse arvamust, nagu oleks «Kalevipoeg» kõigepealt näide eesti rahva-

¹²⁶ E. Virányi, Thalès Bernard littérateur français et ses relations avec la poésie populaire estonienne et finnoise. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XIV 4, Tartu 1928.

¹²⁷ A. Büchner, L' Hercule de L' Esthonie. Mémoires de l' Académie impériale des Sciences, Arts et Belles-Lettres de Caen, Caen 1865, lk. 1—23.

¹²⁸ A. Dido, Kalewipoëg, épopée nationale estonienne. Revue des traditions populaires IX, 1894, lk. 137—155.

¹²⁹ N. Raudsep et P. de Stoëcklin, Le Kalewipoëg. Légende épique Estonienne, Paris 1930, 127 lk.

luulest. Väidetakse, et lugulaul esitab vana-eesti panteismi Uku, Taara ja Ilmarisega, ning arvatakse, et teos kajastab kõigiti omaaegset eesti mentaliteeti. N. Raudsepa ümberjutustuse keel on elav. On tarvitatud ohtrasti kahekõnet. Proosateksti on väljandjad põiminud iseloomulikemaist kohtadest värsskatkendeid. Need värssid on aga tõlgitud väga vabalt. Ei ole peetud kinni ei algiekti värssimõodust ega värsside arvust. Prantsuse keelde, kus on eesti keelest erinevad rõhusuhted, on liiatigi olnud raske «Kalevipoja» värssiehitust edasi anda. Sellepärast on trohheuse asemel tõlkes jamb. Algupärandi alliteratsioonil asemel on P. de Stoecklin kasutanud lõppriimi, nagu nähtub Saarepiiga laulu tõlkest:

Mon bien-aimé est loin d'ici,	Et je ne puis aller vers lui.
Beaucoup trop loin pour mon souci;	Et son étreinte que j'aimais
Entre nos baisers que d'espace;	Ne rafraîchira plus jamais.
Les jours s'en vont, les lunes passent	

Prantsuse keeles on «Kalevipoja» ümberjutustusi avaldanud ka belglane, eesti kirjanduse tõlkija ning tutvustaja Jacques Baruch (varjunimega Sulev Kaja). Pikem ümberjutustuste sari on selle autori poolt ilmunud 1938. aastal Brüsseli ajakirjas «Cahin-Caha» pealkirjaga «Kalevipoeg, légende Estonienne».¹³⁰ J. Baruchi ümberjutustused on N. Raudsepa ja P. de Stoecklini järgi, nagu autor seda ka ise mainib. Lisatud seletustes on aga huvitavaid J. Baruchi enese täiendusi ja märkusi. Üksikuid jutustusi «Kalevipojast» on see eesti kirjanduse sõber avaldanud veel mõnedes Belgia prantsuskeelsetes lasteajakirjades.

Itaalia keeles on ilmunud paar «Kalevipoja» tõlget. Neist on varasem professor P. E. Pavolini «Il poema Estonio de Kalevipoeg.»¹³¹ Oma 19-leheküljelise ümberjutustuse on P. E. Pavolini teinud F. Löwe saksakeelse tõlke järgi, kuid ta on siiski võtnud arvesse eestikeelset algupärandit, nagu ta ise ütleb. Alguses toob autor traditsiooniliselt ülevaate eepose koostamisest ning refereerib muukeelset asjaomast kirjandust.

Proosas jutustatud «Kalevipoja» sisu üksikute osade vahel on esitatud lähemaid katkendeid värssitõlkes, milles püütakse mõnel määral kinni pidada originaali vormist. Olgu värssitõlke näiteks Salme lahkumisvärssid:

Mamma, mia cara mamma
 or per sempre ti debbo lasciare,
 come dal gregge si distacca l'oca,
 come il cigno da' suoi compagni.

¹³⁰ Cahin-Caha 1938, Bruxelles, nr. 3, lk. 6—9, nr. 4, lk. 6—8, nr. 5, lk. 6—8.

¹³¹ Nuova Antologia 1902, Roma, 16. III.

Värss tõlke katkendid osutavad, et Pavolini on pidanud üsna kindlalt kinni F. Löwe saksakeelsest sõnastusest.

Teine itaaliakeelne ümberjutustus on N. Raudsepa ja P. de Stoecklini prantsuskeelsete ümberjutustuste järgi: «Kalewipoeg. La leggenda nazionale del popolo Estone». Selle on teinud Guglielmo Ceroni.¹³² Itaalia tõlkel on veidi pikem ning sisukam eessõna kui prantsuskeelsel eeskujul. Eessõnaks on nimelt kasutatud P. E. Pavolini kirjutist ning on hangitud mujaltki lisaandmeid. G. Ceroni väidab, et «Kalevipoeg» on parim eesti rahvaelu kirjeldaja, milles antavat edasi eestlase hing, rõõmud, mured ja lootused. Edasi öeldakse sedagi, et «Kalevipoeg» on olnud eesti rahva vaimse arengu ja rahvusliku ärkamise peegel. Et lugulaulu peetakse täielikuks rahvaloominguks, sellepärast antakse eessõnas ülevalda eesti rahvalaule kogudestki. Samad kohad, mis prantsuskeelses ümberjutustuses on värssides, on värssides ka itaalia keeles. P. E. Pavolini oli vähemalt üritanud kinni pidada algupärandi värssimõödust. G. Ceroni värss tõlked on aga väga kaugel originaali värssiehitusest. On kasutatud lõppriimi ning itaalia rahvalauludele omast värssimõõtu, nagu osutab Saarepiiga laulu algus:

Lontano, lontano fino al mio amore
vola dolcissimo canto de cuore.
È forte il desiderio di baciare.

«Kalevipoja» värss tõlkes katkendeid on ilmunud juudi keeles eri raamatuna 1922. aastal (Kiiemis). «Kaljevipeig. Fragmentn fun der estonišer folks-epopeije».¹³³ Tiitellehe pöördele leidub märkus, et tõlke on saksa keelest teinud B. Raskin. J. Rääpo kirjalikel andmeil olevat B. Raskin varjunimi ja tõlke tegelikult autoriks olevat juudi luuletaja ning proosakirjanik Lipa Reznik. Juudikeelne tõlge on C. Reinthali saksakeelse tõlke järgi.¹³⁴ Et juudi keel ja saksa keel on küllalt lähedasi sugulaskeeli, on juudikeelses tõlkes mõned värssid peaaegu sõna-sõnalt identsed C. Reinthali värssidega. Juudi keelde on tõlgitud osi «Kalevipoja» esimesest ja teisest laulust, nimelt Salme ja Linda kosjad ning vana Kalevi surm. Eessõnas ütleb tõlkija, et esitatud katkendid oleval otsest rahvaalgupära. Seda väites on arvestatud Fr. R. Kreutzwaldi enese märkusi eepose esimese väljaande ees-

¹³² Kalewipoeg. La leggenda nazionale del popolo Estone. Traduzione di Guglielmo Ceroni dalla riduzione Francese di Nora Raudsep e P. de Stoecklin, Roma, s. a., XII + 175 lk.

¹³³ פ. קר ייצואלד. קאלעוויפויג פון דער עסטאנישער פאלקס
פראגמענטן פון דער עסטאנישער פאלקס
עפאפייע. קייעוו - 1922

¹³⁴ P. Berg, «Kalevipoja» juudikeelne tõlge. Eesti Kirjandus 1926, lk. 225—229.

sõnas. Tõlkes puuduvad «Kalevipoja» stiililised võtted, mida C. Reinthalgi pole osanud edasi anda. Lugulaulu sisu on suudetud säilitada siiski enam-vähem täpselt. Kohati on tõlkija ometi teinud muudatusi. Nõnda näiteks laulatatakse Salme nagu juudi neiu laulatusbaldahhiini all:

un me't operixt di hoxcajt,
 uŕgeštelt dos hupe-bejdl
 ajlik fun di alte štangen
 un fun trukn arbes-štejnlax,
 uŕgeštelt es cu der hoxcajt.

ja korraldati pulmad,
 püstitati laulatusbaldahhiin
 kiiresti vanust ritvadest
 ja kuivist hernevarvust,
 püstitati see pulmadeks.

Juudikeelsest tõlkest võib veel seda öelda, et see on veidi saksapärane. Üldiselt on aga keel ja rütm ladus, mis teeb tõlke hästi nauditavaks.

Teine suur maailmasõda põhjustas seisaku «Kalevipoja» eri keeltesse tõlkimises ning tõlgete avaldamises. Nagu on juba eespool näidatud, on aga pärast sõda eepose väljapoole siirdumine üle eesti keele piiride saanud eriti hoogsaks. Nõukogude Liidus on olnud mitmeid uusi vene- ja muukeelseid tõlkeid, samuti on rahvademokraatia maades hakatud «Kalevipoega» eri keeltesse tõlkima.

Hradec Královés asuv tšehhi keele ja kirjanduse õpetaja Miloš Lukáš, kes oskab eesti keelt, oli juba varem tuntud eesti kirjanduse tõlkijana ja propageerijana Tšehhoslovakkias. Pärast sõda on ta asunud «Kalevipoja» tšehhi keelde tõlkimisele. Tšehhikeelses Nõukogude Liidu eri rahvaste kirjandust tutvustavas ajakirjas «Praha Moskva» on 1955. aastal M. Lukáš publitseerinudki mõned omatõlgitud eepose katkendid,¹³⁵ nimelt osi «Sissejuhatusest», kuuendast ja kümnendast loost. Et tõlked on tehtud otseselt eesti keelest, on nad originaalilähedased, nagu osutab kõrvutatav katkend:

Rõõm ja mure kaksikvennad,
 Kaksiklapsed loomus kijas,
 Kõnnivad käsi käessa,
 Rändavad sammu sammussa;
 Üks neid isa sünnitanud,
 Ema üks neid imetanud,
 Ühes kätkis kiigutanud.

Zal i radost blíženci jsou,
 dvojčata jsou od přírody,
 chodí svetem ruku v ruce,
 krok co krok se vedou spolu;
 jeden otec oba zplodil;
 kojila je máti jedna,
 v jednu kolébku je kladla.

M. Lukáš oskab ka slovaki keelt. Seetõttu on ta mõne koha «Kalevipojast» tõlkinud sellesegi keelde, nimelt üheksanda loo lõpposa.¹³⁶ Slovaki keelsele tõlkele on lisandatud lühiülevaade Fr. R. Kreutzwaldi tegevusest ning «Kalevipoja» olemusest. On eriti rõhutatud, missugune suur ühiskondlik tegur on see eepos

¹³⁵ Praha Moskva 1955, Praha, nr. 8, lk. 45—46.

¹³⁶ Slovenské pohľady 1956, Bratislava, nr. 10, 1008—1012.

olnud eestlaste rahvuslike võitluste ajal. On sedagi mainitud, kuidas Fr. R. Kreutzwald on «Kalevipoja» kaudu võidelnud feodalismi ja klerikaalsuse vastu. Ka tuuakse lühidalt esile, mis suguse hinnangu on M. Gorki «Kalevipojale» andnud ja kuidas eepost tänapäeval hinnatakse.

M. Lukáši tšehhi- ja slovakeelses avaldatud tõlkekatkendid on üldiselt õnnestunud. M. Lukáši algatusel on tšehhi raadio esitanud katkendeid eesti eeposest ja tšehhi ajakirjanduses on korduvalt mainitud temaga ja Fr. R. Kreutzwaldi isikuga seotud tähtpäevi.¹³⁷

Toonud lühida kirjelduse «Kalevipoja» eri rahvaste keeltesse tehtud tõlgetest ja ümberjutustustest, mis allakirjutanule on teatavaks saanud, olgu lõpuks veel mainitud, et selle kirjandusliku suurteose kohta on kindlasti maininguid veel mitmete teistegi rahvaste keeles, mida käesolevas pole esitatud. NSV Liidu rahvastest on Fr. R. Kreutzwaldi elu ja tegevust ning «Kalevipoega» üldsõnaliselt käsitletud armeenia, gruusia, moldaavia, tatari ja valge-vene keeles.¹³⁸

Olgu siinkohal üldiselt lühidalt öeldud, et käesolevas kirjutises pole arvesse võetud neid lühemaid või pikemaid «Kalevipoja» maininguid, mis leiduvad eri rahvaste või maade entsüklopeediates. Mõnes entsüklopeedias või kirjanduslikus sõnaraamatus on eepose sisu üsna pikaltki jutustatud.¹³⁹

Ent «Kalevipoja» tõlkeid pole ilmunud mitte üksnes eri rahvaste keeltes, vaid neid on olemas ka kunstlikus rahvusvahelises keeles esperantos. Vanim esperantokeelne näide eesti eeposest on insener Villem V a h e r i sulest, mis ilmus ajakirjas «Lingvo Internacia», nimelt lühike katkend «Sissejuhatusest» (värsid 80—92).¹⁴⁰ Sama katkend on trükitud ka J. Rosenbergi esperanto lugemikus.¹⁴¹ V. Vaher on andnud edasi üksnes «Rõõm ja mure» sisu. Ta on tõlke jaganud salmidesse ja kasutanud «Kalevipoja» värsimõodust hoopis erinevat värsimõotu.

«Kalevipojast» on esperanto keelde tõlkinud õige mitu katkendit Hilda D r e s e n, kes on üldse olnud eesti kirjanduse innukas esperanto keelde tõlkija ning propageerija. Kogumikus «Estonia antologio» I on temalt ilmunud eepose kolmanda loo 435.—540. värsi tõlge.¹⁴² H. Dreseni tõlked on niihästi sisult kui ka vormilt õige lähedased eesti originaalile. See tõlkija on suutnud tarvitada

¹³⁷ Pochodeň 1957, nr. 42, lk. 4; Československý rozhlas a televise 1957, nr. 22, lk. 7 ja 11.

¹³⁸ О. К и в и, Эстонская художественная литература, фольклор и критика на русском и других языках народов СССР 1940—1955, lk. 248—250, 276—277.
¹³⁹ Vt. näiteks L a f f o r t - B o m p i a n i, Dictionnaire des œuvres de tous les temps et de tous les pays, Paris 1953, lk. 141—142.

¹⁴⁰ Lingvo Internacia vastavat aastakäiku ei ole autoril õnnestunud kätte saada.

¹⁴¹ J. R o s e n b e r g, Esperanto lugemised, Esperantaĵ legajoj, Tallinn 1911, lk. 63.

¹⁴² El «Kalevipoeg». Estonia antologio I; Tallinn 1932, lk. 29—31.

alliteratsioonigi. Toodagu selle näiteks kolmanda loo värsid 435 jj-d:

Kune la Kalevidoj karaj
Nun triope triumfadis,
Ridetante rapidiris,

Laŭ vastegaj valoj vagis,
Laŭ paŝtejoj pacaj paŝis,
Laŭ marĉetoj muskaj marŝis.

Muud H. Dreseni poolt tehtud «Kalevipoja» tõlkekatkendid on ilmunud kas esperantokeelsetes ajalehtedes ja ajakirjades või eesti laulude kogumikes. Tõlgitud on VIII loost 35.—88. värss, IX loost 57.—73. värss,¹⁴³ XX loost 536.—551. värss¹⁴⁴ ja «Isamaa ilu hoiledes»¹⁴⁵.

H. Seppiku poolt on tõlgitud esimese loo 1.—17. värss.¹⁴⁶ Esitatust on siis nähtunud, et «Kalevipoeg» on kas tervikuna või osaliselt tõlgitud saksa, vene, ukraina, läti, leedu, ungari, soome, rootsi, taani, inglise, prantsuse, itaalia, juudi, tšehhi, slovaki ja esperanto keelde. «Kalevipoeg» pole olnud üksnes selliseks teoseks, mis on tutvustanud vaid üht žanri eesti kirjandusest. Selle teosega liitunud eessõnades ja kommentaarides on ühtlasi antud ülevaateid eestlaste ajaloo, rahvaluulest ja kirjanduse arenemisest. «Kalevipoeg» on ise kõige populaarsem eesti kirjanduse teos ning tema on eesti kirjandust ulatuslikult propageerinud.

Lõpetades käesolevat ülevaadet «Kalevipojast» eri keeltes toodagu ühes kohas koondatult kõik kogu eepost käsitlevad tõlked, olgu need kas värssides või proosas, mis on ilmunud iseseisvate teostena.

Itaalia keeles.

1. Kalewipoeg. La leggenda nazionale del popolo Estone. Traduzione di Guglielmo Ceroni dalla riduzione Francese di Nora Raudsep e P. de Stoecklin, Roma, s. a. XII+175 lk. Ümberjutustus proosas.

Läti keeles.

2. Kalevipoegs. Igaunu tautas eps. No igauņu valodas tulkojusi Elīna Zālīte, Rīga 1929, 217 lk. Värss tõlge.

Prantsuse keeles.

3. Nora Raudsep et Paul de Stoecklin, Le Kalewipoëg. Légende épique Estonienne, Paris 1930, 127 lk. Ümberjutustus proosas.

¹⁴³ Heroldo de Esperanto, Köln 1929, nr. 33.

¹⁴⁴ La Progreso, Praha 1925, nr. 4—5, lk. 41.

¹⁴⁵ Estonaj Kantoj en Esperanto, Tallinn 1931, lk. 8.

¹⁴⁶ Esperanto Triumfonta, Köln 1922, nr. 117. Vt. ka bibliograafiat ajakirjas «Informoj de Esperanto-Asocio de Estonio» 1935, nr. 3 (157), lk. 19.

Rootsi keeles.

4. Kalewipoeg. I korthet skildrad af K. R. Öfwersatt af R. H., Helsingfors 1884, 80 lk. Ümberjutustus proosas.

Saksa keeles.

5. Kalewipoeg, eine Estnische Sage, zusammengestellt von F. R. Kreutzwald, verdeutscht von C. Reinthal und Dr. Bert-ram. Herausgegeben von der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, Dorpat 1861, XVI+735+IV lk. Värss tõlge on kõrvuti eestikeelse algupärandiga.

6. Kalewipoeg, eine Estnische Sage, zusammengestellt von F. R. Kreutzwald, verdeutscht von C. Reinthal und Dr. Bert-ram. Herausgegeben von der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, Dorpat 1861, XVI+536 lk. Värss tõlge.

7. Kalewipoeg oder die Abenteuer des Kalewiden. Eine estnische Sage, frei nach dem Estnischen bearbeitet von C. Chr. Israël. Reallehrer und past. extr. ord. zu Hanau, Frankfurt a. M. 1873, VI+97 lk. Ümberjutustus proosas.

8. Die Abenteuer des Kalewiden. Estnische Volksmärchen von Julius Grosse, Leipzig 1875, XVIII+221 lk. Ümberjutustus värssides.

9. Kalewipoeg. Ein estnisches Märchen. Bearbeitet für Kinder von 8—12 Jahren. Herausgegeben zum Besten der Fenerschen Taubstummen-Anstalt, Reval 1894, 64 lk. Ümberjutustus proosas.

10. Kalewipoeg. Aus dem Estnischen übertragen von F. Löwe. Mit einer Einleitung und mit Anmerkungen herausgegeben von W. Reiman, Reval 1900, XXXII+343 lk. Värss tõlge.

Soome keeles.

11. Kalewipoeg. Lyhyesti esitellyt K. R., Helsinki 1884, 80 lk. Ümberjutustus proosas.

Taani keeles.

12. Kalevi Poeg. Estlands Nationalhelt. Fortalt af P. Rasmussen. Kjøbenhavn, cand. juris. 1878, 128 lk. Ümberjutustus proosas.

Ungari keeles.

13. Kalevipoeg. Az észak nemzeti éposza. Észk eredetiből fordította Bán Aladár. Budapest 1929, 336 lk. Värss tõlge.

Vene keeles.

14. Калевич (Kalevi poeg). Древняя эстонская сага въ двадцати пѣсняхъ. Перевель Юрій Трусманъ. Первый выпускъ, Ревель 1886, 56 lk.; Второй выпускъ, Ревель 1889, VIII + 57—264 lk. Värss tõlge proosas.

15. Сын Калева, Эстонский народный эпос. Собрал и обработал Фр. Крейцвальд. Перевели с эстонского Вл. Державин и А. Кочетков, Москва 1949, 248 lk. Värss tõlge.

16. Калевич поэт. Эстонский народный эпос. Собрал и обработал Фр. Крейцвальд. Перевели с эстонского Вл. Державин и А. Кочетков, Таллин 1950, 358 lk. Värss tõlge.

17. Сын Калева, Эстонский народный эпос. Перевели В. Державин и А. Кочетков, Москва — Ленинград 1950, 168 lk.

18. Калевич поэт. Эстонский народный эпос. Собрал и обработал Фр. Крейцвальд, перевели с эстонского Вл. Державин и А. Кочетков, Москва 1956, 498 lk. Värss tõlge.

ПЕРЕВОДЫ ЭПОСА «КАЛЕВИПОЭГ»

Проф., доктор филол. наук П. Аристе
Кафедра финно-угорских языков

Резюме

В настоящей статье приводится библиографический обзор всех переводов эстонского народного эпоса. «Калевипоэг» является произведением эстонской литературы, которое широко известно как в СССР, так и за его пределами. Первое издание эпоса вышло в 1857 году, причем параллельно с эстонским текстом был дан также немецкий перевод. Перевод сделан частично самим автором эпоса Ф. Р. Крейцвальдом, но большая часть перевода принадлежит К. Рейнталу и Г. Шульц-Бертраму. Данный перевод Ф. Р. Крейцвальда не удовлетворил, так как он был слишком свободным и плохо отражал особенности древне-эстонского быта. Еще при жизни Ф. Р. Крейцвальда в качестве нового переводчика на немецкий язык был порекомендован Ф. Лёве. Перевод Лёве с хорошим предисловием и комментариями В. Реймана вышел из печати в 1900 году. Долгое время этот немецкий перевод эпоса служил основным источником для дальнейших переводов его на разные языки. Оба немецких перевода сохраняют поэтическую форму эстонского подлинника. Кроме этих переводов, на немецком языке имеются еще некоторые переводы в прозаической или стихотворной форме, напр., К. Израэля, Ю. Гроссе и других, которые совершенно не учитывают поэтическую форму «Калевипоэга» и вносят в содержание довольно большие изменения. В разных собраниях эстонского народного творчества, антологиях эстонской поэзии, этнографических произведениях об эстонцах и т. д., опубликованы на немецком языке отдельные части «Калевипоэга» или в поэтической форме, или же в форме прозаического пересказа.

Эстонский народный эпос довольно рано был переведен также на русский язык. Русские переводы вообще наиболее многочисленны. Первый прозаический пересказ «Калевипоэга» на русском языке появился еще в 1872 г. Полный перевод эпоса исходит от Ю. Трусмана (1886—1889). Его перевод является лишь точным подстрочником, где совершенно не учитывается поэти-

ческая форма эпоса. Поэтическая форма оригинала нарушена также в переводе Н. Алексеева (1893—1897). Хороший перевод «Калевипоэга» в стихотворной форме на русском языке опубликован поэтами А. Кочетковым и В. Державиным. Первое издание этого перевода вышло в 1949 году. Его переиздания опубликовывались в 1950 и 1956 гг., по два издания в год. Кроме этих полных переводов, на русском языке имеются многочисленные переводы и пересказы отдельных отрывков эпоса. На русском языке существует также довольно обширная литература о «Калевипоэге».

Полный перевод «Калевипоэга» в стихотворной форме на латышском языке издан Э. Залите в 1929 г. Начиная с 1870 г. на латышском языке вышли переводы отдельных отрывков, пересказы в прозе и разные статьи с изложением содержания и сущности эпоса. Латыши, как и сами эстонцы, использовали «Калевипоэг» в качестве пособия в борьбе против немецкого феодализма в Прибалтике.

В 1929 г. вышел и полный венгерский перевод А. Бана. Некоторые отрывки эпоса были опубликованы на венгерском языке еще в 1884 году.

Частично «Калевипоэг» переведен на многие другие языки. Некоторые отрывки изданы Ю. Тимченко и А. Ряппо на украинском языке. А. Ряппо, кроме того, опубликовала на украинском языке несколько исследований по темам эпоса. Полные пересказы содержания «Калевипоэга» в прозаической форме имеются на финском, шведском, датском, английском, французском и итальянском языках. На эти же языки переведены некоторые отрывки эпоса в поэтической форме. Переводы отдельных отрывков изданы на литовском, чешском и словацком языках и на эсперанто. Две первые песни «Калевипоэга» опубликованы отдельным изданием и на еврейском языке.

Исследования о «Калевипоэге» опубликованы, кроме эстонского, на финском, венгерском, русском, украинском, чешском, немецком, английском и итальянском языках.

TRANSLATIONS OF THE «KALEVIPOEG»

P. Ariste

Summary

The article contains a bibliographical review of all the translations of the Estonian national epic. The «Kalevipoeg» is well-known in the U.S.S.R. as well as abroad. The first edition of the epic (1857) consists of the Estonian original and a German translation. Parts of this translation were the work of the author of the epic, F. R. Kreutzwald; a large portion, however, was translated by C. Reinthal and G. Schultz-Bertram. F. R. Kreutzwald was dissatisfied with the translation, as it was too free and inadequate as a depiction of the characteristic features of ancient Estonian life. While F. R. Kreutzwald was still alive, F. Loewe made a new translation into German. Loewe's translation came out in 1900 with a fine foreword and notes by V. Reiman. For a long time this German translation was the basis of further translations into other languages. Both of the German translations referred to preserve the poetical form of the Estonian original. Apart from these translations there are several other prose or metrical German translations (e. g., those by K. Israël, J. Grosse, etc.) which completely disregard the poetical form of the «Kalevipoeg» and treat its contents with considerable freedom. Metrical or prose German translations of parts of the epic have also been published in various collections of Estonian folklore, anthologies of Estonian verse and ethnographical works.

The Estonian national epic was translated into Russian at a fairly early date. The Russian translations are the most numerous of all. The first Russian free prose rendering of the «Kalevipoeg» came out as early as 1872. J. Trusman published a full Russian translation in 1886—1889. This is an extremely literal translation which pays no attention to the poetical form of the epic. The poetical form of the original is likewise disregarded in N. Alekseyev's translation (1893—1897). A good metrical translation into Russian has been made by the poets A. Kochetkov and V. Derzhavin. It was first issued in 1949 and reprinted twice annually in 1950 and 1956. In addition to these full translations there are

numerous Russian translations and paraphrases of separate portions of the epic. There is also a rather extensive bibliography on the «Kalevipoeg» in Russian.

A complete metrical translation of the «Kalevipoeg» into Latvian was brought out by E. Zālīte in 1929. Beginning with 1870, translations of separate extracts, prose renderings and various articles setting forth the contents and essence of the epic have been published in Latvian. The Latvians like the Estonians themselves made use of the epic in their struggle against German feudalism in the Baltic Provinces.

A full Hungarian translation of the epic was published by A. Bán in 1929. Some excerpts of the epic appeared in Hungarian as early as 1884.

Parts of the «Kalevipoeg» have been translated into a number of other languages. Some extracts have been published in Ukrainian by J. Timchenko and A. Räppo. A. Räppo has also written some articles on the epic. Full prose renderings of the contents of the «Kalevipoeg» as well as extracts in verse have appeared in Finnish, Swedish, Danish, English, French and Italian. Some extracts have been translated into Lithuanian, Czech, Slovak and Esperanto. The first two cantos of the «Kalevipoeg» have come out as a separate edition in Yiddish.

Special studies of the «Kalevipoeg» have been published in Finnish, Hungarian, Russian, Ukrainian, Czech, German, English and Italian as well as in Estonian.

KALEVIPOJA-MUISTENDITE TÜPOLOGISEERIMISE KÜSIMUSI

Dots., filoloogiateaduste kand. E. Laugaste

Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

1. Muistendite uurimine eeldab vastava uurimismaterjali head korrasolekut: 1) registreid ja tüüpikatalooge, 2) mõiste ja alaliikide täpsemat defineerimist. Detailsemaid uurimusi eesti muistendite alal on tehtud siamaani väga napilt, seepärast pole ka tüpologia küsimused eriti esile kerkinud ega ole nende käsitlemisele kuigi ulatuslikult tähelepanu pööratud.

2. **Muinasjuttude ja muistendite tüüpikataloogid.** Muinasjuttude ja muistendite tüpologiseerimise alused lõi soome muinasjutu-uurija Antti Aarne, kelle süsteemi hiljem on täiendanud teised, nii ameerika uurija S. Thompson¹ ja vene teenekas muinasjuttude uurija ja tüpoloog N. Andrejev.²

Järjest ulatuslikumaks muutuv muinasjuttude uurimine tõi paratamatult kaasa vajaduse leida vahendeid orienteerumiseks rahvusvahelises ulatuses, kõigepealt saada ülevaadet sellest, mida rahvaste loomingu varasalved sisaldavad. Täiesti põhjendatud on Aarne enese väide tüüpikataloogi eessõnas raskuste kohta orienteerumisel muinasjutu- ja muistendimaterjalis:

«Raskused, millega rahvaluule võrdlev uurija materjali kogumisel peab võitlema, on kahtlemata kõige suuremad just muinasjuttude alal. See olukord on Rahvaluule-Ühingut (Folklore Fellows) sundinud kõigepealt tähelepanu pöörama muinasjutukataloogide valmistamisele.» Ja täienduseks veel: «Polnud olemas mingit süsteemi, mis muinasjuttude kirjus kogus üksikud muinasjututüübid oleks kindlaks teinud ja nad korraldatud tervikuks ühendanud.»³

¹ S. Thompson, The Types of the Folk-Tale. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (FF Communications N:o 3). FF Communications N:o 74, Helsinki 1928.

² Н. П. Андреев, Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне. Государственное русское географическое общество отделение этнографии — сказочная комиссия, Ленинград 1929.

³ A. Aarne, Verzeichnis der Märchentypen mit Hilfe von Fachgenossen ausgearbeitet. FF Communications N:o 3, Helsinki 1910, lk. III.

Sealsamas rõhutab Aarne sellise süsteemi nii teoreetilist kui ka praktilist väärtust.

See oli katse kogu maailma muinasjutud ja muistendid korraldada kindlasse süsteemi ja hõlbustada selle kaudu nende uurimist.

Tüüpikataloogi koostamise mõttele tuli Aarne, tegeldes Soome Kirjanduse Seltsis muinasjuttude korraldamisega. Oleks hea, leidis ta, kui kõik muinasjutud oleksid avaldatud korraldatult mõnes üldisemalt tuttavas keeles, mis hõlbustaks variantide ülesleidmist. See tuleks aga liiga kallis, sellise koostamine ja väljaandmine nõuaks peale muu palju aega. Esialgseid vajadusi rahuldaks või koguni sellist suurväljaannet asendaks register käsikirjaliste ja trükitud rahvaluulekogude kohta; selles registris iga muinasjutt oleks varustatud mingi tabava pealkirjaga. 1908. kuni 1910. aastani, juureldes süsteemi kallal ja pidades nõu välismaade kolleegidega, valmis Aarnel muinasjuttude tüüpide süsteem,⁴ mille alused ta kokku võttis vastavas põhjapanevas teoses «Verzeichnis der Märchentypen» (FF Communications N:o 3. Helsinki 1910). Siin ongi iga muinasjutt varustatud numbriga, pealkirjaga ja lühikese sisukokkuvõttega. Muistendeist, mis ei alistu nii kergesti üldisele tüpologiseerimisele, ei ole siin veel kõnet. Neid ei tüpologiseerita veel ka järgmises teoses «Finnische Märchenvarianten» (FFC 5, Helsinki 1911) ega O. Hackmani tüüpikataloogis «Katalog der Märchen der finnländischen Schweden» (FFC 6, Leipzig 1911).

Esmakordselt süstematiseerib Aarne muistendeid, tegelikult ainult üht osa neist, teoses «Verzeichnis der finnischen Ursprungssagen» (FFC 8, Hamina 1912). Autor on soome tekkemuistendid süstematiseerinud samadel põhimõtetel kui muinasjutudki. Siia on koondatud muistendid, mis kõnelevad maailma ja inimese loomisest, inimese tööde ja oskuste tekkimisest, samuti loomadest, lindudest, kaladest ja putukatest ning taimedest.

Eesti muistendid on antud väljakujundatud süsteemis Aarne kataloogis «Estnische Märchen- und Sagenvarianten» (FFC 25, Hamina 1918). Aarne eraldab tekkelood muudest muistenditest ja märgib nad ka omaette numeratsiooniga.

Hoopis detailsemalt on muistendite süsteemi välja kujundanud O. Loorits, võttes oma töö tulemused kokku kataloogis «Livische Märchen- und Sagenvarianten» (FFC 66, Helsinki 1926). Ta on võtnud täielikult omaks Aarne süstematiseerimise alused ja detailiseerinud registrit vastavalt olemasolevale materjalile. Aga otse uut siin printsiibis siiski ei ole.

Muistendeid jagab Loorits järgmiselt: Deemonid (1—39); Surm ja surnud (40—77); Kurat ja vaimud (78—127); Nõid ja nõidus (128—159); Libahunt (160—178); Haigused. Painaja.

⁴ K. Krohn, Antti Aarne. FF Communications N:o 64, lk. 9—12; M. J. Eisen, Professor Antti Aarne, EKirj. [= Eesti Kirjandus] XIX (1925), lk. 66—67.

Halltöbi (179—198); Peidetud varandused (199—221); Mitmesugused muistendid (222—258); Kohamuistendid (259—275).

Tekkelugude alajaotus on järgmine: Kosmogoonilised muistendid (1—15); Inimene (16—40); Kultuurmuistendid (41—59, 130); Imetajad (60—78, 128); Linnud (77—88, 129); Kalad (89—96, 131); Putukad (97—106); Taimed (107—127).

Ka Andrejev kriipsutab alla muistendite tüübistamise komplitseeritust ja sellepärast loobub sellest, andes muinasjuttude tüüpkatoloogi lisana ainult skeemi väheste näidetega. Kogu süsteem aga ei erine põhiliselt Aarne omast. Ta toob järgmised rühmad:

I. О мертвецах; II. О чертах; III. О ведьмах; IV. О леших и водяных; V. О домовых и прочих духах; VI. О знахарях и колдунах; VII. Об оборотнях; VIII. О змеях; IX. О кладах; X. О церквах; XI. О разбойниках; XII. Исторические и местные предания.

Nagu Aarne, põnda eraldab ka Andrejev omaette rühmaks etioloogilised muistendid, koguni omaette numeratsiooniga:

I. Сотворение и устройство мира; II. Человек; III. Млекопитающие; IV. Птицы; V. Пресмыкающиеся и земноводные; VI. Рыбы; VII. Насекомые; VIII. Растения.⁵

Luuu teaduslikku süsteemi muistendite kohta on hoopis keerukam kui seda teha muinasjuttude puhul. Muistenditel on hoopis rohkem lokaalseid erijooni ja sidumist konkreetsete kohtade, tingimuste, kommete ja koguni kunagi elanud isikute kui prototüüpidega.

Muistendite ühesuunaline ja adekvaatne klassifitseerimine pole seni veel täielikult rahuldavalt lahendatud. Sagedasti võivad muistendid kanda mitme erineva rühma tunnuseid.

Funktsiooni seisukohalt on grupeeritud muistendeid veel mõndapidi ja kasutatud vastavat terminoloogiatki. Laialdaselt on käibel veel terminid, nagu tekkemuistendid, seletusmuistendid, usundilised muistendid, kohamuistendid, ajaloolised muistendid, hiidudemuistendid, kusjuures tüübistamisel on aluseks võetud muistendi peateema või see, missuguse külje vaatlusele antud momendil peamine tähelepanu on pööratud. Üks ja sama tekst võib kuuluda ühtaegu tekke-, seletus-, koha- ja hiiumuistendite rühma.

Muistendeid võib küll kergesti liigitada üldpealkirjade alla: koha-, hiu- jne. muistendid, aga alajaotuse tegemine on siiski palju keerukam, sest muistend sisaldab teemasid, mida üldpealkiri kuidagi ei suuda avada. Seda saab teha alles detailsema liigitamise puhul.

Muistendite liikide hulk on tegelikult palju suurem kui muinasjuttude oma. Igale rahvale, koguni igale hõimule iseloomulikku leidub neis aga hoopis ja hoopis rohkem.

⁵ Н. П. Андреев, Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне, lk. 116—118.

Enne tüpologiseerimise küsimuste juurde asumist tuleb selgitada muistendi mõistet, seda, mida tüpologiseerimisel on aluseks võetud.

3. **Muistendi olemus.** Muistend on rahvajuttude üks väga ulatuslik liik, mis on välja kujunenud pikkade aegade jooksul rahva suulises traditsioonis. Vastavalt rahvaluule spetsiifikale on muistend tegelikkuse, ühiskonna materiaalse olemise kunstiline peegeldus, kajastab oma tekkimise aja arusaamisi, selle vaimse arenemise taset, milleni inimene ühel või teisel ajal oli jõudnud, ja kannab endaga kaasas ka neid muutusi, mis ta aegade jooksul on vastu võtnud püsimisel rahvasuus ning rändamisel vertikaalses ja horisontaalses suunas. Muistend peegeldab inimeste elu ja elumõistmist omamoodi, tõlgitseb ja seletab ümbritseva elu nähtusi mitte tänapäeva mõttes teaduslikult, see on nähtusi nende tõelise tekkimise, põhjuse ja tagajärje kausaliiteedi alusel, vaid teaduslikult selle tekkimise aja mõttes. Oskamata välja selgitada nähtuste õigeid põhjusi ja seoseid, andis inimene neile nähtustele mütoloogilise seletuse ja tõlgitsuse. Seda tegi ta rahvajutu kujul, mis peale seletava sisu arvestab ka rohkem või vähem kunstipärasest vormi.

Muistend baseerub ikka mütoloogial, see on rahvaluuleliik, mille tekkimise alus on mütoloogiline. Mütoloogia tekib primitiivsel arenemisastmel oleva inimese suhtumise alusel teda ümbritsevatesse nähtustesse ja esemetesse, mille tekkimist ja olemust inimene katsub seletada. Mütoloogia tekkis tootmisjõudude madalal arenemisastmel, siis, kui inimene tundis end jõuetuna looduse ees. Samal ajal kujutles ta looduses ja ühiskondlikes suhetes tegutsevat üleloomulikku jõude, vaimu, haldjaid ja jumalaid, kes inimesele nägematult, omades suurt jõudu, kutsusid esile mitmesuguseid sündmusi ja olukordi looduses ja inimese ligemas ümbruses ning inimestevahelistes suhetes. Üleloomulikku jõudu arvati olevat ka mõningail inimestel, keda siis tunti kui nõidu ja šamaane. Hirmu tekitasid ka sugukondade või hõimude juhid ja valitsejad, kelles arvati peituvat samasuguseid üleloomulikku omadusi, mis kõik andis neile võimu inimeste üle. Seda arvamust aitasid soodustada valitsejad ise oma valitsemise kergendamise huvides. Kui aga inimene õppis loodusjõude valitsema, neid oma teenistusse rakendama, õppis mõistma ühiskondlikke suhteid, siis kadus ka mütoloogiline suhtumine ellu. Sellest peale hakkasid kaduma muinasjutud ja muistendid. Nõnda seletas mütoloogia olemust inimkonnas tabavalt juba Karl Marx.⁶

Mütoloogia seos muistenditega esineb kas rohkem või vähem selgel kujul. Leidub vahel muistendeid, milles esimesel pilgul ei näi midagi mütoloogilist, see ilmneb alles analüüsil. Muistenditeis libahundist on mütoloogiline element nähtav, see peitub usku-

⁶ К. Маркс, К критике политической экономии, Госиздат политической литературы 1949, lk. 224—225. Mütoloogilise suhtumise kohta vt. ka М. О. Косвен, Очерки истории первобытной культуры, Москва 1953, lk. 143—166.

muses, et inimene võib end ise või teda võidakse libahundiks moondada ja et ta siis hundi kombel verejanulisena murrab loomi. Samuti esineb ilmne mütoloogiline alus muistendest, kuidas vabaneda sunnitud libahundiskäimisest. Seda, mis inimesele tegelik elu võlgu jäi, katsus ta oma fantaasias tasa teha, nagu vaesust ja puudust lootuses õnnelikule rahaleiule (rahaaugumuistendid). Motiive varalisest ebavõrdsusest ja seletusi selle tekkimise alusest leiame ka muistendest kratist ja tuulispeast (tuulispask, vihur); leidub inimesi, kes on hankinud endale nõiaeseme, mille kaudu röövivad teise töövaeva, või kellel on võime ise muutuda teise töövaeva röövijaks, viies tuulepöörise näol viljaseemet põllult või hankides krati kaudu toitu ja rikkusi. Populaarne on muistendirühm, mis käsitleb suurte kivide, puude, ehituste tekkimist, maailma, taevakehade, maa saamist ja maapinnamoodustiste kujunemist: mäed ja nende kuju, järved, jõed, allikad, vetesügavused. Sellel alusel on kujunenud tekke-, seletus- ja hiiumuistendid. Mütoloogilised haigused (katk, painaja, halltõbi), libahunt, kotermann, aga ka vedaja (puuk, kratt, pisuhänd) kuuluvad kitsamalt usundiliste muistendite hulka. Sellega ei ole veel kaugeltki ammendatud muistendiliikide mitmekesisus. Muistendi tekkimine ei tarvitse olla ainult ühele motiivile redutseeritav, see võib olla põhjustatud mitmest erinevast motiivist.

Mõnikord me aga ei tabagi enam muistendi mütoloogilist alust. Katkumuistendest kõneldakse tihti sellest, kuidas katk võõra mehe kujul ilmub külla ja tapab seal palju inimesi. Esialgu ei tarvitsenud siin olla midagi üleloomulikku. Külla võis ilmuda täiesti juhuslikult võõras, kes osutus katkupisikute kandjaks, seda ise teadmata, ja hiljem rahva fantaasias hakkaski kujunema personifitseeritud katk, katk mehe kujul. Pardiapäjad olid tavalised sõjaröövlid, kes sõjaaegadel käisid oma naabruses või kaugemalgi mahajäetud küldes inimestelt, keda nad kätte said majadest või peiduurkaist, välja pressimas peidetud varandusi. Kuigi rahvas kaasajal selgitas välja nende tõelise olemuse, nagu selgub vastavaist juttudestki, jäi nendega ühenduses rahvahulkades püsima salapärase hirm võimalikkude üleloomulikkude omaduste ees, mis neis sõjaröövleis võisid peituda. Ka mitmesuguste kuningate poolt istutatud puud või istutamine isegi ei sisalda veel midagi mütoloogilist, aga jällegi rahva fantaasia arvas keisrites ja kuningates peituvat salajast üleloomulikku «väge», mistõttu istutatud puud isegi on kasvanud silmapaistvalt suureks ja säilinud sellisena tänapäevani, nagu neid tammi, pärni ja muidki puid leidub igal pool üle maa. Paljusid suuri puid on hakatudki nimetama kuninga pärnadeks, tammedeks või mändideks, ilma et neil kuningatega midagi tegemist oleks; nimetamiseks on andnud põhjust nende suur või omapärane võra, tüvi või ka nende asukoht. Tõenäoliselt asetsevad paljud niisugused puuhiiglased endistel ohvrikohtadel.

Kuidas liigitada rahvajutte?

Meie rahvajutte võib liigitada kolme iseseisvasse, omavahel ligidases suhtes seisvasse rühma: 1) muinasjutud, 2) muistendid ja 3) isikuloolised ja olustikulised jutustused.

4. **Muistendi ja muinasjutu suhted.** Kõige üldisemais joontes võib muistendit teisest rahvajuttude liigist — muinasjutust — eraldada mõningate üldisemate tunnuste alusel.

Muinasjutt on inimese vaba fantaasia vili; see valib ja vastandab vabalt tegelasi, paneb nad tegevusse, jättes täpsemalt määratlemata tegevuse aja ja kohta, kujundab oma eetiliste ja kunstiliste tõekspidamiste järgi ka sündmustiku, kord kokkusurutama, kord ulatuslikuma. Vabadusest võime kõnelda muidugi relatiivselt, sest ka muinasjutt on välja kujunenud ranged seaduspärasused, millele on allutatud kogu muinasjutulooming.⁷

Muistend seevastu on seotud kas kohta, isiku, kombe või ajaga.⁸ Muinasjutt kõneleb mingisugusest kuningast, kuningapojast, talupoisist vm., muistendi tegelaseks on aga muistendi looja seisukohalt kindel isik (kuigi meie arvates väljamõeldud), näit. Kalevipoeg, Suur Tõll, Vanapagan. Tõsi küll, ka muinasjutt võib esineda tegelasi, kes kannavad pärisnime (Punamütsike, Lumivalgeke, Tuhkatriinu), aga neisse ei suhtuta kui konkreetseisse isikutesse, kes kunagi on olemas olnud, kelle ümber võiks koonduda veel teisigi sündmusi, nagu see esineb muistendis (Tõll, Kalevipoeg, Vanapagan), vaid neid võetakse kui tüüpkujusid.

Muinasjutt laseb rebasejuttus talumehel lihtsalt kalu tuua, mainimata seda, kust ta neid toob, muistendis aga kinnitatakse, et Kalevipoeg kandvat laudu läbi Peipsi, viskavat kivi Kassinurme sängi ligidale, kündvat Neeruti mäed jne. Muinasjutt valitseb ükskõiksus tegelase ajaloolise individuaalsuse vastu, tegelased on väljakujunenud stereotüüpiliste joontega (hea vaenelaps, kuri võõrasema, Vanapagana suhtes salakaval ja egoistlik Kaval-Ants), aga muistendis on just tegelased rohkem individualiseeritud. Nimed, objektid, sündmused on kindlakujuliselt fikseeritud: just see on Kalevipoja lingukivi, just see mäekühm, kunagine linnus, on Kalevipoja magamisase, just sellest järvest ei saanud Kalevipoeg läbi, just siin Neerutis ja Põhja-Tartumaal kündis ta oma vaod, just Assamalla hukkus tema hobune. Need on kivide, mägede, järvede ja veel muudegi pinnavormide või objektide tekkimise, kuju saamise ja omaduste seletamiseks. Muistendis sisaldub primitiivse rahva teadus.

⁷ A. Oirik, Epische Gesetze der Volksdichtung; П. Г. Богатырев (редактор), Русское народное поэтическое творчество, lk. 228 jj.

⁸ E. B e t h e, Mythus, Sage, Märchen. Hessische Blätter für Volkskunde IV (1905), Heft 2 u. 3, Leipzig 1905, lk. 108 jj. Liiga kitsalt käsitleb küsimust J. de Vries, Betrachtungen zum Märchen, FF Communications 150, lk. 71 jj.

Seejuures pole võimalik tõmmata täpselt piirjoont muinasjutu ja muistendi vahele. Üleminek ühest teise on mõnikord üsnagi sujuv. Kui muistendi jutustaja ise enam selle tõepärasust ei usu, algab muistendi kujunemine muinasjutuks või muistendi kadumine. Kergemini taanduvad usundilise sisuga muistendid, nagu lood nõidadest, krattidest, libahuntidest jm., mis baseeruvad puhtalt uskumusel ja uskumuse kadumisega kaotavad oma pinnase. Kõige vastupidavamad on jutustused hiidudest ja vägilastest, ja just nimelt seetõttu, et neis lugudes esineb kunstiliselt loovat fantaasiat, mis väljendub kõigepealt jutustuse kangelase kujunduses endas. Siin on kangelase tegevus sagedasti seotud veel reaalsete esemetega (kivid, mäed, järved jne.), mis annab jutustusele kõige selgemini tekke- või seletusmuistendi iseloomu ja hiljem, kui uskumus on kadunud, jääb jutustus seotuks mõne tähelepanitava kinnismuistisega. Puhtast kunstilõ bust jutustatakse ka muinasjutte, kuigi neis leiduvat üleloomulikku ei usu tänapäeval ei jutustaja ega ka kuulaja.

Kui muinasjuttu iseloomustab väljakujunenud tegelaste vastandamine ja sellest tulenev tegevuse arendus, siis on muistend enamasti ühe sündmuse, olukorra, ühe fakti kirjeldus, tavaliselt ühe või kahe tegelasega — muinasjutu mitme või paljude tegelaste kõrval. Seega on muistendi sündmustik muinasjutu omast palju staatilisem, aga ka lühem ja lihtsam. Ühe tegelasega võib vahel seotud olla mitu muistendit, koguni terve tsükkel.

Tõsi küll, tsükliteks koondumine ei ole ainuüksi muistendi omadus, seda võivad ka mõned muinasjututüübid. Seejuures on tähelepandav, et tsükliteks koonduvad enamasti sellised muinasjutud, kus peategelaseks on hiid. Ühine peategelane muinasjutudes ja muistendideis moodustab niisugusel puhul loomuliku silla kahe rahvajutuliigi vahele. (Kaval Ants ja Vanapagan.)

Nagu vastavalt oma iseloomule on muistend enamasti lühike, ühtainust fakti konstateeriv, ühtainust eesmärki silmas pidav, on ka selle stiil lapidaarne, kokkusurutud, rohkem kirjeldav kui jutustav. Muistend algab tavaliselt koha või aja täpsema märkimisega, kus kõnealune fakt, sündmus on toimunud.

Muistendi pikkus kõigub ühe või paari lause ja pika eepilise kirjelduse vahel.

Tavaliselt antakse jutustus edasi kolmandas isikus kui traditsiooniline lugu või kui mittekaheldav tõsiasi, mis on toimunud jutustajale teadaoleva isikuga. Harva tutvustab jutustaja ennast isikliku pealtvaatajana. Jutustuse usaldatavuse tõestuseks antakse mitmes muistendirühmas silmaga nähtav fakt (kivi, mägi, soo, järv või seletusmuistendideis — jänese lõhkine moka jm.). Just sellise konkreetsuse kaudu saabki muistendi jutustaja kuulajat veenda uskuma jutustatut kui tõde (Kalevipoeg viskas need kivid, ehitas s ä n g i d jne.). Hiiumuistendideis antakse hiiu suuruse või jõu iseloomustusi võrdluste ja suhete näitamisega (samude pikkuse iseloomustamiseks on jäljed maapinnal, järvede

sügavus iseloomustab hiu pikkust: Kuremaa järv kurguni, meri põlvini jne.).

Esituse laadi poolest ei konstateeri muistendid harilikult jutustaja enda osavõttu muistendi sündmustikust. See toimub väljaspool jutustajat või tema poolt ligemalt näidatud reaalsel isikul. Harva võib muinasjutus, aga ka muistendis jutustaja saada muinasjutu või muistendi tegelaseks. Seesugust egomorfismi leidub eesti rahvajuttudes siiski väga harva.

Aegade jooksul hakkavad sündmuste tunnistajate isikute isikupärased jooned üha rohkem ähmastuma, sündmusi või nende tunnistajaks olekut hakatakse ühelt reaalselt isikult üle kandma teisele ja jutustatav üksiksündmus muutubki traditsiooniliseks, kusjuures seda seotakse üha vahelduvalt mitmesuguste tõeliste isikutega.

5. Muistendi suhted isikulooliste ja olustikuliste jutustustega. Seni on käsitletud rahvajutu mõiste all ainult muinasjuttu ja muistendit. Tegelikult on olukord siiski keerukam. Muistend ja muinasjutt on väljakujunenud liigid, on aga liike, mille piirjooned on ažuursemad, ebaselgemad ja voolavamad, kuid siiski on meil tegemist rahvaloominguga, suulise kunstiga. Kui rahvas jutustab oma mälestusi orjaaegsetest töödest ja selleaegsest elust mõisas, talus, merel ja voores, või kannab neid mälestusi põlvest põlve edasi, siis pole siin otseselt tegemist veel luuleloominguga, vaid meie ees on pigem etnograafiline kirjeldus, mis võib olla uurimise abimaterjaliks nii etnograafide kui ka folkloristidele. Need on öieti olustikukirjeldused.

Järgnegu sellekohane näide hundijahist.

Hundijahit reel. Et hundid talvel näljased olid ja tihti tee ääres luusisid, korraldasid mehed järgmisel viisil hundijahi. Nad istusid 2—5-kesi rekke ja sidusid pika nõõri otsas heinakoti ree taga järele jooksmata. Et hundi juurde meelitada, võeti tavaliselt põrsas ehk kutsikas kaasa. Muist mehi hoidsid püssid laskevalmis, üks hoolitses selle eest, et põrsas või kutsikas hästi pidi kisama. Hundid, kes kisa kuulsid, ruttasid teele, kus nad rege ja selle järele hüplevat kotti nägid. Teel «kikerdavat» kotti koeraks piidades viskusid nad aplalt selle kallale. Seda ootasidki kütid. Et hundid laskekaugusesse olid tulnud, anti reest tabavat tuld. (ERM, EA 13. 29—95 < Iisaku 1927.)*

Sellised kirjeldused võivad aga kergesti üle minna poeetiliseks jutustuseks, milles kunstilise elamuse taotlemine on esialal. Sellistest on tuttavad jahimeeste ja sõjameeste «kangelasteod», nn. jahimehejutud või kroonuteenistusest tulnud sõjameeste luiskamised oma kangelaslikkusest à la Kroonu onu; või lood kõrtsikaklustest, kus «vägilane» uhkeldab või temast endast jutustatakse liialdaval ja suurendaval, ajalises kauguses eri tegelaste tegusid koguni liites. Olgu näiteks lugu jahimehest ja sellest, kuidas metsaülemad vanasti pinnisid salakütte.

Kord põmmutanud seesama Metsa-Hans metsas lindusi surnuks. Seda kuulnud metsaülem, läinud, võtnud Hansu kinni ja hakanud pärima, kelle

* Kõik viited käsikirjalisele materjalile on antud teksti sees.

lubaga ta tohib lindusi lasta. Hans kuulnud tähele pannes metsasaksa noomimisi ja haugutusi. Kui aga see jutt otsa ei tahtnud lõppeda, teinud Hans hirmus kurja näu ja käratanud: «Kuule! Räägi tarbesõnad, pikka lori ma ei armasta! Tead, püss on kõvasti laengis!» Nende sõnadega keeranud ta ringi, läinud oma teed. See hirmutanud metsaülima nõnda ära, et enam ilmaski pole tahtnud Hansuga metsas kokku saada. (E 21656 < Ambla — J. Freimann 1895.)

Jutu algus on samuti asjalik kuni situatsioonini, millal salakütt oma raskest olukorrast julge vastuhakkamise ja sõnakusega välja pääseb. Jutustaja taotleb siin sündmust edasi andes juba kunstilist elamust, eriti seal, kus Metsa-Hansu sõnad oma teravuses ja vaimukuses, antud situatsiooni arvestades koguni üllatuslikuna esitatakse. Ja meil ongi juba tegemist rahvajutu alaliigiga — isikuloolise jutustusega. Siit võiks veel edasi arendada (ja ongi arendatud) jahimehejuttu, ja salakütt võibki vihatud metsasaksa vastasena muuluda imetletavaks kangelaseks. Sellistes jutustustes võib sagedasti märkida kunstikavatsuslikkust.

Enamasti on sellised lood seotud kindla isikuga, kelle tegevusest esitatakse mõni episood jutustuse kujul, asetades fookusse üksiku detaili, nagu Metsa-Hansu puhul käratamine metsasaksale. Tihti on vastavalt anekdoodi kompositsioonile puändiks mingi ütlus, nagu ütleb vooriline Aabram teed andma sundivale saksale fraasi, mida tema suust palju kuulukse: «Mina, suure härra voorimees, ja pean sinule tühjalt sõitjale teed käänama!»⁹ Lõpplahenduseks kujuneb vabastav naer. Jutustus ise algab voorikäimise kirjeldusega, mille lõpus tuuaksegi see tähelepandav lugu, voorilise tegevus ja sõnad saavad jutustaja ja kuulaja peamise tähelepanu objektiks. Mõnikord moodustab fookusse asetatud motiivi teeseldud või loomulik kohtlus, nagu selgub järgnevalt. Rohkem kui sada aastat tagasi elanud Mõnistes suurejõuline Antsi talu peremees, keda kutsutudki Antsi Papaks. Teda süüdistatud kord, et ta olevat mõisa kuhjast varastanud heinu. Enda vabanduseks ütelnud Antsi Papa siis, ta võtnud ainult ühe seljatäie. Seljatäis kaalutud ära, see teinud välja 20 puuda.

Nagu ilmneb, on sellised jutustused humoristlikku laadi, nad käsitlevad ikka mingit lõbusat sündmust.

Algselt mõne reaalse sündmusega seotud, võib esialgset tegu liialdada, ülisuureks paisutada. Lõpmatuseni paisutada keelab aga rahva loomulik realiteeditunne. Mõnikord pole tavalisest igapäevase elu sündmust käsitlevast jutustusest kuigi suur samm muistendiks, nagu aitab selgitada järgmine näide.

Vanasti olnud Jõelähtme kihelkonnas Maardu vallas üks suur ja kuulus kütt. Alati, kui ta püssi kätte võtnud ja sellega metsa läinud, ikka tuonud ta hulga saaki koju. Ei tal pole ilmaski rahu olnud, alati pühapäevadelgi hulkunud ta mööda metsi püssiga. Talvel lasknud ta jäneseid sööda pealt. Kord passinud ta uue aasta õösel jänesel. Jännes tulnudki varsti sööda kallale. Ta annud tuld — jännes seisnud ikka püsti. Lasknud teist korda — see-

⁹ Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks, Tartu 1927, lk. 47.

sama lugu. Lasknud kolmat korda — ikka janes püsti. Siis läinud vaatama: pole muud olnud kui üks känd, läbi ja läbi haavleid täis, kuna see eemalt tema silme ees nagu janes oli. Mees läinud seitsaadik üsna araks, ei ole enam julgenud pühapäeval jabile minna. (H II 65, 575 (39) < Jöelähtme, Maardu < Jüri — J. Saalverk < Andres Prommik 1898.)

Senise vahva jahimehe kujutluses oli nüüd korruga salapärase jõudude toimel janes muutunud kannuks ja sellega koos küti pühapäevane jahilust kadunud.

Küsimus muistendite tekkimisest on hoopis keerukam kui lihtsustatud kujutluste järgi. Nii võib muistend tekkida puhtmütoloogilisel alusel mõningate nähtuste seletamiseks (kivid, maapinnamoodustised, rahaaugud), aga võib ka reaalsest nähtusest areneda mütoloogiliseks. Üleloomulikkude kujutelmade tekkimisel aitab kaasa sageli juba psüühiline dispositsioon. Nii paneb surnuaed nägema kummitusi inimest, kes on tugeva hirmuafekti mõju all ega suuda kriitilise pilguga oma ümbrust vaadata, samuti mõned paigad, mis on kujunenud õudseiks — kus on tapeitud inimesi, kus alkoholiuimas on nähtud visioone jne. Nii on jutustus «Kuke kõrts» säärane, kus nägemustele on antud seletus Vanapagana kaudu:

Kuke kõrts. Vanal ajal elanud Kuke kõrtsis Vanapagan. Ta hirmutanud alati inimesi. Kõrtsilised hakanud kartma ja ei ole enam kõrtsi tulnud. Ka kõrtsi peremees põgenenud. Inimesed kartsid säält juba mööda käia. Vahest tulnud kõrtsi olviaugust kaheksa saapasäärt, läinud ja kadunud jälle ära. Vahest jälle lapsehäll läinud ja kadunud. Mõnikord, kui keegi hobusega kõrtsist mööda sõitnud, tulnud valges riides naisterahvas kõrtsist ja kadunud jälle ära. Nüüd enam kollitusi ei ole. (ERA II 215, 128/9 (12) < Jõhvi 1939.)

Kuidas hirmuafekt võib tekitada kujutluse üleloomulikust nähtusest ja kuidas analüüs hajutab selle, näitab järgmine lugu.

Oõsel juhtus Jõhvi surnuaiast mööduma keegi kõva südamega mees. Vaadates surnuaia poole märkas ta kahte vaimu maadlemas. Üks oli must, teine valge. Kord kukkus vaim alla, kord jälle must alla. Mees oli väga julge ning ta otsustas minna tülitsejaid vaatama. Kui ta saabus lähemale, nägi ta suure valge kotiga meest komberdamas haudade vahel. Kord kukkus mees valgele kotile, kord jälle kõhuli. Mees pöördus kodu poole, ise aga naeris endamisi oma nähtust surnuaial. (ERA II 215, 31/2 < Narva v., Keldrimäe algkool — A. Sildmets.)

Sellised sündmused on tihtigi aluseks muistendi tekkimisele. Ja vastupidi, kui kaob uskumus selliste üleloomulikkude sündmuste võimalikkusse, võidakse neid sündmusi iseloomustada nii, nagu nad on, või jutustada neid naljandite kujul.

Isikuloolistel jutustustel kõrval esineb olustikulisi jutustusi. Siingi on reaalne olukord esitatud kunstilises kujunduses. Tavaliselt võetakse selleks mingi tähelepandav sündmus, mis jutustatakse edasi elamuslikult, kujunduslikkude võtete kaudu. Jutustuses «Kimpus kui hunt Vingissaare kaevus» antakse lõpplahenduseks kõnekäänd.

Kimpus kui hunt Vingissaare kaevus. Üks ööse ärkasid Vingissaare saunarahvas ühe mürina peale unest üles. Justkui tõrukse veere-mise hääl, lõõtsutamine ja ähkimine — issa-pojake, mis see omitigi peaks olema? Justkui koera lõõtsutamine ja ähkimine — ei või omi arvata, mis see tähendab! Natukese aja pärast kuulevad nad jälle isisugust häält: summat-summat-ae! summat-summat-ae! ja ikka edasi. Küll sai issameie igatpidi, küll edaspidi ja tagaspidi, loetud, nii hästi kui see korda läks, — aega olli jo selle tarvis küll, unõ olli läinud ja ei tulnud suure hirmuga änam, ikka veel kuuldi summat-summat-ae, muudkui aegajalt pikkamesi. Seda ei jõua ükski ära kirjeldada, mis sel ööl see vaene saunarahvas tundis.

Kui jo valge väljas olli, siis olli ka jo kõik jälle vaga nägu vahest enne. Siis julges mees välja minna ja kõige esiti talusse. Seal rääkis ta oma öösise loo otsest kuni lõpetuseni. Talurahvas läks seda ime-hirmu vaatama. Sauna juure minnes nägi peremees, et tõruke, mis sauna ulu alla oli paegale pantud, olli sealt välja veernud. Kes teda paegalt ära veeretas, see andis mõelda veel. Ümber vaadates — kaev oli aia nurkas, sinna sisse vaadates nägid hallid karvad vee peal lemmendavat. Mis pagan see on, mõni soldat või, sinelikarvad lemmendavad vee peal? Peremees võttis äkiaesa, tõmmas ühe otsa üles — ei see ole kellegi soldat, vaid üks hall suur koer või mis ta õige on. Kõis toodi, aeti kaela, tõmmati mitme mehega välja. Kui ta kuive-mas tahenes, saadi aru: päris hunt või võsaonu. Siis selgus öösine tõrukse ja koera lõõtsutamine ja hundi ähkimine. — Hunt on koera kinni püüdnud, see aga joosnud sauna ulu alla tõrukse taha ja kus aga sai, ikka hunt järel; koer kargand üle aia ja kajjo — hunt järel. Aga ei teadnud, et kajo ka seal oli, — tümm sisse! Siis oli koerapüüdmine seitsamast tunnist otsas ja hakkas uus püüdmine, see on kajost välja. Ta on hoogu võtnud summat-summat, siis hü pand kõigest jõust ülespidi — rauh, kus rakked kõik ära olli küünes-tanud, kus ta pika sumistamise ja raapsimise järel ära väsis ja ka meelega-heitmises suri. Siis riisuti ta paljas ja viiti ihualasti metsa. Kõrvade eest saadi 3 rubla, naha eest ka teist niipalju ja — asi nudi.

Sest ajast on sealt ümmertkaudsel rahval see sõna väga tuttav: «Kim-pus kui hunt Vingissaare kajos.» (H II 26, 534/6 / S.-Jaani — Mart Kielas 1890.)

Sellised isikuloolised ja olustikulised jutustused pole muidugi veel muistendid, vaid omaette liik jutustusi, mis on välja kasva-nud tegeliku elu sündmustest ning saanud kujundusliku väljen-dusvormi; sisus on nad aga ilma mütoloolilise tagapõhjata. Meid huvitab praegu veel üks isikulooliste jutustuste rühm, mille hulka kuuluvadki lood nn. vägilaste või hiidude prototüüpidest.

6. Jutustused vägilaste prototüüpidest. Tavalistest igapäevastest inimlikkudest võimetest üle ulatuvad teod — suure jõu avaldused koormate vedamisel, raskete talade seljas kandmised, ühe võitlus paljude kallaletungijate vastu jms. — ei sisalda endas veel midagi üleloomulikku, kuigi neis leidub ebatavalist, imetlemis- ja koguni järeletegemisväärset.

Paarkümmend aastat tagasi elas Alatskivil tugev mees, priinimega Mesi-puu. Kasvult oli ta õige pikk, õlad laiad, mis jõust tunnistust andsid. Ta oli juba vana ega teinud omi vägitegusi enam. Noorel eal on ta ühes teiste

vallameestega viinavooridega Narvas käinud. Kui koorem pori ehk lume sees kinni jäänud, rakendanud ta ikka hobuse eest lahti, võtnud aisad pihku, vedanud koorma halvast kohast läbi. Sääli juures lausunud mõnikord: «Saab eneselgi vedada, mis siis vaene hobune peab ütlemal!»¹⁰

Leidub või on leidunud üksikuid, kes selliste kangelastegudega on toime saanud. Siin võime kõnelda haruldastest suure jõuga inimestest, kellest aegade jooksul võisid välja kujuneda hiidude prototüübid. Kuigi algul siin midagi üleloomulikku ega mütoloogilist ei leidu, võivad sellised prototüübid aja kaugenedes saada aluseks mütoloogiliste omadustega varustatud rahvaloominguliste kujude tekkimisele, kellel on hiigla jõud visata tähelepandavalt suuri kive määratu suurtesse kaugustesse, moodustada ümber loodust (tekitada mägesid või järvi) ja kes on ise määratu suured (meri või suured järved ulatuvad põlvini või kaelani).

Prototüübid tugevate meeste (vahel ehk ka naiste näol) andsid aluse vägevate füüsilist jõudu avaldavate hiidude väljakujundamiseks; nii tekkisid hiiumuistendid. Hiide kujutab rahvas positiivsena või negatiivsena. Lihtsast füüsilise jõu näitajast arenes edasi võitleja rahva huvide eest, kes abistas oma hõimu võitluses vaenlaste või vanapagana vastu (Tõll, Kalevipoeg). Nii tekkisid aja jooksul kangelasmuistendid. Nende tegude süntees eepose koostaja töö tulemusena annab rahvuskangelase ja kangelaseepose.

7. Isikuloaliste jutustuste ja naljandi suhted. Mille poolest erineb isikuloaline jutustus anekdoodist või naljandist? Erinevus on tingitud kõige olulisemas osas suhtumisest. Anekdoodi ja naljandi eesmärk on koomilisse valgusse seada inimese negatiivseid kalduvusi, harjumusi, veidrusi, iseloomu puudusi, keeletarvitust, koguni mõningaid füüsilisi defekte (kogelemist, kõõrsilmsust). Isikuloaline jutustus aga tahab üldiselt välja tuua mõne isiku positiivseid omadusi, kõigepealt suurt julgust ja jõudu. Ja kui jutustatava sündmustikuga koos käib mingi naljakas lugu või esitatakse mingi koomiline situatsioon, kuulub ka see vajaliku iseloomustuse hulka ja sellega ei taheta kaugeltki ainult lõbusat nalja heita. Antsi Papa heinasületäis, Mesipuu koorem, Metsa-Hansu reageerimine metsaülemale salaküttimisel — kõik need on tähtsad ikkagi selle poolest, et nad aitavad iseloomustada kõnealust inimest kui jutustaja seisukohalt positiivset, kelle tegevuses on midagi järeletegemisväärset. Anekdoodis tuuakse ikka midagi, mida tahetakse välja naerda. Kõige sagedamini on anekdoodi suhtumine satiirilise varjundiga, isikuloaliste jutustuste koomika aga kuulub huumori valdkonda. Isikuloaline jutustus võib muidugi sisaldada naljandilist elementi, nagu seda võib sisalduda teisteski liikides, näiteks loomamuinasjuttudes («Tõbine kannab tervet», «Rebane ja kurg»). Palju rahvanaljandeid on seotud tuntud isikutega. Naljandeid ei tar-

¹⁰ Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks, Tartu 1927, lk. 40.

vitse muidugi siduda ainult nimeliselt nimetatud isikutega, vaid need ongi enamasti ebaisikulist laadi: keegi mees; «Ühel isal olnud omast pikem poeg» või lihtsalt «Talupoiss müüs turul võid»; «Poeg läinud isa juure» jne. Vrd. näit. järgmist rahvaljandit:

Kaev kalja astjaks.

Sulane nurisenud vesise kalja üle.

Peremees ütelnud: «Sinu kali kaevus!»

Peremees saatnud sulase linnastega veskele.

Sulane tulnud veskelt tagasi, puistanud jahu koti kaevu.

Peremees vaadanud, mis ta seal teeb.

Küsinud: «Mis sa hull teed?»

«Haudun oma kalja!» vastanud sulane.¹¹

Omaette rühma naljandeid moodustavad hõimunaljandid, millest tuttavamad on koguni rahvusvahelises ulatuses kilplasnaljandid, eesti rahvaluules aga eriti sagedased hiidlasnaljandid.

8. Muistendi tekkimise psühholoogiilised ja esteetilised alused. Inimene tahab maailma, loodust ja oma ümbrust tunda ja tunnetada. Vajadus ümbritsevaid nähtusi mõista ja seletada ongi inimese võimas mõtlema panev jõud. Otsitakse nähtuste põhjusi ja seoseid, sellega koos vastuseid paljudele küsimustele: mis on kogetav ese, nähtus, koht, millest on tekkinud selline nähtus, asjade omadused, kohanimed jne.? Sellega kaasneb küsimus miks? Miks on jänese moka lõhki? Miks on laigud kuu peal? (Tekkis muinasjutt-muistend «Vaskjala silla piiga».) Miks on tekkinud kohanimed Suigu, Tudu jne.? Nähtuste tekkimise põhjuste, tõukejõudude, nende olemuse ja sisu otsinguil äratab tähelepanu kõik, mis tavaliselt hälvib: suur või inimesekujuline kivi; kivi, mäe, järve ebatavaline asend jne. Mõnikord näib meile, et ese, sündmus või toiming ei kujuta endast midagi tähelepanuväärset, tähtis on, et sellest kõneldakse.

Vaatame, kuidas seletatakse kuu välispinna tekkimist.

Kuis kuu sai näo? Vanastõ olli kõik tähe ütesugutsõ. Kuu oll' kah punanõ täht. Utskõrd oll vanainimene lännü paarõga vett tuuma. Kuu oll tuud kaenu. Vanainimene üteli kuulõ: «Kuukõnõ, kullakõnõ, mia sa sääli kaeti! Tulõ mullõ, vanalõ, appi! Ma pia siin kõõrän-kühmän käüma, viipaar sällän!»

Kuu tull' vanalõinimeselõ appi ja vei tiä indä manu'. Tost saadik istus vanainimine kuu seen. Kuul om inemise nägu ja kannipuu' omma loogan ümbre kuu.

Tost saadik kasvi kuu suurõmbas ja sai indäle inemise näo. (EKRK I 11, 449 (56) > Urvaste, Kurenurme — A. Reigo 1956.)

Suutmata tekkinud küsimusele teadlikult põhjendatud vastust leida, andis inimene oma arenemise lapseas sellele müto-

¹¹ [M. J. Eisen], Viies Rahva nali. 165 rahva suust üles kirjutatud kentsakat jutukest, Tallinnas 1901, lk. 81 (158).

loogilise seletuse. Nii sündisid ka etioloogilised e. tekke-muistendid, kus nähtuse tegelik seletus on välja kasvanud inimese uskumuste ja fantaasia pinnalt. Hiidude ja vägilaste muistendid põlvnevadki suures osas siit.

Kivide sattumine teatud paika on Kalevipoja (või ka Vanapagana või Tõllu) viskamise tulemus. Nii saavad hiidude tegevuse kaudu seletuse mäed ja künkad (näit. Kalevipoja sängid, künnivaod, järved ja lohud jm.).

Tihti ei piirduta ainult asjaliku ärajutustamisega, vaid tegevusse astub ka poeetiline fantaasia, mis kaunistab esitatut, suurendab, paisutab seda, püüab anda seletuse kõrval elamusi, mis tulenevad hiiumuistendide füüsilise jõu ja suuruse imetlemisest,¹² vahel tekitades koguni ülevuse tunnet.

Hiiumuistendideis (ja muinasjuttudeski hiidudest) leidub rohkesti humoristlikku, mis kuulub enamasti jämekoomika valdkonda, väljendudes sõna- ja situatsioonikoomikas. Nii sisaldavad sellist jämekoomikat Kalevipoja ütlused läbi vete sammumisel, kui vesi hakkab tõusma teatavate kehaosadeni, või «Vastaseot-sija» muinasjutus vastaseotsija seiklused kahe metsakolli vahel. Neid primitiivseid naljatlusi ei tohi hakata vaagima tänapäeva vaekaussidega, vaid tuleb arvestada, mis tänapäevast madalamal astmel seisvale inimesele nalja tegi. Humoristlik naer kerkib tugevamini esile siis, kui uskumus jutu sisu tõsidusse on kadunud ja muistendit (või muinasjuttu) antakse edasi lõbusa loona ega nõutagi enam selle sisu tõeks uskumist.

Tekkemuistenditele sisuliselt lähedal on seletusmuistendid. Siin ei ole peaarhik enam eseme või nähtuse sündimise ja tekkimise kujutamisel, vaid mõne omaduse seletamisel. Jutustatakse näiteks tähtkujude olemusest, vete sügavusest, mis selgub Kalevipoja läbiminekul. Siin ei ole tähelepanu ainult Kalevipojal, vaid tähtis on ka veekogu sügavus. Sellisedki muistendid on tihedasti seotud hiiumuistenditega. Kiviheitelugudes ei ole enamasti tähtis kivi tekkimine, vaid küsimus sellest, millistel tingimustel kivi antud paigale sai.

Niisama tihedasti on tekke- ja seletusmuistendid seotud koha-muistenditega. Jutustatakse näiteks Kaleviliiva tekkimisest, Alulinna saamisest, Turje keldrist, künkast Kuremäe ligidal (Kalevipoja haud). Maakohtade tekkimine ja nende välimuse kujunemine on sagedasti seotud ka hiidude tegevusega.

Seletusmuistendite hulka kuuluvad ka seletused sõrme- ja jalggede kohta kivil, mis sageli on loomulikud või kunstlikud õnarused mahajäetud ja unarusse vajunud ohvrikividel.

Tekke- ja seletusmuistendites on ikka kõige tähtsam vaadeldava objekti olemasolu ja saamisloo seletamine, sekundaarse

¹² Vt. ka O. Dähnhardt, *Natursagen I*, Leipzig u. Berlin 1907, lk. VIII—X; E. Hoffmann-Krayer, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens I* (1927): Ätiologie.

tähtsusega on selle tekitaja või kohaletoiemataja isiku tegevus ise ja tegevuse eesmärgid; sellepärast esineb ka palju muistendeid kiviviskamistegi alalt, mis ei märgi viskamise põhjusi. Kui aga nähtuse tekitaja või sündmuse peategelane asetatakse fookusse, võime kõnelda hiiumuistenditest kitsamas mõttes (Kalevipoeg päästis Rummu järve tühjaksjoomisest härja poolt; muinasjutus «Sauna Hansu poeg Hans» on poiss nii tugev, et teda ei murra karu, ei kägista kurat ega hävi ta põrgus). Kalevipoja-muistendite hulgas esineb aga selliseid puhthiidlikke muistendeid vähe, seal on tekke-, seletus-, koha- ja hiiumuistendid koos, kord üks, kord teine külg teatavas ülekaalus. Selline komplitseeritud olukord õigustab nende muistendite korraldamise keskendava tege- lase järgi, neid on teaduslikult õigem vaadelda peategelaste alu- sel ja omavahelistes suhetes. (Kalevipoja-, Suure Tõllu, Vana- pagana- ja teiste hiidude muistendid, arvesse tulevad ka muinas- jutud nendega peategelase osas.)

Muistendikangelane on vahel ühine väga mitmesugustele muistenditele, moodustab mingi keskpunkti, mille ümber tegevus koondub. See on väikesest algrakust aegade jooksul omandatud lisanduste ja paisutustega täienenud muistendikangelane, kelle esialgse tegevuse ja hilisema juurdekasvu vahel rahva fantaasias ei ole võimalik enam selget vahet teha. Keskendava jutukange- lase kuju ajalise kaugusega üha kasvab ja paisub. See on kindla- ilmeliste nähtuste tekitaja, harilikult seotud mingisuguste loodus- moodustistega, mistõttu sellelaadilisi jutukangelasi ongi hakatud nimetama loodushiidudeks. Edasi arenedes on nad saanud endale ka kangelase omadused, kujunedes oma hõimu või rahva heaolu eest võitlejaks. Pärast tekkimist võib selline hiid hakata tõmbama enda külge ka neid sündmusi, mida jutustati ühenduses mõne teise hiiuga. Nii on Kalevipoeg sildade ehitamise lood Vanapaga- nalt aja jooksul üle võtnud. Iga kuju tagant ei ole vist põhjust prototüüpi otsida, on võimalik mõne hiiu või vägilase tekkimine ka analoogia põhjal. Tekkimise ajendeid võib olla rohkemgi.

Hiidude suuruse ilmekamaks esiletoomiseks võib muistend kasutada võrdlemist, mis toimub sel teel, et hiiu suurus võrdlu- seks toodud esemete kaudu tuleb hiiu tegevuse kestel selgesti esile. Nii on Kalevipoja-lugudes sellisteks läbi vete käimised, kus- juures vesi võib hiiul tõusta põlvini, kurguni või ulatuda üle pea. Siia kuuluvad ka muistendid Kalevipoja sängidest. Muistendeid, mis sisaldavad selliseid hiiu suurust avaldavaid võrdlusi, nime- tatakse *proportsioonfantaasiat sisaldavaks* muis- tendeks.¹³

9. Kuidas on Kalevipoja-muistendeid seni tüpologiseeritud? Aarne poolt koostatud eesti muinasjuttude ja muistendite tüüp- kataloog, tõsi küll, koostatud ainult Hurda kogu materjalide põh- jal, sisaldab ainult kaks Kalevipoja-muistendite tüüpi: nr. 61: Hiid

¹³ C. W. v. Sydow, Jättarna i mytologi och folktrö. Folkminnen och Folktankar. Band VI, Malmö MCMXIX, lk. 76 jj.

(Kalevipoeg) paiskab ühe suure kivi, ja nr. 62: Vesi tungib ülalt hiiu saapasse.¹⁴

Arvestatava ja täpsema klassifikatsiooni muistendite kohta annab A. Annist oma doktoriväitekirjas,¹⁵ kusjuures arvesse on võetud kogu sel ajal tuttav materjal. Klassifitseerimisel leiab Annist kolm põhirühma:

A. Kalevipoeg seletussaagade hiiuna ja hiidvägilasena.

1. Kivid ja jäljed (siin ka magamisasemed ja sängid).
2. Hiidvägilaslikke maamoodustisi (niitmislood, künnilood).
3. Muid loodussaagasiid ja suhtefantaasiid (ujumise vagu Peipsil; vitsajäljed Peipsil; higistamisest tekkinud karuohakad; Kalevipoja juuksed; pilliroo lehtede kahisemine tuules; suhtefantaasiast läbi vete käimised; liitmotiivide all on antud janu, isu, uni jm.; järvede nutmine; Raudoja nõianeitsi lugu). 4. Võitlusi inimestega, (surm mõõga läbi ja mõõga saamine).

B. Kalevipoeg muinasjuttude ja legendide vägilasena.

1. Muinasjuttude hiidvägilane. («Vastaseotsija» muinasjutt ja võitlus laudade abil. Siili õpetus.) Siia alla on pandud siis ka muistendid lauavõitlusest ja seletusmuistendid siili kasuka saamisest. Kuigi see on rahvasuus temaatiliselt paljudel puhkudel liidetud, oleks tulnud need siit lahus hoida. 2. Rõõvkäik allmaailma ja vangistus.

C. Kalevipoeg ajalooilmelise inimkangelasena.

1. Kahtlasi inimesestusi (Saarepiiga ja Linda, viimasel puhul veidi ka neitsikividest). 2. Võimalikke ajaloopärasusi (siin õieti Kalevipojast rahvalauludes).

10. **Kalevipoja-muistendite tüpoloogia.**¹⁶ A. Annist oma uurimuses polegi püüdnud anda detailsemat klassifikatsiooni, vaid on piirdunud siiski õige üldjoonelise jaotusega. Seetõttu on kokku viidud mittekokkukuuluvaid nähtusi (näit. jäljed kividest, s. o. kivide deformatsioonid, lohud maapinnas jm.).

Annisti kolmikjaotuse asemel, millest kolmas rühm sisaldab pealegi kahtlasi, juhuslikke või Kalevipojaga mitteseotud muistendeid, esitatakse siin 10 alarühma. Ühtlasi jälgitakse üksikute muistendirühmade levikuareali.

Iga rühma puhul katsutakse anda lühike iseloomustav kirjeldus.

Tuleb eeldada, et kõiki eesti hiiumuistendeid on võimalik sel alusel klassifitseerida. Neid on siis kerge ka omavahel võrdlevalt analüüsida. Sellega oleks antud kõik põhiline, mis on vaja hiiumuistendite korraldamiseks ja uurimiseks.

¹⁴ A. Aarne, Estnische Märchen- und Sagenvarianten. Verzeichnis der zu den Hurl'schen Handschriftsammlungen gehörenden Aufzeichnungen, Hamina 1918.

¹⁵ A. Annist, F. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» I. Kalevipoeg eesti rahvaluules. Mit einem Referat: F. R. Kreutzwalds «Kalevipoeg». I Teil. Kalevipoeg in den estnischen Volksüberlieferungen. Tartu 1934.

¹⁶ Tehniline märg: Järgnevas käsitluses antakse muistendite tüüpide numbrid klambrites.

Kalevipoja-muistendeid tuleb tüpologiseerida, aluseks võttes tema mitmesugust tegevust peamiselt kividega ja maapinnamoodustiste tekitajana, tema mitmesugust elutegevust (magamist, võitlusi, surma).

I. Kivid

Kõige ulatuslikumas muistendite rühmas esineb Kalevipoeg kiviviskajana. Ta on võiduviskaja, mänguviskaja (lutsuviskaja) ja ta viskab kive võitluses huntide, Vanapagana, mõisate, kirikute jm. vastu. Kiviviskamismuistendite hulgas esineb palju selliseid, kus Vanapagana tegevus on Kalevipoja omaga täiesti paralleelne, s. o. sama tegevus esitatakse kord Kalevipoja, kord Vanapagana tegevusena. See on ilmne näide selle kohta, et ühel neist hiidudest on tulnud taanduda teise eest. Ligemal vaatlusel võib üha rohkem veenduda, et Kalevipoja-muistendite traditsioon on pidevalt areaali laiendanud, tõrjudes välja muistendest just Vanapaganat.

Võiduviskamine (1—9) toimub Kalevipoja ja Vanapagana (1—6) või Vetevaimu vahel. Paaris muistendis võistlevad Kalevi pojad omavahel. Geograafiliselt esinevad seda laadi muistendid Pärnumaal Hallistes, Väandras, Saardes ja Toris; Viljandi- ja Helmes, Tarvastus ja Kolga-Jaanis; Tartumaal Võnnus, Kodaveres ja Rannus; Võrumaal Räpinas.

Lutsukivid (10). Kalevipoja mängudest tema kasvuajal kõneldakse küll eeposes, nii rattaviskamisest, tiritamme kasvatamisest, vägipulga vedamisest, saksasaanikeste ja kassimärsikeste tegemisest, rahvasuus esineb kõiki neid mängu ühenduses Kalevipojaga siiski vähe. Oma nooruses olevat Kreutzwald näinud ka Kalevipoja kurnipakke.¹⁷ Siin on tegemist seletusmuistendiga, mille objektiks on sambakujuulised kiviplokid. Marie Heiberg kirjutab Urvastest, et Uhtja järve ääres olnud näha veel Kalevipoja ja Vanapagana lutsukivid: ühel kaldal Vanapagana kivi — kuueaastase lapse kõrgune, teisel Kalevipoja lutsukivi — suurest mehest kõrgem, mis paistis üle järve nagu väike hall majake.¹⁸ Kurnikividest on samuti üksainus teade Tormast (154 A).

Kivid huntide pihta (11—20) moodustavad üsna ulatliku muistendite rühma. Kalevipoeg viskab kiviga hunti, kes kipub kas hobuse või lambakarja kallale, mõnes muistendis ei mainitagi hundi rünnakut. Keskendunud on need muistendid Raplasse ja Kodaveresse, praegusesse Kallaste rajooni.

Olgu illustratsiooniks järgmine näide.

Kord söönud mähobune varsaga selle karjamaa pääl. Olnud just jaani-päeva laupäeva õhta. Sää! tulnud hunt varssa murdma. Seda näinud Kalevipoeg, kes Oore küla Ohekaki vallas Hiimäe ligi kõndinud (mis kümme versta

¹⁷ G. Blumberg, Quellen und Realien des Kalevipoeg nebst Varianten und Ergänzungen, Dorpat 1869, lk. 10, 76.

¹⁸ M. Heiberg, Kalevipoja lutsukivid. Perekonnaleht 1911, lk. 269—270.

kaugel olla). Kahmanud säält kivi ja virutanud hundi pihta, aga et nad liiga ligistikku olnud, jäänud kõik kolm kivi alla. — Varsal olnud kell kaelas, Nüüd kuulda iga jaaniõöse kella kõlsemist varsa kaelas. (E 25354/5 (18) / Rapla 1896.)

Objektid ise aga, mille kohta muistendid on loodud, on väga mitmekesised. Muistendite järgi näib, nagu oleks Raplas kolm kivi: 1) Rapla raudteejaama ja kiriku vahelise tee ääres talu õues; 2) Raplast 2 km ida poole metsa ja põllu piiril; 3) Rapla

Painuva kivi Turbuneeme lähedal. E. Wittofi foto 1921.

alevis maantee ääres. Ligemal kontrollimisel on selgunud, et tegemist on üheainsa kiviga.

Mõnikord tekib raskusi ka kivide identifitseerimisega Peipsi kaldal.

Kivid Vanapagana (või sortside) pihta (21—35) rühmituvad oma esinemise iseloomu poolest järgmiselt.

a) Kuusalu, Kadrina, Harju-Jaani, Viru-Jaagupi. 1) Vanapagan tülitab Kalevipoega, kelle poolt tuuraga visatuna kukub kivi küljest tükk — Odakivi (21). 2) Vanapagana pihta visatud kivi langeb Viinistu küla alla merre — Painuva kivi (22). 3) Kalevipoja poolt visatud kivi muutub kivikildudeks (23 B) või Kalevipoeg viskab palju kive (23 A). 4) Kalevipoeg viskab põge-

nevale Vanapaganale järele (Pärnakivi, muist. 24). Viimane näib olevat ohvrikivi.

b) Pärnu, Saarde, Suure-Jaani.

1) Kalevipoeg viskab kalastamisel teda segavat Vanapaganat kiviga (25). 2) Kalevipoeg viskab kirikutorni otsas olevat sortsipoega (26).

d) Torma, Palamuse, Äksi.

1) Kalevipoeg ja Vanapagan loobivad vastastikku kive. Kui kivid otsas, võetakse kasutusele lauad (28). 2) Vanapagan tahab teha tollateed Peipsile, Kalevipoeg kihutab ta kividega minema. Vanapagana kivid on Peipsis, Kalevipoja omad teisel pool Peipist (29). 3) Vanapagana pihta visatud kivi on Saadjärve kaldas (30). Tartumaal esineb mujalgi lingukive.

e) Põlva, Rõuge, Räpina.

1) Kalevipoja ja Vanapagana kivisõja tulemusena on nurmel palju kive (33). 2) Kivisõjaks varutud kivid hõõruvad Kalevipoja taskud katki, kivid kukuvad maha. Sellest on tekkinud kivrind Pahkpää külast Jaanikeste küalani (34). 3) Vanapaganat tabanud kivi tema poolt nõiutuna toob veel praegugi möödaminejaile õnnetusi (35).

Illustratsiooniks olgu järgmine näide.

Kalevipoeg seisnud Juminda neeme otsas. Üle Hara lahe silmanud ta Pärispää neemel, Pärispää ja Suurpää küla vahel oleva Odakivi otsas Vanapaganat, kes seal rahulisti puhanud. Ta haaranud maast kivi ja tahtnud Vanapaganat Odakivil surnuks visata. Aga ta pole hästi oma rammu tundnud, mikspärast kivi üle Odakivi lennanud ja teisele poole Pärispää neeme Turbaneeme küla alla merde maha kukkunud, kus teda Painuva kiviks hüütakse.

Kalevipoeg pahandanud selle üle ja öelnud:

«Osudin Odakivesse,
paiskasin aga Painuvasse.»

(EUS VIII 2447 (1) ∠ Kuusalu, Kolga v., Hara k. — G. Vilberg ∠ Gustav Einstruk, u. 60 a. 1911/2.)

Mõnikord võib Kalevipoja ja Vanapagana võitlusest tekkida palju kive, nii Kuusalus (23 A, B), Tormas (28 A), Põlva Räästapalus (33) ja Räpinas (34).

Kivid linnade ja kirikute pihta (36—46). Hiid paiskavad sagedasti kive suurte ehitiste, kõigepealt kirikute pihta. Ja samal ajal kujutletakse hiide endid kirikute ja teiste suurte ehitiste loojana. Viskamiste ja purustamiste või purustamiskatsete põhjuseks on, et ehitis on tehtud ilma hiiu loa või osavõtuta või et hiid ei kannata kellahelinat (vrd. ka Suur Tõll). Seesuguseid muistendeid tuntakse ka Skandinaavias, Soomes, Saksamaal jm.

Tavaliselt ebaõnnestub hiid ehitise tabamine, kivi kukub eesmärgist kõrvale. Siingi on muistend kivi kohalesaamise seletamiseks.

Huvitav on, et kirikute pihta loopimine toimub oluliselt Lääne-Eestis, kus ka muidu Kalevipoeg on substitueeritud Töllule ja Vanapaganale. Nii viskab Kalevipoeg Ridala kiriku pihta ükskord sellepärast, et kirikud kurnavad rahvast (38 B).

Üldse on kiviviskamised seotud järgmiste kirikutega: Ridala (mitu varianti), Martna, Haapsalu lossikirik (mitu varianti), Lääne-Nigula, Rapla, Võnnu, Palamuse, Põlva.

Et Lääne-Eestis on tegemist Kalevipoja substitueerimisega Vanapaganale või Suurele Töllule, järgneb ka sellest, et Kalevipoega esineb sel alal Vanapagana kõrval juhuslikumalt.¹⁹

Muistendid kividest losside ja mõisate pihta (47—50) on ligidases seoses eelmise rühmaga. Kõige rohkem muistendeid kõneleb Malla mõisast, mille pihta viskab kord Vanapagan (47), kord Kalevipoeg (48). Esimene versioon on kindlasti algupärasem, Kalevipoeg on selle hiljem levimisprotsessis välja tõrjunud, millal ajaliselt, on raske ütelda, mitte aga väga hilisel ajal. Traditsioon, et Malla mõisa pihta viskas nimelt Vanapagan, on jätkunud tänapäevani. Veel 1956. aastal noteeriti järgmine muistend:

Malla sigala juures põllu peal on suured kivid. Kalvist Vanapagan tahtnud visata. (EKRK I 13, 195 (50) / Rakvere raj. Iila k. — M. Joamets.)

Samal ajal leidub samasisulisi muistendeid ka Kalevipoja kohta. Visatud kive on mitu. (EKRK I 13, 156 (49) / Rakvere raj. Kuura k. — M. Joamets 1956; EKRK I 13, 158 (53) / Rakvere raj. Letipää k. — M. Joamets 1956: Ehakivist Kunda-Letipää tee ligidal mere kaldal.)

Kivi viskamise ajendiks on, et Kalevipoja äraolekul on võõrad ehitanud mõisa. Kiviviskamisi leidub ka Erra mõisa pihta Vanapagana poolt (49), Kaarepere mõisa pihta (50) Kalevipoja poolt, sest Kaareperes elab kuri mõisnik.

Kivid muistendeis ligemalt määratlemata vaenlaste pihta (51), kes tungivad Tallinna kallale. Kalevipoeg viskab Mõigu Leerimäelt vaenlaste pealiku kiviga surnuks.

Ülbeta ja petiste talumeeste pihta (52—54) visatud kivi on Raplas Kukoja talu juures, mees koos hobuse, vankri ja varsaga on jäänud alla. Teine samasugune kivi on Järvamaal Albu vallas Mägede külas, kolmas Järvamaal Suurekivi saares.

Ka Soomes viskab Kalevanpoika kivi alla künnimehe koos härjapaariga.²⁰

Kivi kõrvaldamine. Märkiviskamine. Viskamise põhjus teadmata (55—87). Leidub muistendeid, kus kiviviskamise põhjus on märkimata, Kalevipoeg lihtsalt viskab, kas märki või ta kõrvaldab kivi oma teelt. Kivid on vahel hulgaliselt kokku sattunud sellest, kui Kalevipoeg, sammunud läbi vee,

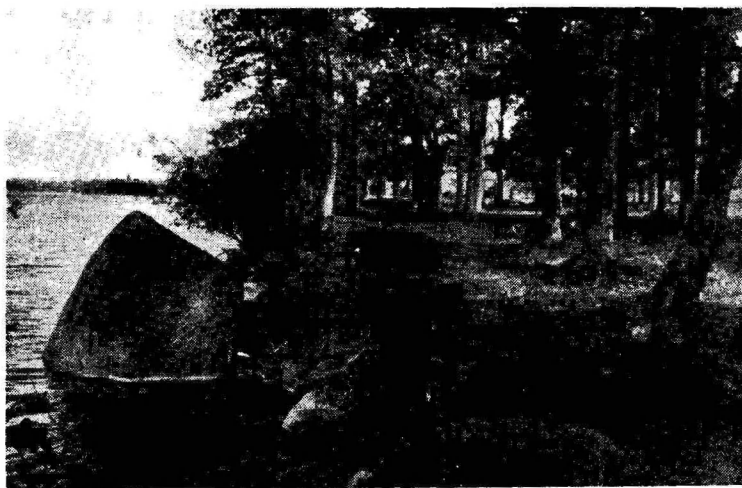
¹⁹ M. J. Eisen, Lindanisast Tallinna, Tallinn 1901, lk. 8—9.

²⁰ M. Haavio, Suomalaisen muinaisrunouden maailma, Porvoo-Helsinki 1935, lk. 251.

raputas jalatsitest sinna korjunud kiviprügi. Siin on muidugi tegemist kõige üldisema kivihulga tekkimise seletamise muistendiga. Läänepoolseil aladel on Kalevipoja viskekivide rohkus seotud ühtlasi ohvrikivide rohkusega.

Selle rühma muistendeid leidub Haljalas, Kadrinas, Lüganuses, Keilas, Ristis, Kuusalus, Koerus, Järva-Madises, Haapsalus, Lääne-Nigulas, kõige rohkem Kodaveres, juhuslikumalt Karjas, Vändras, Tarvastus, Pelistveres, Äksis, Tartu-Maarjas, Võnnus, Palamusel, Otepääl, Kanepis ja Põlvas.

Siin on tegemist lihtsalt suurte kivide või kivivaremete kohaletoomise seletamisega.

Kalevipoja kivi (Kalevipoja tool) Saadjärvel, E. Laugaste foto 1957.

Luisukivid (88—89), mis Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoja» tegevustikus ühendusse viiduna Saadjärvega on väga olulise tähtsusega, on rahvasuus esindatud õige vähesel hulgal. Olemasolevaski paaris variandis leidub õige palju kirjanduslikke mõjusid.

Vanapagan segab Kalevipoega maalinna ehitamisel Uhtjärve äärde (90) kuulub juhuslikkude muistendite hulka. Peamõte on selles, et Kalevipoeg tõrjub teda segavat Vanapaganat endast eemale.

Kalevipoja luisk (91—93). Luisukividest kõneldakse Simunas, Laiusel ja Tormas. Jõgeva rajoonis on Lusika soo, kus leiduvat Kalevipoja poolt mahavisatud luisk suure luisukujulise kivi näol.

Luisu saamise kohta vastavale kohale on järgmine seletusmuistend:

Ükskord niitnud seal üks naene heinu ja nutnud, et temale palju heina niita antud ja ei jõua ära niita. Kalevipoeg kuulnud seda ja tulnud naesele appi niitma, hakanud oma suure vikatiga niitma ja niitnud kõik see soo ära.

Viimaks ütelnud naene:

«Ära niida nii palju sood ära, sest see ei ole enam minu jagu.»

Kalevipoeg vihastanud, viskanud oma vikatiluisu sinna soo sisse maha ja läinud ise ära. Nenda saanud see suur luisumoodi kivi sinna soo sisse tänapäevani seisma. (E 37687/8 (9) / Laiuse — J. Kangur 1898.)

Ka Raplas leiduvat kivi nimetatakse vahel Kalevipoja luisuks (11 D).

Kalevi poegade mänguplats (94) on lihtsalt kivi-vare Juminda neemel.

Kalevipoeg — kivikandja (95—98). Kivikandmine põlles on tavaliselt Kalevi naise töö. Kandmisel katkeb põllepael ja kivi kukub maha. Nii tegutseb ka Saaremaa naishiid, Tõllu naine Piret.²¹ Käesolevas muistendirühmas on Kalevi naise (neitsi) tegevus üle kantud Kalevipojale.

Kalevipoeg tahab ehitada silda üle Soome lahe, kannab selleks põlles kive ja puistab nad merre lääne pool Kalvi mõisat. Neljanda sületäie ajal katkevad põllepaelad Tüükri mõisa väljal ja kivid kukuvad maha. Poolelijäänud teed meres hüütakse Vikkuri looks (95).

Õige mitme teisendi järgi on kivikandjaks Vanapagan. Vasta mõisa kuke laulu kuuldes paneb ta plehku või muutub koguni kiviks (95).

Ka Ruila suur kivi olevat oma kohale saanud sel teel, et Kalevipojal põllepael katkeb kivi kandes ja kivi kukub maha; kivi ligidal on näha veel põllepaela auk (96).

Samal viisil olevat toodud kohale ka suur kivi Läänemaal Kolila küla põllul. Tõeliselt on siin tegemist vana ohvrikiviga (E 54056 < Ridala 1923), niisiis sidumine Kalevipojaga on hilisem, nagu üldse Kalevipoeg muutub seletusmuistendite tegelaseks ohvrikivide või väikelinnustega seotud muistendeks, kui kivide või linnamägede esialgne funktsioon ja otstarve ununes (97).

Kuidas Vanapagan on asendunud Kalevipojaga, näitab ka see, et Kuremaa järvest teed läbi tegev Kalevipoeg kardab kukkede laulu (98).

Kohati kannab Kalevipoeg kive kokku põldude koristamise eesmärgil.²²

Neitsikivi (põllekivi) (99—114). Kalevi neitsi või naine (Saaremaal Tõllu naine, algselt tõenäoliselt Vanapagana naine) kannab kive põlles või rüpes linnade ehitamiseks või ka

²¹ M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, Tartu 1927, lk. 99 jj.

²² M. J. Eisen, Mis teadis rahvas 19. aastasaja lõpupoolel Kalevipojast. EKirj. VI (1911), lk. 332.

kalmule;²³ vahel on otstarve teadmata. Algupäraselt ei esine rahvajuttudes kivikandmist juukseplehis, nagu on eeposes «Kalevipoeg», öieti juba Faehlmannil. Haruldane on ka kivi maha-kukkumisega seotud järve nutmine.

Geograafiliselt keskenduvad need muistendid Viru- ja Harju-maa ranna- või naaberkihelkondadesse — Kadrina, Kuusalu, Jõe-lähtme, Jüri. Sellest keskusest kiirgab neid veidi edasi ka naab-russe, paar näidet on koguni Saaremaalt.²⁴ Viimasel puhul tun-dub Tõllu naise ja Kalevi neitsi kivikandmise muistendi ristumist.

Kreutzwaldi kivi. Kivi asetseb Jõeperest Neerutisse viivast teest ca 100 m vasakul, end. Kirsimäe talu maal. Kivi on 7,5×5×2 m suur, ja sellise suure rändrahnuna ongi äratanud tähelepanu. Pealegi on alles Esimese maailmasõja paiku kivi pealispinnast lahti lõhutud terve kiht Neeruti mõisa karjalautade ehitamiseks. Rahvajuttude järgi meeldinud noorele Kreutzwaldile siin istuda. See rahvasuus loodud legend ei ole ajalooliselt tões-tatav. Tegemist näib olevat vana ohvrikivi (115).

Ajalooliste isikutega on seotud ka teiste rahvaste muistendis kive, puid jm. Saksamaal Schulpfortas leidub kivi, millel olevat istunud Napoleon pärast lüüasaamist Leipzigi Rahvastelahingus 16.—19. okt. 1813. a. Dübeneri nõmmel on Lutheri kivi. Selleni olevat Wittenbergi üliõpilased saatnud reformaatori, kui ta läks Leipzigi disputatsioonile Eck'iga. Nagu ka eesti ajaloolistes ja etioloogilistes muistendites, on siingi teine seletus — kurat ole-vat selle kivi visanud usuisa pihta, kivi aga hälbinud.²⁵ Kuulsate valitsejate või väejuhtidega võivad lisaks seotud olla puud, kas istutamise või muu tegevusega, nii näit. Napoleoniga.²⁶

Kuivloodu (116). Kalevipoja rüpest järve paisatud kividest tekib kardetav madalik Peipsi järves Mustvee ja Rannapungerja vahelisel järveosal, mida nimetatakse ka Kalevi loduks.

Jälgedega kivid (117—159). Jälgedega kivideks on märgitud suuremaid või muidu tähelepanu äratavaid rändrahne, mille küljes mingi märk (süvend vm.) meenutab hobuse jala-jälge või inimese sõrmede, põidla, peopesa või jala aset. Sellised kivid on tõenäoliselt jälgedega ohvrikivid ja ohvrikivi kunstlikud lohukesed on saanud muistendis mütoloogilise seletuse. Paljude kohta on otseselt teada nende kuuluvus ohvrikivide hulka (muist. 135 A, B; 140 A, B, C jm.).²⁷

Jälgedega kivid seotakse rahvusvaheliselt pühakute, kuulsate inimeste, nõidade, hiidude ja kuraditega, eriti jalajäljed kividest.

²³ Vrd. M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, Tartu 1927, lk. 47.

²⁴ V. Reiman, «Kalevipoja» juubel. Äratrükk «Eesti Kirjandusest» 1912, Tartu 1912, lk. 21; vt. ka muist. 112—114.

²⁵ G. Kahlö, Niedersächsische Sagen. Teil 1: Provinz Sachsen, Braunschweig u. Anhalt, Leipzig-Gohlis 1923, lk. 115, 116.

²⁶ A. Haas, Buchheidesagen, Stettin 1924, lk. 58—59.

²⁷ R. Viidalepp, Iseloomustavat eesti ohvrikividest. EKirj. XXIII (1939), lk. 496.

Seepärast on nad seotud tihti arstimisega (sügelis- ja kärnakivid).

Kivil võib olla Kalevipoja jalajälg (muist. 120, 126, 135 A, B, 149 jm.), pastla ja kepi jälg (muist. 132) või saapa jälg (muist. 123 A, B, 127 B). Ka muude rahvaste rahvaluules esineb mitmesuguseid jalajälgi või kingi. Nii on Schleswig-Holsteinis kivis naisterahva vanamoelise kinga jälg.²⁸ Jälgedega kive leidub ka Soomes ja Skandinaavias, sealgi esineb seletus, et jälgede tekkimise ajal olid kivid veel pehmed, nii et neisse jäi sõrme- ja jalajälgi, hobuse kabja- ja härgade sõrajälgi, inimeste ja hiidude istmejälgi.²⁹

Eesti muistendeis esineb veel seletusi, et hiidude jalapõhjad olid jooksust tulised, sulatasid jäljed kivisse (muist. 120) või pilvetükk kukkus maha, sai jälje, hiljem kivistus (122).

Muidugi pole jälgedega kivid seotud ainult Kalevipojaga, vaid muudegi hiidudega, aga ka teomeestega, kellele kivi halastab, kui kubjas ei halasta, ja istmense jääb kivisse (orjakivitiübiline ohvrikivi).

Geograafiliselt esineb see tüüp muistendeid kõige põhilisemalt läänepoolses Eestis, kuigi ka Kodavere, Laiuse ja Torma on esindatud, ulatudes sporaadiliselt mujalegi. Põhja-Eestis on paljude variantidega esindatud Kuusalu, mõnevõrra Jõelähtme, Lüganuse, Haljala. Silmapaistev hulk tekste (13) pärineb Ridalast, mitu ka Martnast, Haapsalust jm.

Palju leidub näiteid selle kohta, kuidas Vanapagan muistendest aegamööda hakkab Kalevipoja eest taganema. Et töö poolelijätmine kuke kiremise tõttu kuulub Vanapaganale, siis on huvitav ka 1956. a. Kihnuist üleskirjutatud tekst:

Manijas suur Kokõ kivi, mida praegu nimetatakse ka Koka kiviks. Vanapagan tahtnud selle kivi viia Irbeni väina laevadele ette, aga kukk kirenud ja kivi kukkus Pootsi. Mõne arvates olevat see Kalevipoja visatud. (EKRK I 9, 248 / Kihnu — M. Tiitsmaa.)

Tervendav kivi (160—170). Siia rühma on paigutatud mitmesugused muistendid kividest, mida on kasutatud arstimise otstarbel ja mis siis kuidagi on seotud Kalevipoja nimega. Tõeliselt on need väga ligidalt seotud eelmise rühmaga. Nende kivide juures on arstitud kärni, sügelisi, sammukspoolikuid jm. haigusi ning tehtud tembutusi viljakuse taotlemise eesmärgil. Näib, et enamik neidki kive on olnud algselt ohvrikivid, küljes mingisugused ohvrikividele iseloomulikud õnarused. Alles hiljem seoti need Kalevipoja nimega.

Kõige rohkem on sellesisulisi andmeid Lääne- ja Saaremaalt. Arstimiseks on kasutatud vett, mis vihmaveest kogunes kivi-

²⁸ K. Müllenhoff, *Sagen, Märchen und Lieder der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg*, Schleswig 1921, lk. 147—148.

²⁹ M. Haavio, *Suomalaisen muinaisrunouden maailma*, Porvoo-Helsinki 1935, lk. 252; vt. ka Hoffmann-Krayer, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Berlin u. Leipzig 1936—1937, VIII: Stein II.

õnarustesse. Selle veega on arstitud haigeid või nõrku silmi, lööbeid, sammaspoolikuid, kusjuures vahel enne seda on vette kraabitud hõbevalget. Kivide juurde on toodud muidki ohvriande, nii on Läänemaal Haeska küla karjamaal suure kivi juurest leitud riideräbalaid ja raha maa seest (166 B), leitud on ka sõetükke (161 A, B, 162), viljateri (161 A, 164), aga ka soola (163). Kes neid esemeid kivi juurest korjas, see pidi vastava uskumuse järgi tõve külge saama. Erakordsete sündmustega seotud ohvrikivi on Saaremaal Kihelkonna Kõruse külas. See on omakorda seotud lokaalse reomäe ohvriandidega (169).

Kivistunud loomad, inimesed ja esemed. Iru ämm (171—172). «Kalevipojas» on Iru ämm naiseröövli tuuslari käest kivistamise läbi päästetud Kalevipoja ema Linda.

Rahvasuus on see inimesekujuline kivistis leidnud mitmesuguseid seletusi, mis üldiselt erinevad Kreutzwaldi poetiseeritud kujutustest. Samal ajal on «Kalevipoeg» teosena mõjutanud uute kujutelmade tekkimist ja rahvapäraste ning kirjanduslike ainetegunemist.

Ka Kreutzwaldile olid teada mitmesugused seletused, aga ta valis ja teisendas neid. 1849. a. on ta ise noteerinud järgmist:

Iru ämm on kiviks moondatud nõid. Ta põhjustas koju tagasi pöördunud pulmarongile suvel tolmu, talvel lumetuisku, mis läbi vastkihlunud pimedaks muutusid või, tee kaotanud, lumes otsa said. Kord tuli õnneks tark hiiglane, kes oma odaga nõida tuulepöörises tabas, teda nii raskesti haavas, et ta silmapilkselt maha langes, õnneks siiski veel nii palju järelemõtlemist omas, et end kiviks muuta, olla siis kaitstud edasiste pahategude eest. Nõnda seisab ta veel tänapäeval Irumäel. Kivil on iseäraline omadus: mäelt alla veerenud, ikka ja jälle vanale paigale tagasi pöörduda. Kuraasikad poisid on kivist emakest sagedasti mäest alla uperkuuti lasknud, aga ennäe! teisel hommikul seisib ta jälle vanal paigal. Teise teate järgi tuleb kaugelt Põhjast (süga-vallt põhja maalt) võimas nõid, kes kivi elustab ja Iru ämma ühes kodumaale viib. (KM, OES, SK 137 / Kreutzwald 1849.)

Kiviga ühenduses on olnud muidki kombeid:

Kui keegi noormees esimest korda Tallinna sõitnud, siis võtnud Irumäele jõudes kaks vanemat meest temal üks peast, teine jalust kinni, viinud noormehe kivipaku äärde, koputanud tema keha keskosaga vastu kivisammast ja ütelnud: Nüüd oled Iruämma saanud, oled mees ja võid linna sõita.³⁰

Iru küla noored on kogunenud jaanipäeviti kivi ümber laulma, mängima ja tantsima. 1840. ja 1850. aasta vahel tehtud kord jaanituli õige kivi ligidale, millest kivi pooleks läinud. Kombeid hakatud siis täitma seal ligidal teise kivi juures. 1865. aastal aga hakatud Pirita jõe raudkivist silda ehitama ja Iru ämma jäänused ning ka teine kivi leidnud siin oma kasutuse.³¹

³⁰ M. Morrison, Iruämma otsimas. EKirj XV (1921), lk. 154—159.

³¹ Sealsamas.

Iru ämma teretamisest kübara pähepanemisega esimest korda linnaminejate poolt kõneleb G. Blumberg, samadel andmetel ka Kreutzwald.³²

Kivistumisi esineb eesti rahvamuistendeis muidugi palju ulatsumikumat kui ainult Iru ämm, mille Kreutzwald on kokku viinud Kalevipojaga, algelt ta seda aga ei olegi.

Nii varastanud Vanapagan tüdruku, keegi seganud vahele ja tüdruk kivistunud. Kivi, nimetatud Kanepkaela kiviks, asetseb Laagna mõisa ligiduses. (EKRK I 11, 97 (1) ∠ Jõhvi raj. — A. Rõõm 1955.)

Härjakivi Kuusalus. E. Wittofi foto 1922.

Vormsist üle jää Pasleppa siirduv pulmarong kukub ranna ligidal läbi jää vette ja pulmalised kivinevad. Kivid on praegugi ranna ligidal näha.³³

Vana-Sõmerus sõidavad vastamisi kaks pulmarongi, tekib verine taplus, milles mõlemad peigmehed ja üks pruut hukkuvad. Teine pruut palub jumalailt kaitset, ja ta muudetakse silmapilkelt kivirahnuks.³⁴

³² G. Blumberg, Quellen und Realien, lk. 17 ja 50; Kreutzwald Lönnrotile 20. II 1851, Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 394.

³³ C. Russwurm, Sagen aus Hapsal, der Wiek, Ösel und Runö, Reval 1861, lk. 59.

³⁴ J. W. Boecler, Fr. R. Kreutzwald, Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten, St. Petersburg 1854, lk. 36.

Ka «Kalevipojas» palub Linda abi jumalailt ja ta muudetakse kivisambaks.

Siingi on meil tegemist muistenditega mitmesuguste rändrahvide tekkimise seletamiseks.

Paralleelne Iru ämmaga on ka Rihu ämm Kuusalus. Ka Rihumäel sõitnud vastamisi kaks pulmarongi. Tõusnud tapluses peigmees ühest ning pruut teisest pulmarongist saanud surma. Mõlemad maetud surmasaamise kohale. Selle mälestuseks iga möödasõitja viskab sinna kivi. (L. Rebane, Ajaloolist traditsiooni Kuusalu kihelkonnast, 1930, lk. 6—7. ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi Käsikirjade Osakond [edaspidi: KM KOI].)

Iru ämm meenutab laplaste seidat. Laplaste seida on jumalaks peetud erakordse välimusega kivi, kivivare, kalju, mäetipp, kus arvati elavat haldjas või mis oligi haldjas ise, eriti armastatud oli aga inimesekujuline puupakk või kivisammak.³⁵

Sellest järeldub, et Iru ämma muistend ja kultus on väga vanad, lähevad tagasi arvatavasti eelmisse aastatuhandesse ning on säilinud sporaadiliselt siin-seal soome-ugri rahvaste juures.

Kivinemisi, kuigi ilma seesuguse kultuseta, leidub teistelgi rahvastel. Saksi Lausitzi piirilt noteeritud muistendi järgi muudab kurat kolm ülemeelikut neidu kiviks.³⁶ Pommeris muutub kiviks valet vanduv tüdruk.³⁷

Kalevipoja lootsik ja saabas (173—175). Kalevipoja lootsikuks nimetatakse rahva fantaasia järgi lootsikukujulist kivi. Huvitaval kombel leidub selliseid lootsikuid Kuusalus (muist. 173 B), Põhja-Eestile iseloomuliku jalajäljega, ja Kanepi Himusoo (muist. 174 E). Kanepi Ahijärve lootsik võib olla ka erinev koht ja kivi. Ka lootsikukujulised kivid on seotud vahel Vanapaganaga, võib-olla algselt kuulunudki temale.³⁸

Kalevipoja saapaks nimetatakse kivistist Tormas³⁹ ja Nõos.⁴⁰

Laius-Tähkvere end. vallamaja ligidal leidub kivi, millel on jalajälg viie varbaga, meenutab seega Kalevipoja saapa muistendit. Seda kivi aga ei nimetata Kalevipoja saapaks, vaid vanatondi jälgedeks. Kusagil heinamaal leiduvat veel Aadama jalajäljega kivi. (ERM 156, 1 (2) ∠ Laiuse.)

Kivistisi nimetatakse veel Kalevipoja kuldlaevaks,⁴¹ Kalevi-

³⁵ T. I. Itkonen, Heidnische Religion und späterer Aberglaube bei den finnischen Lappen, MSFOu=SUST LXXXVII, Helsinki 1946, lk. 18; U. Holmberg-Harva, Lappalaisten uskonto. Suomensusuvun uskonnot II, Porvoo 1915, lk. 29—35.

³⁶ R. Kühnau, Schlesische Sagen II. Band IV, Leipzig 1911, lk. 649.

³⁷ F. Asmus, O. Knoop, Sagen und Erzählungen aus dem Kreise Kolberg-Körlin, Kolberg 1898, lk. 57—58.

³⁸ M. J. Eisen, Eesti kohalikud muistejutud, Tallinn 1920, lk. 105—107.

³⁹ Dr. Bertram, Wagien, Dorpat, 1868, lk. 11.

⁴⁰ M. J. Eisen, Kalevipoja esi-isad, Tallinn 1920, lk. 50.

⁴¹ K. Must, Kuuldelisi murdetekste Kolga-Jaanist Leie külast. MT 163, lk. 83.

poja sadulaks (muist. 21 A) ja Kalevipoja tõllaks. (EKRK I 4, 121 (37) ∠ Jõgeva raj. — I. Sarv ja E. Veskisaar.)

Kivistunud härg (176). Härjakivi on asetsenud Kuu-salu Kaberla küla Hinnu talu lähedal, aga 1938. aastal lõhutud. (EKRK I 11, 388, 396 ∠ G. Vilbaste 1956.)

Muistendite põhjal olevat kivi tekkinud sellest, et kollhärg joonud tühjaks Kaleviliiva järve ja tahtnud tühjaks juua ka Rummu järve, Kalevipoeg saanud härja pooltel teel kätte, lõonud pea maha ja härg muutunud kiviks. (Pilt lk. 85.)

Paralleelseid lugusid esineb Saaremaal, kus Tõll raiub maha hobuseks moondu Vanakuradi pea ja kurat muutub hobusekujuliseks kivistiseks, Hookiviks.⁴² Ülem-Sileesia saksa muisten-deis muutub ratsamees (Kurat?) koos hobusega kiviks.⁴³

II. M a a p i n n a v o r m i d.

Kalevipoja sängid (177—183). Kalevipoja sängideks kutsutakse kõige üldisemalt endise Põhja-Tartumaa vooremaas-tikus asetsevad väikelinnuseid, mis on üldiselt ovaalse välis-kujuga, kaks kaugemat otsa veidi kõrgemad, ja kogu ehitis mee-nutab sängi. Nende ehitamiseks on kasutatud looduslikku kõr-gendikku, mis kahelt poolt küljest on kaitstud soo või veega, otsad kõrgendati kaitseks inimese poolt.

Sängideks rahvamuistendeis muutusid nad alles siis, kui nende sõjaline ülesanne oli kadunud ja nad aastakümneid või -sadu hiljem rudimentidena olid kasutatamatult rohtunud. See võis toimuda paar sajandit pärast sakslaste vallutust, kui hakkas nõrgenema teadmine nende funktsioonist ka suulises traditsioonis ja tekkis vajadus hakata seletama neid tähelepandavaid pinna-vorme. Hiidude magamise ülekandmine neile linnustele (sängi-dele) oli seda kergem, et magamisasemeid esines ka varem, nimelt magamisasemekujulisi kive kutsutud samuti magamisasemeiks (vt. muist. 21 A, 131, 193, 198 A). Selliseid tunnevad ka teised rahvad.⁴⁴ Üsna tõenäoliselt kutsuti varem kive magamis-asemeiks.

Ehtsaid Kalevipoja sänge teatakse üldiselt seitse: 1) Tarak-veres Linnutajamägi (muist. 177); 2) Sadala külanõukogu piir-konnas Reasvere kuusikus Reasvere Kalevipoja säng (muist. 178); 3) Laiuse Vilina Kalevipoja säng (muist. 179); 4) Luua e. Eha-vere, ka Nava säng (muist. 180); 5) Kassinurme, ka Patjala säng. Selle külje all on nn. Silmapesukauss või Silmaveekauss, lohukene, millest vesi kunagi ei kao, mille ligiduses on nelja auguga ohvrikivi ja teine suure lohuga, nimetatud ka Kalevipoja

⁴² P. S ü d a, Suur-Tõll, Tallinn 1889, lk. 26—29.

⁴³ R. K ü h n a u, Schlesische Sagen II, Band IV, Leipzig 1911, lk. 630.

⁴⁴ M. H a a v i o, Suomalaisen muinaisrunouden maailma, Porvoo-Helsinki 1935, lk. 252.

lingukiviks (muist. 181); 6) Alatskivi säng, selle ligidal künka-kesed, tekkinud Kalevipoja kuuehõlmast mahakukkunud liivast (muist. 182); 7) Äksi Kalevipoja säng Soitsjärve lõunaotsas (muist. 183).

Juhuslikult nimetatakse Kalevipoja sängideks Nõos Lokutaja kandikoha ligidal küngast, Põltsamaa Kanavere säng näib olevat ilma muistenditeta, samuti Loodi Sinialliku linnus.

Kalevipoja puhkekohad (184—202). Need on mitmesugused kivid või künkad, mis meenutavad magamis- või istmeaset, pole aga sängid, nii näit. kivi Saadjärve ääres (184), maga-

Kalevipoja säng Alatskivil. Pliiatsijoonis möödunud sajandist.

mispaik Tudulinna (185), iste Tõraveres (186), nimetatud ka tooliks; Kalevipoja hobuse naha ase Arukülas (187), Kalevipoja ase Vaivaras (188), istekoht (189), puhkekohad Jõhvis (190, 192), Viru-Nigulas (191), magamisase Purtses (193), puhkekoht Mohni saarel (194), magamisase Simuna Mõisamaa külas (195), Auduma mägi Pilistveres (196), puhkekoht Torma ja Palamuse vahel (197), Kalevipoja kivist säng Vedul (198), Ahja Lääniste Linna-mägi (199), liivamägi Võnnu Mellistel (200), istekivi Karulas (201), Kalevipoja peaase Kadriinas (202), end. linnus. Selle pea-ase me ligidal on ka Kalevipoja higist tekkinud Mäeotsa allikas. (Fr. R. Kreutzwaldi kiri Viru «Kalevipoja» seltsile 20. X 1878. Käsikiri KM KO.) Juhuslikumalt nimetatakse Kalevipoja puhke-

paikadeks ka Tallinna ja Rakvere teelahet Vägeva jaama ligidal (Fr. R. Faehlmanni kõne Õpetatud Eesti Seltsis 4. I 1839. Käsi-kiri KM KO) ja Tuulavere Unimäge (ERA II 30, 81/2 (31) ∠ Torma 1930) või Vällämäge (E 42424/30 ∠ Rõuge 1902).

Mägede ja orgude tekkimine (203—222). Oieti on juba Kalevipoja sängid ja puhkekohad seotud maapinnamoodustistega, on maapinnavormide tekkimise seletuseks. Selle peatüki alla on koondatud mitmesuguste muude mägede ja orgude tekkimise seletused. Siin esineb ka kohanime rahvaetümoloogiat.

Kaleviliiva nõmm (203) Kuusalus on tekkinud pärast järve kuivaksjoomist härja poolt, või ka Kaleviliiva kungas tekib Kalevipoja kuuehõlmast mahakukkunud liivast. Järvede tühjaksjoomise motiiv on sagedane eesti rahvaluules, eriti sagedane muinasjutus maagilisest põgenemisest. Seal tavaliselt Vanapagan joob järve kuivaks ja lõhkeb (Aarne-Thompson, mt. 313).

Mägesid võib tekkida ka teisiti: Konsu järve kaevamisel saadud mullast tekib Kuremägi (204).

Kalevipoja-muistendid seletavad ka Emumäe tekkimist (205):

Ennemuiste ei ole Emumäge mitte olnud, vaid selle asemel olnud üks suur legendik. Niisama olema seal, kus nüüd Peetla soo on, arumaa olnud.

Kord on Kalevipoeg sõjast tulnud ja oma hobuse Kärü legendikule kinni sidunud ning ise magama heitnud. Sääl on aga parmud ja sääsed hobuse kallale tikkunud ja hobune on jalgadega Emumäe ülesse kraapinud. Emumäe muld on kõik Peetla soost pärit. Sedaviisi sündiski Peetla soo ja Emumägi (EUS V 830 (4) ∠ Simuna 1908.)

Emumägi on eesti rahvaluules väga tihedasti seotud haldja-traditsiooniga, sageli on seal nähtud verd ja vaime. (I. Post, Ajalooline traditsioon Simuna khk. Avanduse ja Salla v., lk. 38 KM KO.) Arvatavasti Emumäe kohta käib Läti Hendriku kroonikas lõik, mis kõneleb sellest, kuidas sakslased Viru piiril ristasid kolm küla. Seal sündis ka saarlaste jumal Tarapita (XXIV 5). Sealt on leitud palju vanu rahasid. Kalevipoja kammitsas hobuse jooksust on tekkinud ka Rakke mäed (muist. 207), Kopsumäed tekivad Kalevipoja hobuse kopsudest (208), lisaks tekib mäginema Kalevipoja jalaastetest (209), Kalevipoeg teeb liivast teed Tartu ja Võru vahele. Sellest, et liiva langes ebahühtlaselt maale, tekkisid kohati kingud ja mäeseljandikud (muist. 210). Seljamägi tekib sellest, et Vanapagan topib kullakotid hobuse selga naha vahele, suutmata tagasi viia kulda, mis ta röövlilt tagasi võttis (211). Mäeahelik Vaimastvere ja Tapiku vahel olevat tekkinud kuuehõlmast mahalangenud liivast, nimet. Hundimägi (212). Sellistel mahapudenenud liivast tekkinud kungastel ei puudu ka välisparalleelid, nii on lugu teetegemisega Rügeni saare ja mandri vahel hiid Balderichi poolt.⁴⁵ Rajamägi Kodaveres tekib Kalevipoja poolt tapetud huntide surnukehadest (213), Ummu-

⁴⁵ A. Haas, Rügensche Sagen, Stettin 1920, lk. 62.

mägi Avinurmes on kujunenud varanduste peidupaigast (214), Võnnu Sälitusmäel peksis Kalevipoeg paharetipoisse (215), Tuulemäel olnud ühe vana nõia eluase (216), Kalevipoeg hävitanud selle. Kalevipoeg kandnud võistu Vanapaganaga kive hunnikusse, sellest on tekkinud Ahja mäed (217). Kalevipoja huntide poolt murtud hobuse kopsust tekkis Kambjas Kopsumägi, Kalevipoja istumisest vajus mägi kolmeks (218). Võnnust Kambja piirini kulgev org on tekkinud Kalevipoja künni tulemusena (219), mõne variandi järgi olevat selle kündnud siiski Vanapagan — jälle näide Kalevipoja ja Vanapagana tööde segunemisest. Hoo pis kummaline on Munamäe tekkimine: Kalevipoeg leiab muna, paneb selle peale rohkesti samblaid ja nii tekib Munamägi (220), mida ta kasutas magamispaigaks. Luutsna soo kuivenduskraav (org) käib Prilli kõrtsi juurest Kambja piirini (221), selle kündis Kalevipoeg. Kambjas vajutab Kalevipoeg lamades mäe kaheks ja tekib org (222).

K ü n n i v a o d j a k ü n d m i n e (223—237). Rahvapärased on kahesugused künnilood — negatiivsed, kus hiid Kalevipoeg künnab maa viljatuks, ja lihtsalt lood, kus Kalevipoja kündmislood on muistendid mägede ja orgude tekkimise seletamiseks. Esimene seesugune teade on A. F. J. Knüpfferilt:

Rahvamuistendi järgi on Kalevipoeg selliseid paiku puuadruga üles kündnud, nii et sellest ajast peale neil kohtadel enam rohtu ei kasva. See pahaloomuline hiid kiusas ka naisi taga, kuni — siin astub kristlik mütoloogia imelikult vahele — Kristus teda kinni haaras ja sohu paiskas, millest ta aga jälle välja rabeles. Kristus paiskas tema siis lõpuks jõkke ja moondas saarmaks.⁴⁶

Knüpfferi järgi toob oma andmed ka Kr. J. Peterson, kelle kirjeldus Gananderi «Soome mütoloogia» tõlkes sai vägagi populaarseks. (Pilt lk. 91.)

Muist. 231 B järgi olevat Kalevipoeg vihastunud Kadrina rahva peale ja kündnud hulga põllumaad sooks.

Muidugi tundis Kreutzwald negatiivseid künnilugusid ja kasutas neid ka «Kalevipoja» XVI loos, kirjeldades Kalevipoja tegevust penisabaliste maal:

Siisap võttis suisapäida,
Tõmbas maasta tüvikuda
Tugevamast tammepuusta,
Misga sooda sahkamaie,
Kuivikuida kündemaie:
Et ei põhja põllukesed
Kasusi peaks kasvatama,
Vilja ivi valmistama.

(XVI lugu, v-d 936—943.)

⁴⁶ J. H. Rosenplänter, Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache IX (1817), lk. 58—59 / Kadrina — A. F. J. Knüpffer.

neuvoletwi farrujaan,
 susiuehen suin puheli;
 tartui karru kandapään,

repäse emänen reisiä.

repäsi emänen reiden.

Eillä kosi pujan palkan,

naisen naurun paransi,

pahan waimon palkan
 maro. —

Darauf lenkte er die Bären,
 Die Wölfe überredete er,
 Seiner Hausfrau Schenkel
 zu zerreißen.

Da griff der Bär nach den
 Fersen,

Und zerriß die Schenkel der
 Hausfrau.

So beantwortet' er der
 Jungfrau Lohn,

Des Weibes Scherz verbes-
 sert' er so,

So belobnte er das böse
 Weib. —

U n m e r k u n g.

Bei den Esten erzählt man von einem Sohne Ka-
 lewa's (Kallewe = poea) daß er grasreiche Landstriche
 mit einem hölzernen Pfluge durchfurcht habe, und daß
 seit der Zeit auf ihnen auch kein Grashalm mehr wachse.
 Dieser bössartige Riese stellte auch dem weiblichen Ge-
 schlechte nach.

5. Koljumi.

Ein starker Riese, der mit einem feurigen
 Schwerte erschlagen wurde.

Oletatavasti tundis Kreutzwald mõlemat laadi muistendeid ja ta kasutas neid ka eeposes, seega oli tal õigus näidata Kalevipoega viljaka kündjana.

Kündjana esineb vahel Vanapagan (vt. muist. 219 B).

Maa viljatuks muutmine on tuttav Soomeski. Nii on Ilomantsis sööt, kus ei kasva midagi, ometi kutsutakse seda Kalevipõlluks.⁴⁷

Rohkesti esineb künnilugusid Kadrina ümbruses. Nii kündnud Kalevipoeg Sootaguse külas (224), tema küntud on Neeruti mäed (225):

Sääl ümbruses asetsevad Neeruti mäed ongi need Kalevipoja künnivaod, missuguse kuju ka praegu maastik annab. Kalevipoja künnivagudest on tähtsamad: Tarvanpää kindluse mägi, Rista-, Pikk-, Valgeristi-, Kuuse-, Pohla-, Ämma-, Sadula-, Nuuskaugu-, Nõgeseaugu-, Liiva-, Rebase-, Neetaugu-, Paater-, Ussimägi, Emmumägi ja Ratasmägi. (ERA II 216, 515/6 (1a) ∠ Kadrina — K. Viese 1939.)

Ka Kadapiku ja Tapa vahel on tema künnivaod (226), Kadrina Orajärve soo olevat tema künnimaa (227), niisamuti Viru-Jaagupi Roela vooremäed (228). Kalevipoeg künnab veel Äntus (229), Sinijärve soos (231), Sirtsu soos (232). Saaremaal on tema künnipaigaks Kangrude väli Karja kihelkonnas (234). Haaslaval on Kriimani asunduses Kalevipoja künnivagu (237). Faehlmann oma 1839. aasta kõnes mainib kündmist ka põhja pool Saadjärve. Vahel on täpsem künnipaik märkimata (235, 236).

Künnilood on sageli seotud võitlusega huntide vastu.

Kalevipoja jäljed (238—250). Hiiglaslik Kalevipoeg (Kalev) võib oma käikudel jätta mitmesuguseid jälgi nagu tavaline inimene, ainult et jäljed on palju suuremad. Maastikupildis võivad need jäljed avalduda mitmesuguste aukude ja lohukeste kujul. Võib tekkida koguni orge (muist. 222). Enamasti tallab ta jäljed jalgadega, kord märgitakse ka Kalevipoja käeauke (muist. 247). Peale aukude maapinnas võivad tekkida sood.

Väike-Maarjast Laiuseni (238—240, 247), Järva-Jaani (241), Türi (242), Rapla (243), Martna (244) ja Saarde piirkonnas (245, 246) on jälgedeks augud maapinnas; Palamuse (248), Tartu (249 A), Rannu (249 B) ja Võru ümbruses (250) sood.

Kalevipoja hobuse jäljed (251—259). Hobuse mitmesugused jäljed, eriti jalajäljed, keskenduvad Kadrina, Haljala, Simuna ja Väike-Maarja ümbrusse. Need on künkakesed või lohukesed, mis hobune liikumisel või muus elutegevuses on järele jätnud. See on siis peamine areaal, kus on tuntud muistendid Kalevipoja hiidhobusest. Tihti on need kohad seotud ka rahvaetümoloogiaga. Hobuse nuuskimise kohale tekkis Nuuskaugu mägi (251), hobuse ekskrementide langemise kohale tekkis Nõek-

⁴⁷ M. Haavio, Suomalaisen muinaisrunouden maailma, Porvoo-Helsinki 1935, lk. 256.

Tee läbi vooremaastiku nn. Kalevipoja künnivagude Kaareperest Palamusele, O. Kangilaski foto 1956.

seaugu mägi, sest sinna oli kasvanud palju nõgeseid (252), hobuseraua naelte asemeist tekkis Naelaaugu mägi (253), rohkesti on hobuse jalajälgi (254, 255, 256, 257, 258, 259).

Undla vallas Sootaguse küla maal leiduvad mõned paari viisi asetsevad lohud maapinnas. Need augud esinevad veel ridastikku Saksi vallas ja lähedavad kuni Väike-Maarja kihelkonda.

Kalevipoeg kündnud Undla soos ja söötanud hobust. Hunt hakanud hobust taga ajama. Hobune jooksnud Undla soost läbi Saksi valla kuni Väike-Maarja kihelkonda Assamalla sohu. Hobune olnud seotud kammitsasse, sellest tekkinud hüppamisel paarisaugud. Assamalla soos saanud hunt hobuse kinni ja murdnud maha. Praegu olevat nimetatud soos Kalevipoja hobuse naha ase näha (madalam koht hobusenaha kujuline). (ERA II 33, 241 (3) ∠ Kadrina — L. Vilmre 1931.)

Need hobusejäljed on tavalised augud maapinnas, 0,5—0,8 m sügavad, ca 1 m-se läbimõõduga, asetsevad kas paaris või diagonaalselt mingis suunas ja ergutavad kergesti fantaasiat kujutlema hiigelhobust, kelle jäljed nad võiksid olla. Geoloogiliselt on siin arvatavasti tegemist jääaja tekitistega.

Ka Kreutzwald kõneleb kabjajälgedest Neerutis Mäeotsa perest Jõepere Aruküla poole. Jäljed olevat tekkinud kammitsasse pandud hobuse hüppamisest. Jäljed suunduvad mõningate katkestustega kuni Simunani. Süvendid asetsevad võrdset vahemaal ja kõrvu.⁴⁸

Hobuse väherdamise ase (260—261). Kadrina Sootaguse küla vahel on madalik — 150 sammu pikk ja 100 sammu lai, see olevatki tekkinud Kalevipoja hobuse püherdamisest (260); selleks nimetatakse ka Viitna järve Haljalas (261).

Kalevipoja hobuse jäänused (262—273). Hobuse jäänustest tekkinud mäed paiknevad Assamallas ja Neerutis, juhuslikult mujal, kõige tihedamini siiski Assamallas.

Hobuse surma põhjustasid hundid, või Kalevipoeg tahtis ühe öö jooksul Peipsi äärest Tallinna ratsutada, Assamallas aga hobune lõhkes.⁴⁹

1. Assamalla luht — Kalevipoja hobuse nahk, on Rakveresse ja Kadrinasse hargnevate teeharude vahel.

Varem on luhal kasvanud pikk rohi ja luht olnud suvel vett täis, pealegi kasvas luhal punast rohtu ja veel teravat heina, kutsutud keelelõikajaks. Luhal olevat ka hundi viskamise kivi (EKRK I 4, 191/2 (6) ∠ Rakvere raj. — A. Rõöm 1952).

2. Maksamägi, kutsutud ka Kopsumäeks ja Veskimäeks, sest sellel kingukesel asetses tuulik, mis praegu lagunenud. Seal on kasvanud punane rohi, öeldud, et see on Kalevipoja hobuse

⁴⁸ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg, 1861, lk. 529; G. Blumberg, Quellen und Realien, kaart.

⁴⁹ M. J. Eisen, Mis teadis rahvas, EKirj. VI (1911), lk. 326.

verest. Et mäeküngas asetseb õieti Assamalla luhal, siis ulatus see rohi ka luhale (EKRK I 2, 400—408 \angle Väike-Maarja raj. — A. Rõöm 1951).

3. Salumägi, kutsutud ka Sadulamäeks, olevat Kalevipoja hobuse sadulakoht. Eemalt Väike-Maarja poolt vaadates meenutab mägi sadulat. Mäel on praegu metsa ja võsa, jaanitule tegemise paik.

4. Varesmägi olevat tekkinud Kalevipoja hobuse valjastest. Asetseb Salumäe ligidal põldude keskel. Mäe nõlvad on kaetud metsaga, keskelt on lage. Küla suhtes asetseb suunaga Porkuni poole.

5. Kabelimägi olevat tekkinud Kalevipoja hobuse kapjadest. Mägi asetseb Väike-Maarja — Assamalla teest ca 200 m pahemal põldude keskel ja on kaetud hõredalt kasvavate haabade, kaskede ja kuuskedega.

6. Risumägi, tekkinud hobuse rihmadest, asetseb Porkunist Assamallasse viivast teest paremal pool, paarsada meetrit teest eemal põldude keskel, külast aga ligi kilomeeter, umbkaudu Varesmäe kohal. Mägi on ise madal, relatiivselt 2—2,5 m, kaetud segametsaga, keskelt nõgus, üldpildi poolest neerukujuline, pikkus ca 300, laius 100 m.

7. Otimägi olevat tekkinud Kalevipoja hobuse ohjadest. Asetseb Väike-Maarja — Assamalla teest umb. 100 m paremal pool küla kohal põldude keskel.

8. Rajamägi tekkinud hobuse ratsutitest (raudadest).

9. Haudtemägi asub Piisupi küla juures, olevat Kalevipoja hobuse murdmise koht.

10. Jõesuumägi — seal olevat hobuse jõhvid.

11. Pealumägi olevat ka Assamalla lähedal.

Maksamägi on ka Simunas (264), samuti Kopsumäed (265), hukkunud hobused kummitavad ka Ehavere mäes (266), Viitna kõrtsi ligidal on samuti huntide poolt murtud hobuse jäänuseid (267), Kalevipoja surnud hobuse liiast verest on Punasoo rohi punane (268), hobuse surmaga on seotud ka kohanimede Laivere ja Lihalõpe tekkimine (269), Jõelähtme Maksasoo on tekkinud samuti Kalevipoja hobuse maksast (270), niisama ka Jõhvi Voka soos kasvavat punane rohi, mis tekkinud hobuse verest (271).

Kalevipoja haud (274—285). Kalevipoja haua paigaks on enamasti Kuremäe ligidus. Kõige kindlamini mainitakse, et haud asetsevat Kivinõmme metsas — künkake, mille kõrgus on umb. 4 jalga, põhjapoolsest otsast kõrgem, lõuna poolt madalam.

Mis rahvas künka kohta räägib. Rahvas ütleb, et see on Kalevipoja haud ja et kange mees selle künka all oma viimist und puhkab. Hauas piab Kalevipoja kaasas ka kallis varandus, matisuurune kulduur ja 3 tündrit kulda, peidus olema. Küllap seda ihaldaks iga inimene kätte saada, ja on mõned seda püüdnudki, muidugi mõista kaevamise teel, aga need kõik

on seda endi armsa eluga pidanud maksma. Nad on kohe haigeks jäänud ja ka varsti ära surnud.

Näituseks räägitakse Remu Jaanist, et ta on kaevanud ja kaevades Kalevipoja ühe külleluu leidnud, suur nagu pool vene looka. Ei ole mees enam öösse magada saanud: aetud üles ja kästud luu oma paiga peale panna. Mees õnnetu, juba päris haige, läinud käinud veel läbi häda järgmisel päeval külleluud maha tagasi matmas; aga haigus läinud sellegipärast ikka rängemaks, ja paari päeva pärast on Jaan kõrvad pia alla pannud.

Enne kasvasivad haua peal suured puud. Mõis lasknud need maha raiuda. Raiujad mehed on aga kõik haigeks jäänud ja selle järele kohe siit ilmast lahkunud. (E 26795/6 / Jõhvi, Kuremäe — J. Lilienbach 1896.)

Hauas arvatakse olevat varandusi, mispärast seal on salajasi kaevamisigi toime pandud (muist. 275, 276).

Eestlaste naabruses elavad venelased on hakanud hauda nime-tata Богатырская гора ja hiljem on Kalevipoeg asendatud böliinakangelase nimetusega Добрыня (muist. 280). Ei ole vist kahtlust, et siin on tegemist vene rahvaluule mõjudega, kusjuures venelased on andnud eesti kangelasega seotud kohale oma nime. On võimalik, et kohanimi Tobrina (muist. 278) lähtub kangelase nimest Dobrõnja.

Juhuslikult nimetatakse Kalevipoja hauaks ka Tallinna Toompead (284).

Kuningahaud Võrust kagu poole olevat Blumbergi andmeil Alevipoja haud (285).

Saarte tekkimine (286—289). Kalevipoja tegevuse tagajärjel tekib saari Soome lahte, näit. Vaindlu saar (286), enamasti aga Peipsisse. Nii tekib Piirisaar (287) ja Pedaspää saar (287), madalik Kallaste kabeli all, nn. Kuivsaar (288).

Järvede ja loikude tekkimine (290—301). Selle-teemalised muistendid on seotud tihti järvede rändamise muistendiga — järvehaldjas musta või halli härja kujul käib eel, järv musta pilvena järel. Järv võib tekkida Kalevipoja jäljest, järved võivad olla Kalevipoja lõpnud hobuse neerud (293), aga ka kangelase kaev, nagu seda on Männikjärv (294), järv võib tekkida veel mõõgalöögist, sellest ka nimetus Mõõkjärv (297). Rahva-etümoloogiaks tuleb pidada nime Vihtla järv, see oleks nagu tulnud Kalevipoja vihast (299), samuti Rattajärv (300).

Ülemiste järve tekkimine. Ülemiste järves on suur kivi. Enne polnud seal järve. Mees kündnud seal kohal Korraga pilv tuleb, karjutud:

«Eest ära!»

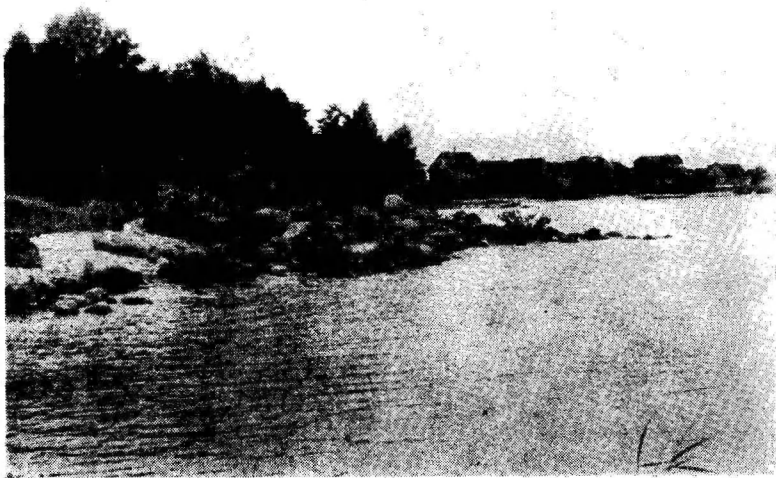
Uputanud mehe ära. Mees jäänud järvevahiks. Jaanilaupäeva õösel pidi käima küsimas, kas linn on valmis. Vastatud ikka, et ei ole valmis. (ERA II 114, 197/8 (3) / Tallinn — R. Põldmäe 1935.)

Konso järve tekkimine. Konso järv olevat tekkinud Kalevipoja jäljest, kuhu pärast soost vesi valgunud. (ERA II 215, 300 (16) / Iisaku, Illuka v., Raudi k. — A. Ellermaa 1939.)

Kuremaa järv, mis ulatus Kalevipojale kurguni, oli enne asetsenud Patjala küla all. Seal olevat üks naine järves lapsenartse pesnud, sellisest mustusest vihastunud järv ja rännanud praegusele kohale (296).

Kalevipoja naise veepangest mahaloksunud veest tekib Turaka katk (301).

Hiiu lõhkemisest tekkinud järv (302). Hiiu lõhkemine tekib muinasjuttudes maagilisest põgenemisest tavaliselt siis, kui hiid viimast takistust (merd, järve) ületades hakkab

Kalevipoja silla algus Nina küla juures Peipsi kaldal.
O. Kangilaski foto 1952.

seda tühjaks jooma ja läheb lõhki. Üsna haruldane on siiski muistend, mille järgi vana Kalev tahab merd tühjaks juua, läheb lõhki ja sellest tekib Ülemiste järv (302). Üsna ilmne, et siin on tegemist hiidudelugude segamisega.

Soome mere tekkimine (303). Kalevipoeg kaevab lahe, selle tagajärjel kahe rahva eraldumise tõttu on kujunenud ka vahed eesti ja soome keele vahele, seega tahab muistend ühtlasi seletada eesti ja soome keele tekkimist.

Kalevipoja kaev (304–306). Kaevuks nimetatakse Rõuge kirikumõisa järve (306) või Laiuse Siniallikat, mida rahva poolt on austatud kui ilmaallikat, mis võib saata soodsaid ilmu vastavalt sellele, kuidas meelitada või pahandada haldjat allikas (305). Üldse nimetatakse Kalevipoja kaevuks väikesi järvekesi

ja allikaid. Nende sidumine Kalevipojaga on sekundaarne ja hiline, nad kuuluvad tavaliselt kuidagi pühaks peetud vete hulka.

Mitmesugused muud maapinnamoodustised (307—312). Selles muistendirühmas kõneldakse Suursaare sadamakoha tekkimisest Kalevipoja jalaastest (307), Kalevipoja koorma asemest Võnnu Ibaste mäel (308), siia kuulub jõe kaevamine, et Kuremaa järve tühjaks lasta, aga kaevamist segavad Ellakvere ja Võduvere küla kuked (309). Seegi muistend on väga tõenäoliselt üle kantud Vanapagana muistendite hulgast. Kukkede kartus kuulub ju Vanapaganaga seotud motiivide hulka. Samasugune on lugu muistendiga, mille järgi Kalevipoeg tahab Immu soost teha järve, ka siin kuked segavad (310). Põlva Ojassuu veski kohal lõhub Kalevipoeg mōlaga jõe kallast (311), koht ise on teadmata kus; pooleli jääb Kalevipojal ka Rõuge Sandu mäest jõe läbikaevamine (312).

Kalevipoja sillad (313—320). Kalevipoja sillad on kas kivivaremed, mis suunduvad järve (Võrtsjärve või Peipsisse) või mõni liivasäär Soome lahes. Ka sildadega on nii, et neid ehitab sagedamini Vanapagan (näit. Oiu sild, nimetatudki Vanapagana sillaks). Vanapaganat segab tema töö juures kukk, kes laulab ja kelle lauluga katkeb ka silla ehitamine. Poolik töö ongi säilinud kivivareme näol. Saaremaal tahab Vanapagan teha liivast silda läbi mere, aga võtab liiva liiga vähe, nii et tekib ainult laid (Harilaid või mõni teine laid või madalik).⁵⁰

Peipsi ääres ehitab Kalevipoeg silda Nina küla juurest, torm aga purustab selle ja töö jääb pooleli (313 A), või Lohusuu Nenasi kohalt (313 B) või Rannamõisa kohalt (313 G).⁵¹ Nii kõneldakse siis sildadest mitmes kohas Peipsi kaldal. Silda ehitatakse ka Kääpa jõe ääres (314), üle Saadjärve (316), Võrtsjärves Oiu ja Varetalu vahel (317) või mujalgi (318), ka läbi Kuremaa järve (319) ja läbi Soome lahe (320).

Vanapagan sillaehitajana esineb ka teistel rahvastel, vt. näit. Saksamaal Frankfurdis.⁵²

Vanapaganast sillaehitajana esineb rohkesti muistendeid veel mujalgi Eesti alal.

Kohanimedede tekkimine (321—331). Väga tähelepanndav ja ulatuslik on rahva kalduvus anda kohanimedele oma seletus, mis tihti on mütoloogilise sisuga, tekib rahvaetümoloogia kohanimedes. Sagedasti pole muistendis rahvaetümoloogia üksi, vaid koos teiste motiividega.

Kuhu Kalevipoeg jäi suikuma, tekkis kohanimi Suigu (321), Kalevipoja ainestikuga on seotud Rakvere ja Koeravere nimi (322), Laekvere (323), Ruunavere (324), Laivere ja Tüli-

⁵⁰ M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, Tartu 1927, lk. 45—46; M. J. Eisen, Eesti muistsed jumalad ja vägimehed, Tartu 1913, lk. 105 jj.

⁵¹ Sillast Rannamõisa kohal vt. ka Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg, 1861, lk. 531.

⁵² Brüder Grimm, Deutsche Sagen I, Berlin 1865, lk. 234.

vere (325), Lindanisa (326), Avinurme (327), Kulliniidu (328), Alatskivi ja Peatskivi (329), Lusika soo (330), samuti rohkesti nimesid Assamalla (331).

III. Ehitused.

Linnade ehitamine (332—334). Muistendeis linnade ehitamistest on tegemist etioloogiliste muistenditega, milles seletatakse paljude kivide kuhjumist ühte või teise paika. Sagedane on siin liitmotiiv, mis tihti esineb ka kirikute ehitamise puhul: mis päeval ehitatakse, lõhutakse öösi. See muinasjutu- ja muistendimotiiv on õieti rahvusvaheline.

Mustvee ligidal on kivimurd, kutsutud Linnanõmme (332), Lüganuses Alulinn (333).

Kreutzwald seob Alulinna «Kalevipojas» tuuslariga üsna kunstlikult. Rahvapärane alus sellel sellisena puudub.

Veskite ehitamine (335). Muistendid veskite ehitamisest on samuti seletusmuistendid: üks soos asetseva mäe (335 A), teine kivide seletamiseks kolme jõeharu vahel (335 B).

Oleviste kirik (336). Olevipoeg on tuttav «Kalevipojas» kui linnaehitaja, rahvasuus on aga tuttavad muistendid salapärasest kirikuehitajast, kes ehitas Oleviste kiriku ning kellel jäi ehitamise eest töötasu saamata. Muistend Oleviste kirikust on seega etioloogiline muistend suure ehituse tekkimise seletamiseks. Kõige varasema selle muistendi üleskirjutuse tegi möödunud sajandil Kreutzwald.⁵³

Kirikute asupaiga valimine ja kirikute ehitamine (337—339). Rahvatraditsioonis leidub komme, kus ehitiste kohti lastakse määrata loomadel või putukail. Sipelgate järgi määrati elamute või lautade paigad, härjad pandi määrama kirikute õiget asukohta. Komme ise on regionaalsete erinevustega, kusjuures varieerub härgade arv, nende karv, koorma koostis, rakendamise viis jne.⁵⁴ Kaks härga ehitusmaterjali koormaga jäävad seisma püha lepa juurde, sinna ehitatakse Pühalepa kirik. Risti kiriku asukohta näitavad kätte kaks lumivalget härga.⁵⁵ Teema on rahvusvaheline.⁵⁶

Kalevipoeg viskab kivi sinna, kuhu tuleb ehitada kirik (337). Suure Tõllu eeskujul ehitab Kalev oma pojaga Saaremaal kirikut (338).

Kalevipoeg (Kalev) seletusmuistendite hiiuna on kirikute ehitamisel üldiselt juhuslik ja ebatüüpiline, pigem kuuluvad need küll Suure Tõllu muistendite hulka.

⁵³ Wie Ollew die Kirche in Reval erbaute. Das Inland, 1847, vg. 1061—1064.

⁵⁴ M. J. Eisen, Kodumaa kirikute ehitamine. EKirj. X (1915), lk. 38 jj.

⁵⁵ J. Boubbrig, Volkssagen und Traditionen aus dem eigentlichen Estlande, besonders aus Harrien und der Wieck. Verhandlungen d. GEG II 3, lk. 62—63.

⁵⁶ M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, Tartu 1927, lk. 33—34.

IV. Kalevipoja suurus ja jõud.

Vete sügavused (340—347). Muistendid, mis pearõhu asetavad Kalevipoja füüsilise suuruse iseloomustamisele, käsitlevad vetesügavuste ületamist ja raskuste talumist laudade kandmise näol. Ka kõige sügavamad veekogud ulatuvad Kalevipojal ainult kurguni. Enamasti antakse veekogude suhtelised suurused allitereeravas värsis:

Peipsi ulatas mul p-se,
Saadjärv saapasäärde,
Kuremaa järv ulatas kurku,
Ilmjärv tahtis hinge võtta.

Sedasama värsirühma on varieeritud mitmeti. Vetesügavuste fantaasiaga on seotud vete suhtelised sügavused, mis omakorda näitavad uskumusi järvedest enestest: millises suhtes nad on omavahel, või mõni neist on koguni mütoloogilise tähendusega (Saadjärv, Ilmjärv).

Geograafiliselt paiknevad muistendid tihedamini Haljalast Vaivarani, Tormas ja Kodaveres, juhuslikumalt Saardes, Kolga-Jaanis, Rõuges ja Räpinas.

Peipsi järvest läbikäimine on tihti seotud laudade toomisega (346).

Kuidas väikese Ilmjärve sügavuse tõttu Kalevipoja reis tõkestub, sellest kõneldakse ka eeposes (XIII lugu, v-d 165 jj.).

Ka muidu on Ilmjärv seotud muistenditega:

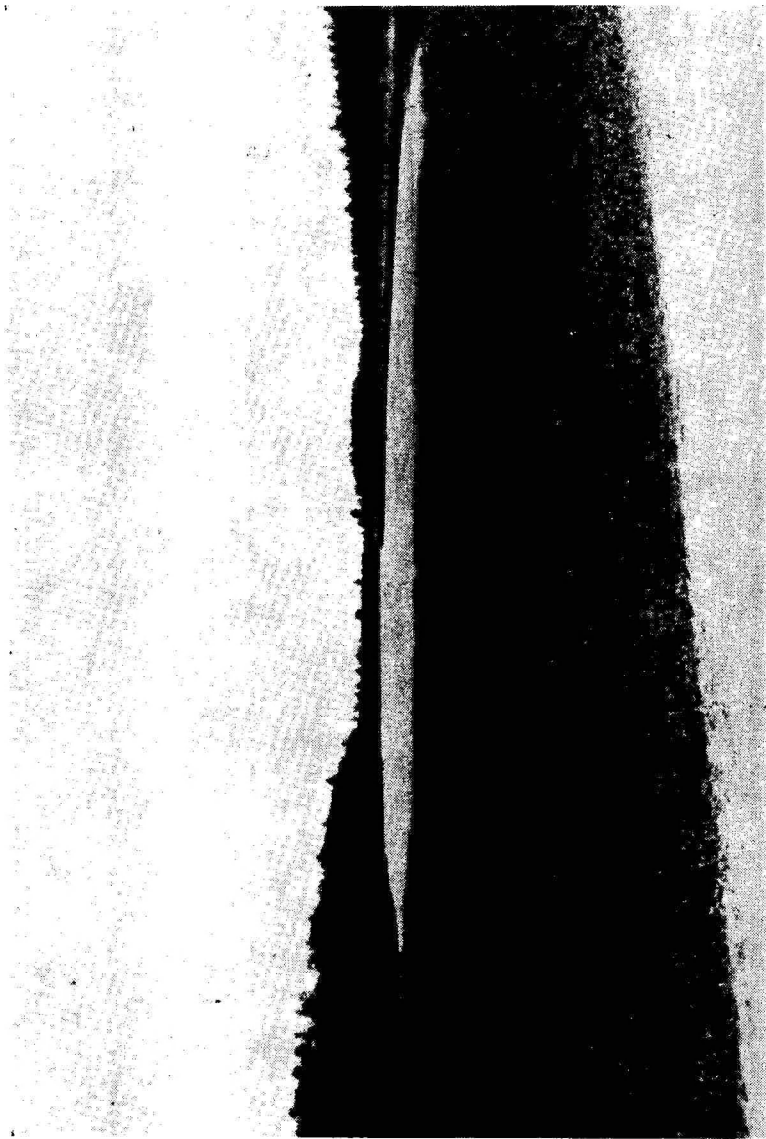
Ennem olnud Ilmjärv väga suur. Praegu umbes 5—6 vakamaad. Kord keerelnud viljakoristamise ajal üks suur must pilverünk Ilmjärve kohal. Hakanud suure mühinaga Tartu poole minema ja langenud pooleks. Üks pool kukunud Elistvere mõisa, teine Kaiavere mõisa soosse. Sinna tekkinud suured järved, mõlemasse soosse. Ilmjärvest jäi aga järele pisike loik.⁵⁷

Laudade kandmine (348—350) ilma kandmise eesmärki näitamata on siiski haruldane. Kõige tihedam seos on laudade kandmise muistenditega, mis kõnelevad vete sügavustest (346) ja võitlustest laudadega (351) ning ehitustest (348). Laudade kandmine on väga populaarne lugu rahvasuus ja moodustab ka eeposes olulise tegevusmotiivi. Laudade kandmine toimub enamasti läbi Peipsi järve või Sirtsu soo või ka läbi Soome lahe.

V. Võitlused.

Võitlus laudade abil ja siili õpetus (351) käsitleb õieti komplekssüsimust, kuhu kuuluvad läbi vete käimised ja muinasjutt «Vastaseotsija». Sellisena on see õieti kõige populaarsem Kalevipojaga seotud muistend, kõige rohkem esineb teda Kalevipoja-muistendite klassikalisel alal Lääne-Virumaal ja

⁵⁷ M. J. Eisen, Tartumaa Muinasjutud, Tartu 1926, lk. 38.

Ilmjärv ja Kolsi mägi. Foto E. Selleke.

Põhja-Tartumaal. Siingi on Kalevipoeg jäänud hiiuks, keda tar-gaks peetud loom siil õpetab. Üldiselt on see muistend välja-kujundatum ning ligineb muinasjutule muistendilise lõpuga siili okaskasuka saamise kohta.

Ukskord tulnud Kalevipoeg Peipsi järvest läbi, viis tosinat saelaudu sel-jas, isi ütlenud: «Kae oidu ja oidu, vesi puudub kelli!»

Teinekord tulnud veel säält läbi käimist, siis võtnud Kalevipoeg kaks püksikalitsa täit liiva, millest oidule silda peale teha. Teise kalitsataie tühjen-danud Kalevipoeg järvesse, aga säält tulnud Vanapoiss keelama. Kalevipoeg tõmmanud saelaua pihku ja hakand Vanapoisile pähe pilduma, aga lapi lauda. Aga imet, võit kipub Vanapoisi poole. Säält tulnud siil Kalevipojale appi ning hüüdnud põõsast:

«Löö servi lauda, löö servi lauda!»

Nii kui Kalevipoeg laua serviti pööranud, nenda Vanapoiss põgenend. Nüüd tuleb Kalevipojale meelde, kes tema avitaja oli. Läheb hüüab põesas-tikku:

«Tule välja, sa hea nõuandja!»

Aga siil kostab:

«Ma ei tohi välja tulla, ma olen alasti.»

Kalevipoeg kostnud:

«Tule ikka välja, tule, ma tahan sulle oma kasukahõlma küljest tüki nahka ümber tõmmata!»

Säält pugunud siil välja puhta alasti, Kalevipoeg tõmmanud oma kasuka-hõlmast tüki nahka siilile ümber. Ja nüüd on siilil nahk seljas, «aga karmi villadega». (H II 11, 867/8 (1) ∠ Väike-Maarja — J. Palm 1890.)

Ulatusliku episoodi moodustab lauavõitluse ja siili lugu ka eeposes «Kalevipoeg» (XII lugu, v-d 65—273).

Jalga d e r a i u m i n e (352—356, vrd. muist. 390—393). Kalevipoja rahvapärased muistendid tunnevad kangelase surma kohta kokku võttes kaht versiooni: 1) vägimehe jalad raiutakse vaenlaste poolt, kui ta a) väsinuna uinub või b) kui ta kummar-dub jõest vett jooma, pärast surma maetakse ta maha; 2) ta jääb kinni põrgu väravasse (muist. 390—393). Liidetud on siia muistendid Kalevipoja haua ja varanduse kohta, ka muistend, kust pilliroog sai kahina.

Mõök vaenlaste käes raiub Kalevipoja jalad Kuremäel või Kääpa jões (siin ka vees lamav mõök) või Võrumaal.

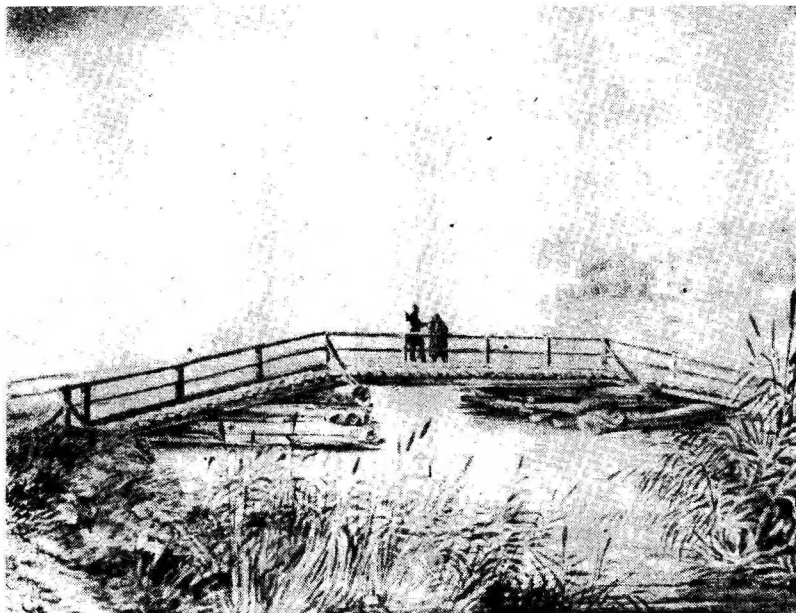
Kalevipoeg ja raudmehed Koiva kaldal (357—358). Kalevipoeg lööb teda ründavad raudmehed maasse või võit-leb kolme sortsiga Laekveres (358).

Kalevipoja mõök (359—360). Muistendid Kalevipoja mõögast on seotud Kääpa jõega, vähesel määral ka Peipsi järvega.

Vana needuse teostumine ja jalgade mahalõikamine Kalevi-poja mõõga enda poolt leidub muistendis, mille on noteerinud Schultz-Bertram (359 B). Kalevipoja mõök satub Kääpassse ka

teisel teel: kui vaenlased ta jalad Kääpast joomise ajal maha raiuvad, viskab vägilane oma mõõga jõkke (359 C). Mitmes muistendis ei mainita üldse, kuidas mõök jõkke sai (359 D jm.). Kalevipoeg ise pillab mõõga jõkke läbiratsutamise ajal (359 P). Sortsi mõõgavarguse motiiv esineb 359 G, võimalik, et see on pärit eeposest. Reas variantides antakse retsepte, kuidas mõõka jõest kätte saada.

Ühe variandi järgi olevat Kalevipoja mõök Peipsis (360).

Kääpa jõe sild. F. Schiateri akvarell.

Põrgu (361—366). Rahvapärane materjal sel teemal on vähene. Põrgulood on enamasti segu muistendeist ja muinasjutudest. Muistendielementidena esinevad võitlus Kalevipoja ja Vanapagana vahel, põrguavaused maapinnal, tunnistuseks mingi mudalomp (362), augud Vaivara mäes (363), mingi avaus või koobas, mis moodustavad Kabala ja Tori põrgu. Muinasjututeemadest esineb siin jõudu andev ja jõudu kahandav vedelik, kolme röövitud neuu vabastamine (Aarne, mt. 301 A, B).

Eepose koostamisel on Kreutzwald kasutanud üht Schultz-Bertrami konspekti (361), on aga ka ise kirjutanud üles ühe üsna

pika variandi. (KM OES, SK 101, 18/19 / Fr. R. Kreutzwald 1845—1847.)

Sarviku aheldamisest vt. muist. 366, siin tundub aga mõjusid eeposest.

VI. Põllutöö.

Niitmine (367—370). Niitmismuistendeis palub näljane Kalevipoeg niitvalt talunaiselt süüa, vastutasuks aitab ta naisel niita. Aga ta niidab heinaga koos maha ka puud ja põõsad. Maha jääb temast aga luisk. Nende muistenditega kriipsutatakse alla jälle positiivset tööd või siis katsutakse seletada maapinnavorme. Tema niitmishoog ja vikatiluiskamise helin on vahel nii tugev, et selle helina mõjul juba langeb rohi maha. Mõnikord niidab Kalevipoeg heinte pähe maha kogu männiku.

Niitmise koht on vahel märkimata, kõige sagedamini niidab ta Laiuse soos (367), Ulila soos (368), Ilmatsalu soos (369), Kassinurmes (370).

Põldu teeb Kalevipoeg metsalaanest (371).

VII. Mitmesugune muu tegevus.

Naise toomine (372) Islandi saarelt on juhuslik muistend.

Kulla toomise (373) muistend tundub olevat olulises osas mõjutatud «Kalevipoja» X loost (v-d 186—303).

Lainete vaigistamine (374) on samuti kahtlusi äratav.

Kalevipoja varandus (375—386). Neil muistenditel on mõnesugust sugulust rahaaugumuistenditega ja muistenditega peidetud varandustest. Esineb sporaadiliselt peamiselt Põhja-Eesti alal.

Maagiline põgenemine (387—389). Algselt muinasjutumotiiv, kus põgeneja tekitab tagaajajale maagiliste vahendite abil ette raskesti ületatava ja aeganõudva tõkke, et pääseda tagaajaja käest. Viimase tõkke ületamisel tagaajaja hukkab.

VIII. Kalevipoja surm.

Põrgu väravas (390—393). Kinnijäämine põrgu väravasse Sarvikut valvama on Kreutzwaldi «Kalevipoja» lõpplahenduseks koos tulevikuennustusega «Aga ükskord algab aega...»

Rahvapärastest muistenditest kuuluvad siia need, milles kõneldakse Kalevipojast, keda hobuseks moondunud Vanapagan tahab sõidutada põrgusse, aga hääl soovib lüüa kae piita ja Kalevipoeg jääb kinni põrgu väravasse, kus ta valvab, et Vanakuri välja ei pääseks.

IX. Muistendid seoses Kalevipoja isikuga.

Maagiline rohi (394—396) hõlmab muistendeid sellest, kuidas Kalevipoeg mitmest tõvest lahti saab, või kasutab ka rohutaimi mitmesuguste haiguste ravimiseks.

Muistend Tuuslarist (397—398). Peamised andmed on Kreutzwaldilt, kes seletab, et nagu soomlaste juures laplasi, nõnda peetakse eestlaste juures soomlasi nõidadeks, nimelt Viru rannas ja Alutaguses.

Kalevipoja juuksed (399) on nn. jänesevill.

Kalevipoja higitilgad (400). Kalevipoja higitilkade mõjul on hakanud kasvama karuohakad.

Legend (401) Kristusist ja Kalevipojast näib olevat juhuslik.

Kiilaspäine vägimees (402) on saadud sellest, et mehe juuksed on hõõrdunud maha Kalevipoja püksitaskus.

X. Mitmesugused haruldasemad muistendid.

Kalevi tütar (403); Nõianeitsi (Vanapaganad) tahab Kalevipoega uputada (404, 405), s. o. tuttav Raudoja nõianeitsi lugu; Kalevipoeg reisil (406) — nähtavasti mingi ülekandeline muistend; Ilmaneitsi sõrmus (407).

Kokkuvõte

Kogemused Kalevipoja-muistendite klassifitseerimise alal näitavad, et nende jagamine vanas süsteemis etioloogilisteks (siin ka seletusmuistendid) ja lihtsalt muistenditeks (nende all usundilised, koha-, hiiu- jne. muistendid) on seotud rea raskustega. Nii on näit. muistendid Kalevipoja süngidest kõigepealt kohamuistendid, käsitledes kindlat ajaloolist ja geograafilist paika. Et aga muistendid kõnelevad ka nende objektide tekkimisest, siis kuuluvad nad etioloogiliste muistendite rühma. Et nad on seotud omakorda veel hiidudega, tuleb neid pidada hiiumuistenditeks. Tõepoolest on nad aga kõike ühel ja samal ajal. Nii on lugu paljude muistenditega kividest, maapinnamoodustistest jne. Muistendid on aga nii oluline eesti rahvajutu liik, et selle uurimisele on vaja senisest suuremat rõhku panna. Peale hiiumuistendite omavad suurt tähtsust paljud teisedki muistendirühmad rahva maailmavaate, suhtumise ja samuti rahvajutu kui ühe kunstiliigi uurimise seisukohast. Mitmed muistendirühmad sisaldavad tugevaid sotsiaalse võitluse motiive mõisnike vastu (näit. Kurat kasutab mõisnikke oma sõiduhobusteks; Aarne, muist. 25 ja 33 jm.).

Kalevipoja-muistendite, samuti muude keskendavate tegelaste ümber koonduvate muistendirühmade klassifitseerimine on aga

lihtsam, kui lähtuda keskendavast tegelasest. Nii on lugu kõigi hiiumuistenditega, järelkult ka muistenditega Vanapaganast ja Suurest Tõllust. Kalevipoja-muistendite tuumiku moodustavad samuti hiiumuistendid, sest Kalevipoeg ise on ka hiid. Tema tegevus ja mitmesugused suhted annavad suurepärase võimaluse muistendite süstematiseerimiseks, omakorda iseloomustab selline süsteem hiidu kui rahva fantaasias loodud kunstilist kuju ennast, kuidas ta võitleb metsloomade või inimeste vastu, ehitab ja purustab, künnab maad kord viljakandvaks, kord viljakandmatuks, moodustab pinnavorme, magab, sööb, jätab järele mitmesuguseid jälgi ka taimestikis (jänesevill ja karuohakad), higistab tervistavat vedelikku sisaldavaid allikaid ning leiab otsa vaenlase mööga läbi või pannakse põrguvalvuriks.

Kalevipoeg ei ole lühikese ajaga valmis loodud kuju ega kujutelm. Järsult vastupidiseid omadusi endas kätkeva hiiuna on ta pikkade sajandite arengu ja teisenemiste tulemus, on võtnud endasse mitmesuguseid mõjusid, olles kujunenud geograafiliselt eri aladel eriilmeliseks. Rahvasuus figureerivat Kalevipoega haarata ühte kujusse oleks võimatu, seda võis teha ainult kirjanik aineid valides ja interpreteerides, nagu tegi seda Kreutzwald, andes oma aja, rahvusliku liikumise aja pitserit kandva rahvuskangelase kuju. Kirjanduslikus loomingus edasiandmiseks oli see ainuõige menetlus.

Geograafiliselt koondub Kalevipoja materjal peajoontes kahte punkti, milleks on 1) eridine Põhja-Tartumaa, praegu Jõgeva, Kallaste, Mustvee ja Tartu rajoon, 2) kolmnurk Väike-Maarja — Viru-Nigula ja Kuusalu, s. o. praegune Väike-Maarja, Kiviõli ja Loksa rajoon.

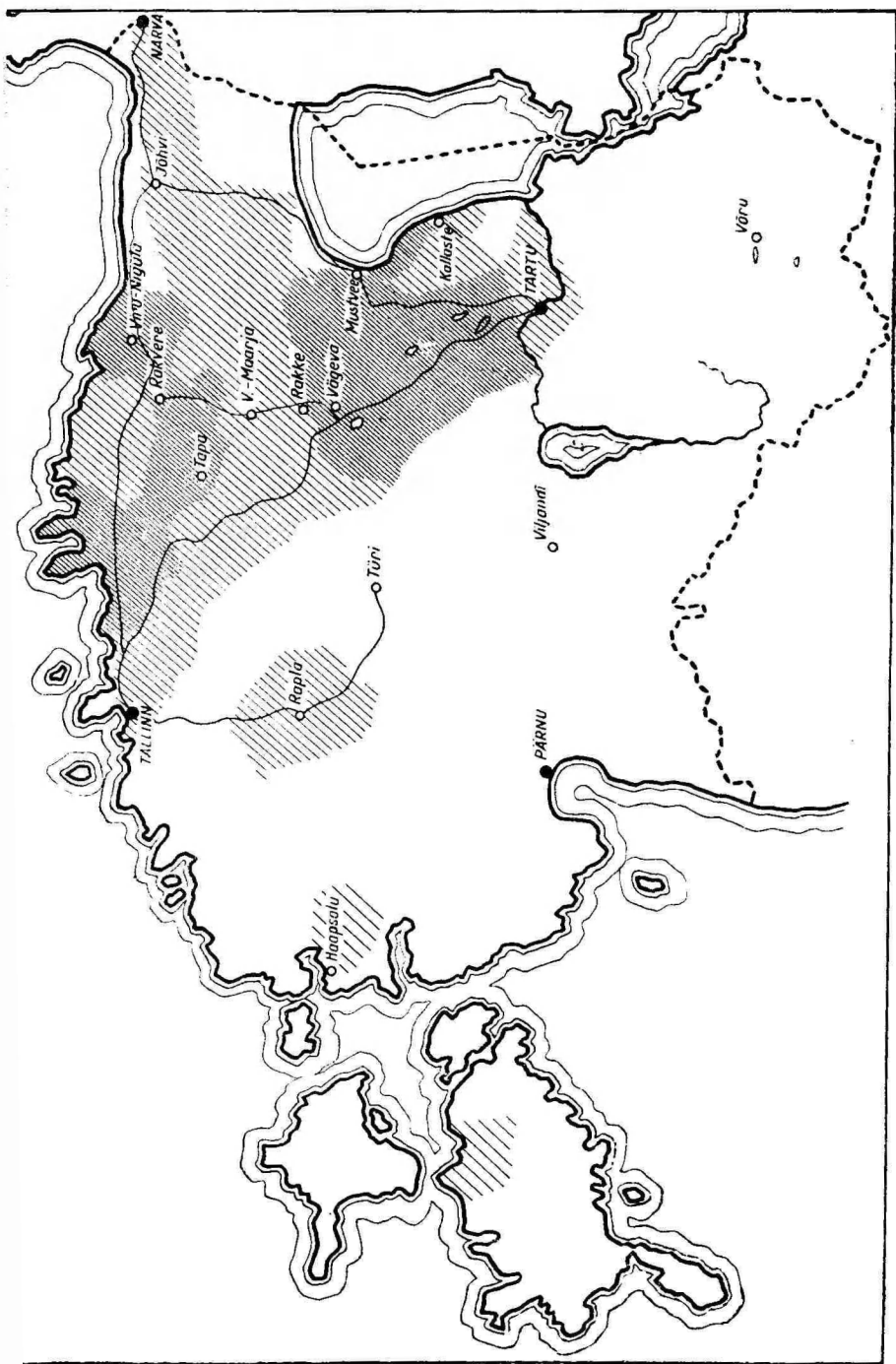
Jälgides Kalevipoja kinnismuististe levikut võib tulla umbes sellisele järeldusele: lähtunud kitsamalt Põhja-Tartumaalt on Kalevipoja traditsioon levinud ühelt poolt maantee suunas, mis kulges juba ammu Tartust Narva (ja sealt hiljem Peterburisse), teine haru siirdus Tapa või Piibe teed mööda Tallinnasse ja Tallinnast omakorda Raplasse.

Edasisi kiirgamisi on toimunud Läänemaale, kus Haapsalu ja Martna vahel leidub mõningaid Kalevipoja substitueerimisi Vanapaganale, paaril haruldasemal juhul ka Saaremaale. Lõuna-Eesti suunas ulatub mõni haruldane nähtus kuni Elva jõe äärde ning Rõugesse. Need on juba hilisemad nähtused.

Kõigi tõenäosuste järgi on Kalevipoja-muistendite levikus tegemist järjest ulatuslikumaid alasid haarava nähtusega, mida näitab seegi, et väga laial alal on Kalevipoeg toodud Vanapagana või Suure Tõllu lugudesse.

Järelkult on Kalevipoeg põhja-ida-eestiline muistend.

Seepärast pole õige väita, nagu seda teeb H. Tampere, püüdes lahendada rahvaluuleliste nähtuste rajoniseerimise täpset ülesannet, kuid tehes seda segava umbkaudsusega: «Peab nimetama,

Kalevipoja-muistendite levik. Skemaatiline kaart. Koostanud E. Laugaste.

et ka Kalevipoja-muistendite kodumaaks on peamiselt põhjaeesti piirkond.»⁵⁸ Kodumaaks nimetada võib ikka ainult neid alasid, kust traditsioon on lähtunud või kompaktset juba kaugemas minevikus kinnistunud ja koduseks saanud. Selleks on ikkagi eelmisel leheküljel mainitud kaks geograafilist piirkonda.

Kalevipojatraditsioon on tuttav ka Soomes. Õige vana nähtusena eestlaste alal, haaranud enda alla areaali Emajõesst Soome laheni ja Peipsist Piibe maanteeeni, võis rahvaluulelisi suhtlemisi olla nii üle mere (pikemad kaubaretked) kui ka Ingeri värava kaudu.

Praegu on valminud väljaanne Kalevipoja-muistendeist, valmimisel on samasugused väljaanded Suure Tõllu ja Vanapagana kohta. Tihedad niidid, mis seovad kõiki neid rühmi omavahel, eeldavad, et ka valmimisel olevad muistendirühmad kujuneksid samas süsteemis. Alles sellise põhjaliku väljaande järel võib loota rohkem kui aastatuhande jooksul arenenud muistendite rühmade piirjoonte selgumist, mis pikkade sajandite kulgedes on muutunud kohati vaevalt aimatavaks, alles siis võime loota selgust sellesse meie jaoks veel tumedasse muistenditraditsiooni, nagu meie ees seisab rahva poolt loodud Kalevipoja kuju, kelle kohta soovime, nagu soovis ka Kreutzwald, et tema ümbert haihtuksid aastasadade udupilved:

Lehvi muistemälestusi,
Kalevide kuulutusi
Kalmukünkast kerkimaie,
Uduaurust paisumaie,
Ämarikust ärkamaie.

(Sissejuhatuseks 1—5.)

⁵⁸ H. Tamper e, Mõningaid eestlaste etnilise ajaloo küsimusi suulise rahvaloomingu valgusel. Eesti rahva etnilisest ajaloost, Tallinn 1956, lk. 257.

ВОПРОСЫ ТИПОЛОГИЗАЦИИ СКАЗАНИЙ О КАЛЕВИПОЭГЕ

Доц., канд. филол. наук Э. Лаугасте
Кафедра эстонской литературы и фольклора

Резюме

Типологический каталог сказок и сказаний был составлен финским исследователем Антти Аарне; его пополняли и совершенствовали русский ученый Н. Андреев и американец С. Томсон.

Типология сказок Аарне помогает исследователю фольклора в его работе. Что касается типологии сказаний, то она не может быть признана удовлетворительной, так как в сказаниях встречаются многочисленные черты, характерные для определенного народа и, в силу этого, не охватываемые подобной общей типологией.

Народные рассказы до сих пор принято было делить на две основные группы — сказки и сказания. Однако существует еще один подвид народных рассказов: биографические и бытовые рассказы, — рассказы, которые отражают события действительной жизни и вырастают из нее, получают художественное оформление при отсутствии мифологического содержания. Этот подвид играет исключительно большую роль в эстонском фольклоре.

Сказания базируются на поверьях, мифологии.

Эстонские сказания о Калевипоэге относятся к разряду сказаний о великанах. В настоящей работе обширный материал подобных сказаний группируется с учетом всей деятельности героя (великана). Таким образом оказалось возможным охватить весь материал в десяти разделах.

I. Калевипоэг бросает или переносит камни (сюда отнесены также сказания о следах Калевипоэга на камнях, о различных окаменелостях).

II. Калевипоэг преобразует поверхность земли (возникновение гор, долин, островов, озер и прудов); происхождение различных географических названий.

III. Строительство городов, мельниц и церквей.

IV. Рост и сила Калевипоэга (он переходит вброд глубокие воды, переносит на спине огромный ворох досок).

V. Борьба Калевипоэга с врагами. Он отбивается досками от напавших на него бесов. Еж дает ему совет относительно употребления досок в бою и в награду за это получает от Калевипоэга шубку. Враги отрубают герою ноги (или это делает его собственный меч). В аду происходит поединок Калевипоэга с бесом.

VI. Калевипоэг косит, создает поля на месте лесов.

VII. Сказания с некоторыми случайными сюжетами, в том числе наиболее популярное — о сокровище Калевипоэга.

VIII. Калевипоэг у ворот ада следит, чтобы не вышел на свободу Рогатый.

IX. Происхождение и действие магических трав, волос и т. п.; сказание о поте Калевипоэга.

X. Некоторые более редкие сказания: девушка-волшебница хочет утопить Калевипоэга; кольцо Ильманейтси и др.

SOME PROBLEMS OF TYPE-CLASSIFICATION OF THE MYTHS ABOUT KALEVIPOEG

E. Laugaste

Summary

A catalogue of types of fairy tales and myths has been compiled by the Finnish scholar Antti Aarne, which has been further developed by the Russian scholar N. Andreyev and by the American scholar S. Thompson.

When the type-classification of Aarne is of help to the research worker in the department of fairy tales, it is, however, quite inadequate in the part of myths, for there are found in myths numerous features characteristic of one people or another which such general type-classification is incapable of expressing.

Up to now popular tales have been divided into two classes—fairy tales and myths. There is, however, a third subdivision of popular tales: stories concerning personalities or conditions of life, stories which describe occurrences in everyday life, which actually take their origin in real life and which are given in artistic shape, but which lack mythological content. In Estonian folklore this kind plays a very important role.

The myth, however, is based on beliefs, on mythology.

The Estonian Kalevipoeg myths belong to the group of myths about giants. The existing and very extensive body of myths concerning Kalevipoeg has been grouped here, taking for the basis the hero (giant) in all his activities. Thus it is possible to group the whole material in ten chapters.

I. Kalevipoeg as stone-thrower (here belong also the footprints of Kalevipoeg on stones), as stone-carrier, various petrifactions.

II. Kalevipoeg as the shaper of ground-formations (the origin of mountains, valleys, lakes and pools). Origin of various place-names

III. Building of towns, mills and churches.

IV. Kalevipoeg's stature and strength (Kalevipoeg wades through deep waters, carries on his back a large load of planks).

V. Fightings. Kalevipoeg fights by means of planks against the fiends (vanapaganad) attacking him. The hedgehog teaches him how to strike effectively and gets his fur as a reward. The enemies cut off Kalevipoeg's legs, or his own sword cuts them off. Kalevipoeg fights against Vanapagan (Old Nick) in hell.

VI. Kalevipoeg mowing and clearing the forest for field.

VII. Some myths of a more casual kind, of which the most popular is that about Kalevipoeg's treasure.

VIII. Kalevipoeg at hell's gate, watching lest Sarvik (Old Horny) should get loose.

IX. The origin and effect of the magic herb or hair, Kalevipoeg's sweat, etc.

X. Some rarer myths: Maiden sorceress tries to drown Kalevipoeg; Weather-maiden's ring, etc.

«KALEVIPOEG» KOOLIKIRJANDUSES JA KIRJANDUS- LUGUDES

A. Järv

Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

«Kalevipoja» esimese vihu ilmumisest 1857. a. aprillis kuni tänapäevani on meie rahvuseepose kohta väga palju sõna võetud. Erinevatel aegadel on eeposest välja loetud ikka põhilisi probleeme ja tõlgitsetud neid antud ajastule vastavalt. Tihti on kaldutud siin ühest äärmusest teise ja eepost on paiguti vaadeldud ainult selle ühiskondliku tähtsuse aspektist. «Kalevipoega» on kas halastamatult kritiseeritud, või siis otsitud ja leitud sealt seda, mida tegelikult ei olegi. Sõltuvalt sellest on materjal, mis on ilmunud «Kalevipoja» kohta rohkem kui saja aasta jooksul, mitukümmend korda eeposest suurem.

Päevakohane suhtumine eeposesse kajastub ka koolidele määratud meetodilistest kirjutistes ning kirjanduslugudes, ja küllalt pika aja jooksul on eepose käsitlemiseks koolis kujunenud kindlad traditsioonid.

Käesoleva töö eesmärgiks ei ole ammendavalt analüüsida kõiki koolidele määratud kirjanduslugusid ja teisi teoseid ning sõnavõtte, mis on ühenduses «Kalevipoja» käsitlemisega koolis. Autor seadis endale ülesandeks lühikese ülevaate andmise tähtsamatest seda laadi töödest.

1.

«Kalevipoja» koolikäsitluse traditsioonide rajajaks tuleb pidada Kreutzwaldi ennast, kes juba 1862. a. väljaande eessõnas juhib lugeja tähelepanu eepose peamõtetele. Veelkordselt võtab Kreutzwald «Kalevipoja» kohta tutvustavalt sõna «Maarahva Kasulises Kalendris» (1869—1870; siin jutustatakse kuue loo sisu), mis oli ka aluseks 1869. a. ilmunud raamatule pealkirja all «Lühikene seletus Kalevipoja laulude sisust». Tegelikult on see «Kalevipoja» esimeseks lühikeseks proosaümberjutustuseks.

«Kalevipojast» eesti koolides saame aga rääkida alates C. R. Jakobsoni st. Kuigi juba enne C. R. Jakobsoni oli ilmunud rida eestlastele määratud aabitsaid (Forselius, Masing) ja õpikuid (Schwartzi «Koli-ramat»), algab aga tõeliste eesti kooli

vajadusi rahuldavate õpikute ajalugu meie koolidele C. R. Jakobsoni «Kooli Lugemise raamatuga».

C. R. Jakobsonil puudusid vajalikud eeskujud meie koolikirjanduses ja on mõeldav, et tutvumine Peterburi koolikorraldusega ja vene õpikutega viis ta mõttele koostada ka eestlastele oma õpikud. Nii valmibki Jakobsonil rida õpikuid eesti keele ja kursoorse lugemise õpetamiseks ning üldteadmiste andmiseks: «Uus Aabitsaraamat, kust viiekümne päevaga lugema ja kirjutama võib õppida» (1867), «Kooli Lugemise raamat» I—III (I 1867; II 1875; III 1876) ja «Helmed. Kooli Lugemise raamat tütarlastele» (1880). C. R. Jakobsoni lugemikud muutusid kiiresti populaarseteks, eriti aga I osa, mis elas üle 15 trükki (viimane 1906). Neid lugemikke ei kasutatud mitte ainult koolides, vaid peaaegu igas talus oli oma «jakobson» olemas.

C. R. Jakobsoni kooliraamatute populaarsus on tingitud väga mitmest asjaolust, aga peamine on selles, et autor taotles kooliprogrammide puhastamist liigsest usuõpetusest ning asus oma õpikute kaudu propageerima ühelt poolt loodusloolisi teadmisi, pidades seda rahvaharidustöö ja rahva usupimedusest vabastamise tähtsaimaks koostisosaks, teiselt poolt teenib sama eesmärki rohke rahvaluulelise materjali osa. Üldiselt on neis lugemikkudes palju rahvast huvitavaid lugemispalu ning nad on koostatud pedagoogiliselt.

Rikkaliku rahvaluulelise materjali kõrval leidub «Kooli Lugemise raamatuis» rohkesti katkendeid ka «Kalevipojast». Lugemiku I osa erinevates trükkides leidub eeposest järgmisi katkendeid: «Kalevipojad küttimas» (III, 57—166)¹, laul hiljem pealkirjaga «Kalevi pojad linnu ajamise peal»; «Kalevi poeg isa haua peal» (III, 748—778); «Kalevi taadi noorem poeg» (II, 81—110); «Enne orjapõlve» (XIII, 518—547). Hilisematest väljaandjatest lisab J. Kunder (7. trükk, 1888) juurde «Magajate mälestuseks» (Sissejuhatus, 222—236) ning «Vesi ja elu» (III, 835—851). Ümberjutustuse kujul värsside vahelepõimimisega antakse lugu Kalevipojast Hiigla targa juures: «Need pole mänguasjad».

Tunduvalt rohkem kui «Kooli Lugemise raamatu» I osas leidub «Kalevipojast» katkendeid lugemiku II osas. Lugemiku selle osa keskel on avaldatud eeposest terve rida katkendeid järjest. Siin esitatud katkendid on ulatuslikumad ja avaldatakse osaliselt ka proosajutustustena, nagu «Vana Kalevi haud» (II, 203—392), «Kalevi mõök» (VI, 1—555) jm. Eeposest on esitatud ka «Üle-

¹ Värsside numeratsioonil on aluseks «Kalevipoja» 1862. a. väljaanne. Pärast käesoleva artikli valmimist ilmus dots. A. Elango küllalt ulatuslik kirjutis «C. R. Jakobson õpikute koostajana» (koguteoses «C. R. Jakobson ja tema ajastu», Tallinn 1957, lk. 105—143), milles muuhulgas otsitakse ka Jakobsoni lugemikkude algupära (lk. 116), käsitletakse selles osas koguni eventuaalselt võõrmõjulisi pilte, aga Jakobsoni lugemikkude kõige originaalsemat, otse teedrajava tähtsusega osa — «Kalevipoja» ainete ja rahvaluule kasutamist — ei peeta võimalikuks mainidagi. nagu üldse sisu analüüs on selles kirjutises täiesti tagaplaanil.

miste järvi» (II, 393—477); «Kalevipoegade laul metsas» (III, 435—534); «Kalevipoja leinamine oma ema järele» (VII, 318—342); «Vaenelaps» (XII, 796—813 ja 869—882); «Kuidas Vana Kalev meie maale sai» (I, 80—119); «Viru laulik» (VIII, 55—88) jt.

Selle ulatusliku materjali algul, mis populariseerib «Kalevipoega», on C. R. Jakobsoni poolt antud ka leheküljepikkune kirjutis pealkirjaga «Kalevipoeg»,² milles jutustatakse lugu raudmeestega Koiva ääres. Autor tõstab siin aga eriti esile seda, et Kalevipoeg «oli üks vägev mees ja Eesti endine valitseja» ning «seda laulu peab iga Eesti poeg tundma ja mõistma! ta on meie vabaduse nurgakivi».

«Kooli Lugemise raamatu» III osas on avaldatud kaks katkendit: «Mere kaldal» (III, 827—851) ja «Igal päeval omad ikked» (III, 722—735). Kumbki neist pole aga avaldatud 1890. a. ilmunud II ja III osa ühendatud teises trükis, kus leidub üldtuntud «Isamaa ilu hoiledes». II osa neljandas trükis (1907) ilmub selle asemel J. Bergmanni ballaad «Ustav Ülo».

Suhteliselt vähem leidub materjale «Kalevipojast» «Helmetes» (1880). Esitatud katkendid on toodud sobivas valikus ja raamatu üldlaadile vastavalt, jutustades naistegelastest: «Eesti neiid vanal ajal» (VIII, 171—184); «Kuidas vana Kalev Linda omale abikaasaks võttis» (I, 554—574, 636—651, 849—866); «Kuidas Kalevipoeg sõrmukse kaevust välja võtab» (X, 889—974) ja lõpuks «Vahva mees ei karda verda» (IX, 280—294).

Sellest küllaltki ulatuslikust loetelust nähtub, et C. R. Jakobsoni lugemikes on õpilastele esitatud suur osa eepose tekstist.

Eriti tuleb aga rõhutada seda, et C. R. Jakobson oli esimene kooliraamatute autor, kes viis eepose õpilasteni. Pole kahtlust ka selles, et lugemike kaudu tungis «Kalevipoeg» rahva kõige laiematesse hulkadesse. Lugemikes esitatud katkendeid lähemalt vaadeldes näeme, et C. R. Jakobson on valinud põhiliselt selliseid episoodide, millel oli teose idee tutvustamise seisukohalt teravam ning võitlevam sisu. Siin ei tohi unustada ka seda, et rahvusliku liikumise ühe juhina kasutas C. R. Jakobson korduvalt mõtteid ja väljendeid eeposest oma esinemistes, nii kirjutistes kui ka kõnedes. Eriti rõhutab C. R. Jakobson «Kalevipoja» tähtsust, mis kajastub ka lugemikus eeposest avaldatud materjalides.

Möödunud sajandi teistes koolidele määratud õpik-lugemikes pööratakse «Kalevipojale» tunduvalt vähem tähelepanu. Ootuspäraselt ei leidu midagi eeposest J. Lüdimoisi, J. Kuuse, A. Grenzsteini jt. aabitsais, aga ridagi ei leidu ka K. Malmi üsnagi populaarses õpikus «Laulud ja Loud» (I, II 1874, III 1884), mis elas üle 10 trükki.³

² Kooli Lugemise raamat II, Tartu 1875, lk. 155—156.

³ Vrd. J. Tork, Pilk meie kooliraamatu mineviku seoses tema osatähtsusega eestluse arengus. Koguteos «Raamatu osa Eesti arengus», Tartu 1935, lk. 221.

«Kalevipojast» ei leidu midagi ka J. Bergmanni poolt koostatud «Kodu-laste raamatus» (1890). Huvitav on märkida, et seda raamatut ilmus 9 trükki (kuni 1912), iga trükk 12 000 eksemplari.

A. Grenzsteini «Eesti Lugemise-raamatus» (I 1887, II 1888) leidub mõningaid näiteid ka «Kalevipojast». I osas avaldatakse «Isamaa ilu hoiledes» ja II osas «Kalevipoeg isa haual» (III, 748—778). II osas leidub ka 13 rida J. Kurrikult pealkirja all «Kalevipoja surm». Lühikese kirjelduse avaldab A. Grenzstein Fr. R. Kreutzwaldist, milles muuhulgas märgitakse:

Kreutzwaldi kõige tähtsam kirjatöö on aga Kalevipoeg. Tema seadis selle laulu rahva suust korjatud lauludest kokku ja lõi seega ühe luuletuse, nagu neid terves maailmas ainult kolm-neli on. Kalevipoeg on mitmesse võerasse keelde tõlgitud ja tema läbi on ka veike eesti rahvas suurtele haritud rahvastele tuttavaks saanud. Kalevipoja läbi on dr. Kreutzwaldi nimi suremataks saanud ja ta sugurahvas nimetab teda õigusega *Lauluisaks*.⁴

Kommenteerides seega Fr. R. Kreutzwaldi eessõna eepose 1862. a. väljaandele, teeb A. Grenzstein ebaõige järelduse «Kalevipoja» saamisloost, nagu oleks see valminud ainult rahvalaulude alusel (vrd. Kreutzwald: «Eestlaste kuulsam ennemuistene jutt Kalevipojast astub siin, laiali pillatud jutu- ja laulusõna riismefest kokku korjatud ja uuesti jalule seatud, rahva ette...»). Ebaõige on ka A. Grenzsteini väide, et taolisi «luuletusi» «terves maailmas ainult kolm-neli on».

1890. a. ilmus Viljandis J. Kunderi «Eesti kirjandus koolile ja kodule. Esimene raamat: Eesti vanemad laulikud», mis oli pühendatud prof. J. Kölerile. Nagu autor ise märgib, on teos esimeseks eesti kirjanduse ajalooks. (Jätab arvestamata D. H. Jürgensoni oma.) Eeltõide selleks hakkas J. Kunder tegema juba 1882. a., avaldades «Meelejahutajas» oma töö tulemusi. J. Kunderi kirjanduslool on meie koolikirjanduse ja eriti kirjanduse ajaloo seisukohalt hindamatu väärtus.

II trüki ainus pealkiri «Eesti vanemad laulikud» (1898) iseloomustab üsnagi täpselt seda väikest raamatukest, kus leidub 19 rahvalaulu ja Kreutzwaldi, Jannseni, Koidula, Veske, Linnutaja, Kuhlbarši, Reinvaldi ning Malmi loomingust teatav valik. J. Kunder annab põgusa ülevaate ka rahvaluulest ning kõigi nimetatud autorite elust ning loomingust. Ühenduses Fr. R. Kreutzwaldiga peatutakse pikemalt ka «Kalevipojal». Arvestades raamatu iseärasusi (pearõhk on pandud lüürikale), ei analüüsi autor «Kalevipoega», vaid rõhutab ainult selle tähtsust meie kultuuri loos, eriti aga rahvusliku liikumise perioodil. Sealsamas leidub ka Fr. R. Kreutzwaldi eessõna (1862) tõlgendus J. Kunderi poolt ja mõnede eepose koostamisega seoses olevate faktide mittemõistmine («Kalevipoeg» äratajana on õigesti nähtud):

⁴ A. Grenzstein, Eesti Lugemise-raamat I, Tartu 1887, lk. 62.

Ühendatud südametelle ei ole Pärnu kaugel ega Viru võeras. Sellel ühendatud isamaal laulis prii rahvas omast Kalevipojast ja tema võidukäikidest. Ning need Kalevipoja laulud pani Kreutzwald kokku, et nad orjapõlvest peasenuid eesti lapsi pidivad endisele ühendusele ja omast orjapõlve unest ärkamisele ajama.⁵

Teiselt poolt rõhutab autor aga väga veenvalt eepose tähtsust:

See suur laul pidi tuimale rahvale ütleva: Mis sa magad, vaata, su endisel pinnal on Kalev kõndinud! Ärka, sa oled kuninglikust sugust! Selles laulus lehvib üks kitsendamata priius, ning lõbusa laulu läbi pidi ka meie praegune rahvas tundma õppima, mis see priius õieti on. Nii pia kui üks rahvas õigest priiusest, mis mitte metslooma hundi ehk karu priius ei ole, aru saab, on ta juba märka suure sammu haridusele astunud. Eesti rahva ärkamine priiusele on üks tema suurematest sammudest, mis ta meie õntsa Kreutzwaldi virgutamise abil on astunud. Kreutzwald on oma Kalevipoja lauluga Eesti rahvuse isetundmisele põhja pannud.⁶

Kunderilt ilmus ka Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetistes (nr. 73, 1885) «Õntsa Eesti lauliku Dr. Fr. R. Kreutzwaldi mälestusele pühendatud» «Kalevipoeg. Lugu Eesti muinaskangelasest». Peale Kreutzwaldi enda poolt koostatud eepose proosajutustust, mis ilmus «Maarahva Kasulises Kalendris» ja eraldi raamatuna, oli J. Kunderi «Kalevipoeg» esimeseks ulatuslikumaks katseks kogu eepose lähendamisel noorsoole. Eessõnas märgib J. Kunder:

Mis nüüd mind seda kuulust lugu eesseisvas kujus välja andma sundis, oli see, et meie rahvale, iseäranis noorele su'ule, üht raamatut kätte anda, kust ta lähedalt ja ülevaatlilikult sidumatas sõnas Kalevipojast võiks lugeda, ja et Kreutzwaldi töö mitme vaimusilma tarvis liiga suur ja pikk on.⁷

Ja edasi:

Selle raamatuga olen ma tahtnud üht võtmekest teha, millega Kalevipoja iluaidu uksi igamees võiks omale avada, sest need ei ole, iseäranis nooremale silmale igas kohas ja igakord mitte pärani lahti, näitavad paljalt pilude vahelt ennemuisteste päevade värvi ilu.⁸

Teos oli mõeldud siis «Kalevipojast» arusaamise hõlbustamiseks.

Üheksateistkümmes peatükis annab J. Kunder edasi olulisemaid küsimusi eeposest võrdlemisi ülevas stiilis pealkirjade all «Kuulus kosilane», «Kalevite laul ja eide röövimine», «Lindanisa pidu» jt.

J. Kunderi kui kriitiku sõnavõttud «Kalevipoja» kohta on pinnalised ja piirduvad peamiselt ainult eepose tähtsuse rõhutamisega. J. Kunderi «Kalevipoja» hinnangute ülistav laad, võiks

⁵ J. Kunder, Eesti kirjandus koolile ja kodule, Viljandi 1890, lk. 13.

⁶ Sealsamas.

⁷ J. Kunder, Kalevipoeg, Tartu 1885, lk. 7.

⁸ Sealsamas, lk. 7—8.

õelda, et isegi kaldumine romantikasse, on siiski õigustatud, sest oli vaja õhutada rahvuslikku uhkust, oli vaja rõhutada, et ka eestlased on võimelised looma püsivaid kultuuriväärtusi. Pedagoogilisest seisukohast oli J. Kunderi «Kalevipoeg» vajalik kui eepost populariseeriv ja selle mõistmisele lähendav väljaanne, mis äratas ühtlasi huvi teose terviku vastu. Eessõna järgi ongi see Kunderil olnud üheks peamiseks eesmärgiks, nagu see oli lühikokkuvõtte tegemisel ka Kreutzwaldil endal.

Ulatuslikumalt käsitleb «Kalevipoega» K. A. Hermann «Eesti kirjanduse ajaloo» (1898). Kuigi Kreutzwaldile on pühendatud üsna hulk lehekülgi (386—403), on Hermann käsitus eeposest siiski pealiskaudne, piirdudes peamiselt sisu ümberjutustamisega lugude kaupa. «Kalevipoja» kui kunstiteose käsitlemisele K. A. Hermann ei söanda asuda. Kõogu Hermann eklektilisel meetodil koostatud kirjandusloost torkab silma paljude arvamuste ja hinnangute tühisus, kohati koguni naiivsus. Märkides, et kaasaeagne kriitika andis eeposele laitva hinnangu Kreutzwaldi enese luulenduste pärast, teeb aga K. A. Hermann sellise kokkuvõtte:

Enese pääst ei ole Kreutzwald midagi võtnud. Selle järele on siis terve Kalevipoja lugulaul Eesti rahva suust võetud, on veri Eesti verest, liha Eesti lihast, luu Eesti luust. Tema tuum on Eesti rahva oma.⁹

19. sajandi eesti kirjanduslugudest on kahtlemata kõige tugevam Tõnu Sanderi «Eesti kirjanduse ajalugu» (1899; eessõna on kirjutatud Peterburis 1892). Varalahkunud andekat kirjanimest tuleb pidada esimeseks, kes käsitleb vaatluse alla võetud ilukirjanduslikke teoseid olulist tabavalt. Autor püüab teadlikult selgitada ka eepose mõistet ühenduses «Kalevipoja» käsitlusega.

Epos ehk lugulaul jutustab, nagu ta nimigi ütleb, lugusid, see on, kõneleb vanaist jumalatest, kangelastest ja nende tegudest.¹⁰

Autor jagab eeposed kahte liiki — «jumalate epos ja kangelaste epos», kusjuures ta lisab, et «esimene on oma sündimise poolest rahvaluule kõige vanem oks».¹¹ Kuigi edasises käsitluses ei suuda T. Sander täielikult selgeks teha eepose mõistet, selle olemust, püüdes seda teha ainult müütide ja mõningate eepiliste rahvalaulude kaudu (Loomise laul, Taara tamme laul jt.), tuleb tunnustavalt hinnata sedagi tööd.

«Kalevipoja» analüüsimise eel antakse mõnel real ka rahvaeepose iseloomustus:

Eeposes kujutab rahvas omale üleüldise pildi muistsest ajast: ajast, kus tema looduse vägede ja naabrirahvaste vasta võitluse väljale pidi astuma. Kuid siin segab rahvas, kes ju suur historia ega geografia tundja ei olnud, sündmused aja ja koha poolest sagedasti läbisegamini. Näiteks ilmuvad

⁹ K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu, Tartu 1898, lk. 394.

¹⁰ T. Sander, Eesti kirjanduse ajalugu, Tartu 1899, lk. 13.

¹¹ Sealsamas.

Kalevipojas Uku ja Sarvik mõlemad ehk küll Sarvik alles ristiusu ajal rahvale tuttavaks sai, kuna Uku juba muistepõlve päevil rahva «üliljumal» oli.¹²

Tõnu Sanderi käsitus «Kalevipojast» on üsna laialdane ning põhjalik ja mitmeski küsimuses on see olnud aluseks hilisematele kirjanduslugudele. Kui varasemates trükkis ilmunud ja koolidele määratud käsitlustes domineeris ühepoolne hindamine (peamiselt rõhutati eepose tähtsust), siis püüab Sander «Kalevipoega» analüüsida kui kunstiteost, mis selgub ka käsitluse plaanist. Sisu ülevaate kõrval käsitletakse ka saamislugu, tegelasi, eeposes esi-nevaid vigu ja ilusamaid kohti.

Lähem vaatlus kinnitab, et T. Sanderi hinnangud «Kalevipoja» kohta on üsnagi teravad, ja seda täiesti õigustatult. Kalevipojal on terve rida hiidude omadusi, millest lähtudes märgitakse:

Ja nagu sellel alg-ajal inimese soo mõistus veel kaugele ei võinud edenenud olla, nii on ka Kalevipoja mõistus kaunis väike. Kõik oma suured tööd saadab ta oma määratu kehajõuga korda... Tema meel on lapselikult avalik, seal juures peaaegu rumal... Tema püüdmised on väga mitmesugused, kuid ühine, kindel siht puudub.¹³

Teiselt poolt tõstetakse esile Kalevipoja ausust, tema nõiduste põlgamist (välja arvatud võitluses Sarvikuga) jne. Sealsamas võrdleb autor Kalevipoega Heraklesega just saatuse seisukohalt.

Asjalikult hinnatakse ka Kalevipoja kaaslasti, kes «jäävad peategelase kõrval koguni tagasi». Eepose kaunimatest kohtadest tõstetakse esile eriti III lugu ja sõitu maailma otsa (XVI lugu).

T. Sanderi käsitluses on huvifav ka peatükk «Kalevipoja vead». Kuigi siin tundub mõnevõrra kaasaegse kriitika (Tischler, Kurrik) mõju, ei korda Sander neid, vaid annab kokkuvõttena avalikust kriitikast omapoolses süsteemis kolm põhilist puudust: 1) puuduvad «alguskirjad», «mille järel näha võiks, mis just rahva oma muistne mälestus, ehk mis Kreutzwaldi oma luuletus on»;¹⁴ 2) palju liigseid vahelugusid; 3) keelevead. Seega tõstab Sander õigesti esile eeposes esinevad põhilised puudused, mille üle on hiljem lõputult vaieldud ja hävitavatele otsustele jõutud. Kuigi T. Sanderile võime tänapäeva käsitluse seisukohalt ette heita pinnapealset käsitlust reas küsimustes (stiil jm.), tuleb aga kõigiti hinnata noore kirjandusteadlase püüdu anda eeposest asjalik ning igakülgne ülevaade. Autor ei jäta märkimata ka teose üldist tähtsust ning väärtust.

Selle vasta aga peame ometi lõppeks tunnistama. Ehk küll Kalevipojas vigasid leiame, on ta siiski meile kallis, sest ta on luu Eesti luust ja liha Eesti lihast. Ta on «Eesti rahva ausammas, Eesti rahvuse kandja ja kaitsja», sest et ta, nagu kõikidest tunnistustest selgub, kahtlemata Eesti rahva muiste mälestustest on kokku seatud.¹⁵

¹² T. Sander, Eesti kirjanduse ajalugu, lk. 18.

¹³ Sealsamas, lk. 24—25.

¹⁴ Sealsamas, lk. 29.

¹⁵ Sealsamas, lk. 30.

19. sajandi kirjanduslugude ja kooliõpikute seas on kahtlemata Tõnu Sanderi raamatul esikoht just oma objektiivsete hinnangute poolest. Siit järgneb, et 19. sajandil pandi tugev alus «Kalevipoja» käsitlemisele koolis. Selle perioodi traditsioone on arvestanud kõik järgnevad autorid 20. sajandil. Terviku parema mõistmise nimel on erinevad autorid Kreutzwaldiga eesotsas avaldanud eeposest mitmesuguseid ümberjutustusi, nii üksikutest peatükkidest kui ka eeposest tervikuna. Selliste ümberjutustuste peamiseks eesmärgiks oli muuta eepose käsitlemine huvitava- maks ja luuleteoste lugemisega mitteharjunule arusaadavamaks. Seesama küsimus on olnud aktuaalne tänapäevani, ja ikka kurdavad õpetajad, et raske on anda «Kalevipojast» elamuslikke tunde.

2.

20. sajandi esimesel kümnendil algas uus etapp «Kalevipoja» uurimises ja analüüsimises. Üsna varsti taheti eepost muuta propagandateoseks kodanluse mitmesugustele ringkondadele, eriti aga «Postimehele». Vahetult sajandi algul ei ole kooliõpikuis märgata seda võitlust, mida peeti siis «Kalevipoja» ümber. Koolis kasutati tol ajal C. R. Jakobsoni, T. Sanderi, J. Kunderi ja K. A. Hermannini raamatuid.

Põhilisemad muutused «Kalevipoja» käsitluses saavad aiguse Fr. Tuglase «Põrgu väravas» ilmumisega (1908), mis kajastab juba «Noor-Eesti» kriitika kaldumist estetistliku kirjandusteooria positsioonidele, mis ei jätnud mõju avaldamata ka eepose koolikäsitlemisele, alates M. Kampmannist. Poliitilises elus algas siis ka juba reaktsioon.

Koolidele määratud väljaannetest on 20. sajandi algul esimeheks P. Oru poolt 1904. a. avaldatud «Kalevipoeg. Lugulaul Eesti muinasajast. Lühendatud kujul nelja lisaga Eesti nooresoole». P. Oru väljaanne on «täielisest väljaandest umbes 2070 salmi [= värsirida] lühem».¹⁶ «Eeskõne» järgi «see väljaanne «nooresoole» on algustrüki järele lähendatud ja parandatud»,¹⁷ kusjuures parandused puudutavad eepose keelt. P. Org annab võrdlemisi ulatusliku ülevaate Fr. R. Kreutzwaldi elust ja sealsamas ka lühikese hinnangu eepose tähtsusele. Autori arvates on «lugulaul «Kalevipoeg» Eesti rahva hingeelu uurimises esimene ja peahallikas» ja «meie esivanemate perekonna, seltskonna, riiklise ja õiguslise elu teaduse hallikas ja peegel, millesse vaadates meie ikka ennast tunneme».¹⁸ P. Oru armastusest eepose vastu räägib kõige selgemat keelt järgmine lõik:

¹⁶ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg, Tallinn 1910 (P. Oru väljaanne, II trükk), lk. 11.

¹⁷ Sealsamas.

¹⁸ Sealsamas, lk. 3.

Meie lugulaul on täis tõsist ja õrna rahvaluulet (Linda ja vaenelaps), aga ka täis suurepäralist hirmusilusat teguluulet (Kalevipoeg ilmaotsa rändamas, Soomes ja Sarvikuga võitlemas). Isegi tõlkes suudab ta hinge sütitada; tal on jäädav väärtus ja ta teenib maailma kirjanduses enesele vististe ühe kõige esimese aukoha.¹⁹

P. Org hoidub teadlikult käsitlemast puudusi, mis esinevad eeposes, ja rõhutab peamiselt «Kalevipoja» tähtsust meie kultuuri loos, tuues viimase väite kinnituseks näiteid A. Schiefneri, F. J. Wiedemanni, G. Schultzi ja S. Elmgréni hinnangutest.

P. Oru poolt redigeeritud tekstis on märgitud need värssid, mis «on «lauluisa» otseteel selles kujus rahva suust saanud».²⁰ Käesoleva töö ülesandeks ei ole nende rahvaehtsate värsside võrdlev analüüs, mis seni on tegemata.

Eepose koolikäsitlemise arengu seisukohalt pakuvad suuremat huvi 68 leheküljel antud lisad, kus kesksemaks on «Sõnastik». Siin antakse selgitusi nii üksikute vähemtuntud sõnade ja mõistete kui ka eeposes esinevate kohtade kohta. Eepose käsitlemisel koolis oli sellisel sõnastikul kahtlemata suur väärtus, sest see abistas nii õpetajat kui ka õpilast teksti täpsemal mõistmisel. Kuigi mõningate seletuste õigsuse ja täpsuse üle võib vaielda, tuleb antud sõnastikku pidada väärtuslikuks.

Keeleliste iseärasuste selgitamisel märgitakse üsna õigesti, et «rahvas ei seo ennast keele asjus mitte kinni igaveste muutmata seaduste külge».²¹ Teiselt poolt on aga P. Org ekslikul arvamusel, et tolaeegse keele «pikendused ei ole sagedaste muud ühtegi kui soome keele sõnade vormid».²² Kümmeleleheküljel esitatakse tabelid, milles antakse eeposes esinev vorm, seejärel käesoleva sajandi alguse keelepruugi järgi olev vorm ja lõpuks juhatatakse kätte ka koht, kus antud sõna esineb. Tabelitesse on toodud üsnagi palju erinevaid sõnu, mis on jaotatud veel erinevate vormide järgi, kuid siiski on siin palju juhuslikkust ja mõtlematust.

IV lisas esitatakse «muusikaline etendus» — «Kalevipoja noor-iga, kahes järgus, laulude, rääkimiste ja näidetega».²³ Sellest hoolimata, et P. Oru «Kalevipoeg» oli koolides kasutusel pea-aegu kolmkümmend aastat, on raske uskuda, et seesugust «muusikalist etendust» kusagil koolis kunagi ka ette on kantud. Siin esitatakse Piirikivi ja soome ning eesti viise (rahvaviisid), mis on ühendusse viidud eepose tekstiga. «Rääkimiste» all esitatav materjal on aga liigselt venitatud ja haarab mõningatel juhtudel kuni sada värssi korraga.

Autori püüdeks sellise «etenduse» kirjutamisel on kahtlemata olnud tahe pakkuda meetodilist abivahendit eepose muutmisel ela-

¹⁹ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg (P. Oru väljaanne, II trükk), lk. 3—4.

²⁰ Sealsamas, lk. 11.

²¹ Sealsamas, lk. 286.

²² Sealsamas.

²³ Sealsamas, lk. 298—308.

muslikumaks, et õpilased paremini mõistaksid Kalevipoega, aga kogu näidendi ülesehitus on kunstlik ega suuda seetõttu lugejaid vaatajaid kaasa tõmmata.

Hoolimata puudustest on P. Oru «Kalevipoeg» siiski samm edasi eepose koolikäsitluses. Kogu seda ulatuslikku tööd tuleb hinnata esmajoones kui siirast püüet teha eepos õppivale noorsoole mõistetavamaks ja elamuslikumaks.

20. sajandi algul ilmub C. R. Jakobsoni lugemiku järglasena M. K a m p m a n n i «Kooli Lugemisraamat», mille II osa (1907) peatükis «Eesti kirjanduse põllult» on ülevaatlik kirjutis Fr. R. Kreutzwaldist. Siin puudutatakse paari lausega ka «Kalevipoega», peamiselt selle saamisloo ja tähtsuse seisukohalt, C. R. Jakobsoni ja J. Kunderi stiilis. «Kalevipojast» on aga avaldatud ainult mõningaid mõttesalme ja III loost «Kalevite võidulaul».

Alates M. Kampmannist võime rääkida juba jagunemisest «Kalevipoja» koolikäsitluses — algkool ja keskkool. Kuigi «Eesti kirjandusloo peajooned» autori järgi ei olnud otseselt koolidele määratud, kujunesid need vajalikeks teosteks kirjandusloo käsitlemisel nii õpetajatele kui ka õpilastele, eriti 1920-ndail aastail. Ei tohi ka unustada, et eesti koolides kuni 1917. aastani oli õppekeeleks vene keel. Kuidas käsitleti selle perioodi gümnaasiumis eesti kirjandust, on võrdlemisi raskesti vastatav küsimus, kuid mingisuguse pildi saame sellest V. Grünthal-Ridala teosest «Eesti kirjanduse ajalugu koolidele», kust võib lugeda:

Käes olev Eesti kirjanduse ajalugu on nende 8 aasta saadus, mis Eesti Tütarlaste Gümnaasiumis olen pidanud Eesti kirjandust õpetama.²⁴

M. K a m p m a n n i «Eesti kirjandusloo peajooned» on kasvanud välja aga hoopis teisest keskkonnast. Raamatu saamisloost ja ülesannetest märgib autor eessõnas:

Käesoiev kirjanduselugu, mis aastate jooksul Tartus «Vanemuise» kursusetel peetud ettelugemistest välja kasvanud, on kõige pealt Eesti perekondadele ja õppivale nooresoole pühendatud.²⁵

M. Kampmanni kirjanduslugudele on aegade jooksul saanud osaks populaarsus, mis on tingitud nii materjali ulatuslikkusest ja üsnagi detailsest käsitlusest kui ka võrdlemisi heast metoodilisest suunitlusest.

M. Kampmann käsitleb «Kalevipoega» «Peajoonte» I osas rahvaluulega vahetus seoses. Sellisest paigutusest on autor hiljem aga täiesti õigustatult loobunud ja «Peajoonte» II osa kolmandas trükis (1933) on «Kalevipoeg» liidetud Kreutzwaldi elu ning loomingu vaatluse juurde, kusjuures 1912. a. esitatud analüüs erineb minimaalselt 1933. a. avaldatud analüüsist. «Kalevipoja» analüüsimisele asudes märgib M. Kampmann:

²⁴ V. R i d a l a, Eesti kirjanduse ajalugu koolidele I, Tartu 1924, lk. 4.

²⁵ M. K a m p m a n n, Eesti kirjandusloo peajooned [edaspidi lühendatult: M. Kampmann] I, Tallinn 1912, lk. 3

«Meie «Kalevipoeg», nagu teda ilukirjanduses praegu tunneme, ei ole välise kuju poolest mitte täiesti rahvaluule, vaid Kalevipoja laulik on hulga aineid rahvaliselt vanadesse regivärsidesse ümber luuletanud ja neile uue kuju andnud.»²⁶

Lähtudes seega «Kalevipojast» kui konkreetse autori loominguks, käsitleb M. Kampmann eepost enam-vähem sama plaani järgi, mis oli T. Sanderilgi. Ka analüüsis on nende kahe autori vahel mitmeid kokkulangemisi. M. Kampmannil aga tulevad ilmsiks mõned uuemad seisukohad «Kalevipoja» kohta, peamiselt nooreestlaste hinnangutest.

Eepose analüüsi eel annab M. Kampmann võrdlemisi hea ümberjutustuse sisust, ühendades ühise nimetaja alla erinevaid lugusid (näit.: «Kalevipoja rahuline tegevus. VIII—IX lugu»; «Kalevipoja võitlused. X—XV lugu» jt.). Eepose käsitlemisele asudes seisid M. Kampmanni ees samad raskused, mida tundsid ka 19. sajandi õpikute autorid — kuidas lähendada õpilastele eepost tervikuna. Juba Kreutzwald ise püüdis siin abistada ümberjutustusega, millest võtsid eeskuju järgnevad kirjamehed. Terviku parema mõistmise nimel avaldas ka M. Kampmann oma ümberjutustuse, mis oma lühiduse ja ladususe poolest kuulub parimate seda laadi tööde hulka ja mis on leidnud kasutamist ka hilisemate autorite poolt.²⁷ Teiselt poolt on aga peetud M. Kampmanni ümberjutustust ««Kalevipoja» sisu moonutamiseks ja võltsimiseks».²⁸ Viimases artiklis unustatakse aga, et M. Kampmann on lähtunud «Kalevipojast» ümberjutustuse puhul kui kunstiteosest, ja samuti on unustatud, et ümberjutustuses ei anta vaatluse all oleva teose kohta omapoolseid kommentaare. Vastasel korral ei oleks meil tegemist enam ümberjutustusega. Artiklis vihjatakse ka sellele, et M. Kampmann vaikis teadlikult maha Kalevipoja laudade toomise Peipsi tagant, kuid lõigus «Kalevipoja võitlused» loeme Kreutzwaldi sõnastuses: «Kalevipoeg ise käib Pihk-vast seljaga laudu toomas...»²⁹

Eepose sündmustiku ümberjutustusele eelneb M. Kampmannil üsna põhjalik ««Kalevipoja» eepose kokkuseadmise lugu», milles on juttu ka Kalevi nimest, alates H. Stahli «Leyen-Spiegelist»; rahvalikest Kalevipoja juttudest ja Faehlmanni ning Kreutzwaldi osast teose valmimisel. Samas märgitakse, et «umbes 11 000 rida on Kreutzwald rahvalaulu jäljendanud ja muinasjuttude osa Kalevipojast ümber jutustanud regivärsi mõõdus».³⁰ M. Kampmann juhib õigesti tähelepanu ka sellele, et rahva Kalevipoeg oli tunduvalt erineva karakteriga, kui teda kohtame eeposes. Kõige sellega seoses tõstetakse autori poolt esile küsi-

²⁶ M. Kampmann I, lk. 59—60.

²⁷ K. T a e v, Kirjanduslooline lugemik VII klassile, Tallinn 1948.

²⁸ E. S õ g e l, Võitlus «Kalevipoja» ümber. Nõukogude Kool, 1951, nr. 2.

²⁹ M. K a m p m a n n II, Tartu 1933, lk. 48. (Sõrendus minu. A. J.)

³⁰ Sealsamas, lk. 46.

mus — kuidas nimetada siis sellist teost? (1933. a. autor seda ei korda).

Aga kui Kreutzwald Kalevipoja kokkuseadmisel nõnda vabalt talitas, kas see töö siis veel rahvaluule ja rahvaeepos on? Rahvaluule on ta sisuliselt küll, sest peasündmused on rahvasuust saadud. Ja teised osad, mis laulik rahvalaulu järel aimates juure on lisanud, pole ta mitte omast peast võtnud, vaid nad on korjatud riismetest eietatud jutulõng.³¹

Antud küsimuse kokkuvõttes märgib M. Kampmann:

Esteetilise üksuse puuduse pärast tuleb «Kalevipoega» agglutineerivate eeposte ehk kokkuliidetud lugulaulude hulka lugeda.³²

Tuginedes sellisele väitele järeldab M. Kampmann:

Meie võime «Kalevipojast», iseäranis VIII laulust peale hakates, hulga lugusid välja jätta, teda tähtsalt lühendada, kuid sellega ei sega meie kuidagi jutustuse käiki, vaid ümberpöörduvalt, jutustus võib selle läbi ülevaatlikumaks minna.³³

Arvestades seda, et «Kalevipoeg» koosneb põhiliselt üksikepisoosidest, võib loomulikult kõne alla tulla mõningate lõikude väljajätmine, kuid milliste? Seegi küsimus on erinevatel aegadel korduvalt seisnud päevakorras, rahuldavat lahendust saamata. M. Kampmanni poolt esitatud «tarbetuid vahetükke», mis põhiliselt ühtivad T. Sanderi poolt esitatutega, ei saa siiski lihtsalt eeposest välja visata. «Suure tamme» eemaldamine IV, V ja VI loost ei muuda nimetatud lood mitte ainult luulevaesteks, vaid sel juhul kannataks ka nende emotsionaalsus. Samasugune küsimus on teistegi «vahetükkidega», sest kõik nad aitavad luua omal kohal teatud nähtusest või sündmusest konkreetsemat pilti.

«Kalevipoja» ilust rääkides tõstab M. Kampmann esile juba traditsioonilised lood ema otsimisest, sõidust maailma otsa, Saarepiiga laulu, Kalevipoja kündmisest jne., millele lisab veel kõnekujundite ja mõttesalmide rohkuse.

Kalevipoja iseloomustamisel rõhutatakse kangelase ausameelsust, rahuarmastust, inimlikkust, tänulikkust, tööarmastust jne. Ühenduses rahvaluulelise materjaliga märgib autor, et «seiklejast hiiglasest on Faehlmanni ja Kreutzwaldi ümberkujunduses saanud vabadus- ja rahvaõnne-idee kandja».³⁴ Teiselt poolt tuuakse puudustena esile Kalevipoja kasin mõistus, «lapse oid ja aru», liigne magamine, sageli eesmärgita töötamine, saatuse domineerimine, tarbetud kordused jne. Kokkuvõttena siin märgib autor:

Negatiivseist karakterijoonist hoolimata on Kalevipoeg ikka veel jäänud heerose au vääriliseks, sest et ta tegi oma eksimused jälle heaks, säilitas alalise vabaduse, au ja kuninga nime.³⁵

³¹ M. K a m p m a n n I, lk. 67.

³² Sealsamas, lk. 79; vt. ka M. Kampmann II, lk. 52.

³³ M. K a m p m a n n I, lk. 79; II, lk. 52.

³⁴ M. K a m p m a n n II, lk. 47.

³⁵ Sealsamas, lk. 53. (Minu sõrendus. A. J.)

Eepose keele hindamisel tugineb M. Kampmann täielikult J. Aaviku eitavatele seisukohtadele. Ideestiku käsitlusel tõstetakse esile esmajoones saatuse idee, «mis määrab eepose üldkarakterit»,³⁶ kuigi autor ei eita eepost läbivat vabaduse ideed. Edasi rõhutatakse kättemaksu, võitluse ja isa pärandi jagamatuse ning emaarmastuse põhimõtete tähtsat osa.

Oma käsitluse «Kalevipojast» võtab M. Kampmann kokku järgmiselt:

Kuigi Kalevipoeg pole rahvaeepos, siiski on ta rahvusliku eeposena saanud eestlastele rahvusmõtte kandjaks ja kaitsjaks. Ta õhutas meie armastust kodumaa, emakeele ja esivanemate vaimu vastu ja tunnistas, et eesti rahva keskel leidub kindlat iseloomu, algupärast kommet ja mõtteviisi, et eestlastel on loomulik hariduse alus, mida pole tarvis laenata võõrsilt. Kalevipoeg esineb võõraile rahvaile eesti rahva ausambana, sest ta on teos, mis Eesti nime tegi üle haritud maailma tuttavaks, mida tõlgiti mitmesse võõrasse keelde.³⁷

Kuigi me tänapäeval hindame ja analüüsime «Kalevipoega» suhteliselt põhjalikumalt ning mitmekülgsemalt, ei saa märkimata jätta M. Kampmanni töö tähtsust eepose uurimise ajaloos. Autori hea metoodiline käsitlus ja küllaltki objektiivsed hinnangud on leidnud arvestamist tänapäevani.

Käesoleva sajandi teise kümnendi koolidele määratud kirjanodusõpikuist tuleb märkida G. Suitsu koostatud «Eesti lugemise- raamatut» (I, 1916; II, 1919), mis oli küll peamiselt soomlastele määratud. Autor esitab siin mõningaid katkendeid «Kalevipojast» («Soovituseks» ja näiteid III ning XX loost), millele eelneb antoloogiale vastav ülevaade Fr. R. Kreutzwaldi elust. G. Suitsu poolt siin antud hinnang «Kalevipojale» väärib märkimist just sellepärast, et see on olnud aluseks hilisematele koolikäsitlustele eeposest. Seda nägime ka M. Kampmanni kokkuvõttes eepose käsitlusest (vt. Kampmann II, 1933).

On palju selle üle vaieldud, kas Kalevipoega Eesti rahva-eeposeks tuleb pidada või mitte. Nende ridade kirjutaja on tunnussõna esitanud: mitte Eesti rahvaeepos, vaid Eesti rahvuslik eepos, milles Kreutzwald Eesti vanavara aineid oma isiku ja ajajärgu kohaselt on käsitlenud, rahvalikkudest ja isiklikkudest murdosadest kokku liidetud suurteos, mis Eesti rahvusliku teadvuse kasvamisele on tuge annud.³⁸

Kodanliku diktatuuri perioodil ilmub ka rida metoodilisi kirjutisi, kus antakse mõningaid näpunäiteid teose käsitlemiseks koolis. Omapärasemaks soovitusena on kahtlemata N. Andre-

³⁶ M. Kampmann II, lk. 50.

³⁷ Sealsamas, lk. 56.

³⁸ G. Suits, Eesli lugemiseramat I, Helsingi 1916, lk. 89. G. Suits on jäänud ka hilisemal ajal põhiliselt samale nappide sõnadega väljendatud arvamusele, lisamata midagi täpsustavat ja uut «Kalevipoja» uurimises (vt. G. Suits, Eesti kirjanduslugu I, Lund. 1953).

seni «Kalevipoeg» ja müüdid koolis»³⁹. Märkides, et ühelt poolt on säilinud sügav austus «sellele ärkamisaja suurteokselle», kuid teiselt poolt soovib autor «loobuda «Kalevipojast» kui rahvuslikust kuldvasikast ja rehkendada temaga ainult kui teatava ajaloolise teguriga», klassis käsitlemiseks on ta aga igav. Andreseni järgi ei tohtivat unustada ka neid «kirjanduslikke väärtusi, mis paistavad puuduste tagant». Millised saavad aga olla siin need väärtused, kui «Kalevipoja» käsitus on väga igav? Autorile on pealegi ükskõik, millal eepost analüüsida, kas koos rahvaluulega või Kreutzwaldi muu loominguga. N. Andresen soovib piirduda ainult lühikese kokkuvõttega, kusjuures loetagu «üksikuid tüübilisi ja ilusamaid kohti». Sellistest soovitustest ei olnud tegelikele õpetajatele praktilist abi.

Eepose käsitlese seisukohalt koolis on huvitav vaadelda Võru seminari õpetaja M. Tapferi käsitlust algkooli V klassis.⁴⁰ Töö «Kalevipojaga» toimus siin P. Oru väljaande järgi ja põhiliselt vestlusmeetodil. Antud materjalist ei selgu, mitme tunni vältel autor eepost klassis käsitles, kuid antud käsitlese järgi otsustades loeti ja analüüsiti peaaegu kogu eepos klassis läbi. Koduseks ülesandeks on antud enamasti õppida jutustama klassis loetud katkendeid ja otsida arusaamatuid sõnu ning mõisteid vastavast lõigust, mida siis selgitati P. Oru sõnastiku ja M. Eiseni «Eesti mütoloogia» alusel. Keeleküsimuste alal peatatakse ainult üksikutel rahvaluulega sarnastel vormidel (osastava lõpp *-da*, *i*-minevik, *maie*-vorm jt.). Samas on esitatud ka näiteid õpilaste kirjalikest töödest nii klassis kui ka kodus sellistel teemadel, nagu «Linda ja Salmex», «Kalevipoeg kündmas», «Tänaseida toimetusi ära viska homse varna», «Olevipoeg» jt. Õpilaste kirjandid on lühikesed ja jutustavad paari lausega sisu vastavalt teemale (tuleb arvestada ka seda, et tegemist on siin V õppeaastaga, kus õpilaste võimed ei ulatunud veel arutleva kirjandini). Kogu analüüsi ulatus ja sügavus selgub aga eepose saamisloo ja koostamise põhjuste esitamisest. Kuigi eepose analüüsijateks on seekord olnud võrdlemisi noored õpilased, ei saa kuidagi lugeda õigeks neid naiivseid põhjusi, mida autor loetleb ja näeb «Kalevipoja» koostamisel.

Muistsed mälestused Kalevist sundisid lauluisa loomistööle; Vaimud ei ole kalmudes rahu leidnud, neid vaigistada tahab lauluisa lauluga; Unes käsatakse töötada; Salajane usk sosistab sõnu; Lepa lein ja kase kurbus ei tohi kurtma jääda puudesse jne.⁴¹

Keskoolidele ilmus 1922. a. M. Salaku «Kalevipoeg ja Kalevala», mida on kasutanud ka M. Tapfer, eriti kokkuvõtte tegemisel. Eessõnas märgib autor, et antud brošüüri «siht on

³⁹ Kasvatus, 1920, nr. 23/24, lk. 630.

⁴⁰ Vt. Teel töökoolile, Võru Õpetajate Seminari aastaraamat II, Võru 1925, lk. 79—87.

⁴¹ Sealsamas, lk. 81—82.

esijoones olla abinõuks õpilasile «Kalevipoja» õppimisel». Kui M. Tapferi käsitus mõningal määral abistas õpetajaid eepose analüüsi teostamisel, siis M. Salaku brošüür, mis oli autori järgi määratud «õppeabinõuks» õpilastele, raskendas tunduvalt paljude õpetajate tööd. Autor rõhutab siin liigselt «Kalevala» osatähtsust «Kalevipoja» koostamisel ja ka seda, et Lönrot oleval olnud oma võimete poolest õnneks teistsugune mees kui Kreuzwald. Tahtlikult või mitte, kuid siin unustatakse peamine — materjal, mille alusel üks või teine oma eepose koostas, ja kummagi autori töö eesmärk. Üsnagi ulatuslik käsitus (44 lehekülge) on tegelikult aga olevate ja ka olematute vigade loetelu. «Kalevipojas» puuduvat tegevus, Kalevipoeg tegutsevat «ebamäärases valguses ja ümbruses», ennustuslik lõpp oleval sellisele teosele «ülekohtune» ja suur viga, sest eepos ei väärivat seda sellisel kujul. Ja üldse:

«Kalevipoeg» ei ole sellepärast kunstilisest küljest vaadatuna üldse väga suure väärtusega ega tähendusega. Sellepärast ei ole ta ka meie kirjandusse kuigi sügavaid jälgi jätnud.⁴²

Mõttetu on siin loetleda kõiki vigu, mida autor eeposest leiab, alates alliteratsiooni- ja assonantsialastest puudustest kuni puudusteni sisus. «Kalevipoja» ilust rääkides rõhutatakse kohe, et «Kalevala» on kaunim, kuid ka «Kalevipojas» oleval mõningad ilusamad kohad (jahilugu, vendade lahkumine, sõit maailma otsa jt.). Kõige selle juures tõstab autor aga esile üsnagi olulise küsimuse, mida me varasematel autoritel ei leia, nimelt «Kalevipoja» inimlikkuse. Teosel oleval ainult ühiskondlik tähtsus.

Eriti tuleb nimetada «Kalevipoja» inimsust. Puudub täiesti «Nibelungenlied'i» verejanuline tasumisvaim ning metsik ümberkäimine köidetud vaenlasega, nagu see saksa eeposes ja ka greeklaste «Iliases» ette tuleb.⁴³

Kõigi nende metoodiliste artiklite (eriti aga N. Andreseni ja M. Salaku) kohta võime öelda, et praktilist abi õpetajatele oli neis vähe. Siin ei leidu kasutatud metoodiliste võtete üldistamist, vaid korratakse (ja sedagi isikliku arvamusega) avalikku kriitikat, mille järgi oleval parem unustada see anekdootlik nähtus meie kirjanduses (vrd. Tuglas, Kriitika I, lk. 118).

Tegelikust koolitööst on välja kasvanud ka V. Grünthal-Ridala «Eesti kirjanduse ajalugu koolidele» (1922), milles käsitletakse peaaegu kõiki eesti keeles kirjutatud autoreid, samuti neid, kes kirjutasid eestlastest saksa keeles. Väga paljude autorite puhul (Winkler, Oldekop, Roth jt.) esitatakse ainult mõningad faktilised andmed elust ja loomingust, mis kõik aga koormas tarbetult õpilasi.

Ulatuslikumalt ja detailsemalt käsitleb V. Ridala «Kalevi-

⁴² M. Salak, Kalevipoeg ja Kalevala, Tallinn 1922, lk. 40.

⁴³ Sealsamas, lk. 38.

poega» vahetus järgnevuses rahvaluulele. «Kalevipojaga» oli V. Ridala tegelnud juba varem ja avaldanud eepose proosajutustuse (1921).⁴⁴ Nende tähelepanekute põhjal, mida autor õpetajana oli teinud «Kalevipoega» õpetades, järeldatakse õigesti, et eepose käsitlemisel tuleb tähelepanu «peaasjus sisulise poole päälle pöörda». See on ka loomulik, sest õpilased ei suuda iseseisvalt mitmeidki probleeme lahendada, kui käsitlusel on värsivormiline teos. Tunduvalt raskem on see aga «Kalevipoja» puhul, kus rahvaluulele omased kunstilised võtted (parallelism, arhailised keelendid jm.) tunduvalt segavad õpilasi ühe või teise küsimuse täielikul mõistmisel. Sõltuvalt sellest on õige ka V. Ridala järgmine väide, vaatamata selle omapärasele sõnastusele:

Järgneva esituse kirjutaja on arvanud, et Kalevipoja väärtuste omandamine kohase proosa esituse kaudu veelgi hõlpsamaks tehakse kui lugulaulu ennast lugedes, vähemast koolides, kus stiililised ebatasasused ja pikakesisus õpilased kergesti ära võib väsitada.⁴⁵

V. Ridala teos on J. Kunderi proosajutustusest tunduvalt tihedam, ühtlasem ja ka täpsem, võrreldes Fr. R. Kreutzwaldi eeposega. Lühikeses «esikõnes», milles autor põhjendab oma proosajutustuse väljaandmist, peatutakse ka eepose tähtsuse hindamisel. Sama hinnangut kordab V. Ridala ka oma kirjanduse ajaloos.

Ja kõigest keelelistest, stiililistest ja muulaadilistest ebatasasustest ja puudustest hoolimata on Kalevipoeg ikkagi meie kirjanduse suurteos. Ta on nagu varaait, mis sisaldab kõige erilaadilisemaid rahvaluule aineid suures paljuses ja kirjavas mitmekesisuses.

Kalevipoeg on teiste sõnadega meie rahvaluule ainete kõige suurem koondukus, mis senni olemas on.⁴⁶

Tuginedes sellisele üsna kõrgele hinnangule ootad V. Ridala kirjandusloos «Kalevipoja» kohta paratamatult täisväärtuslikku ja igakülgset analüüsi. Kuid tegelikult valmistab see pettumuse, eriti õpetajatele, sest autor analüüsib eepost J. Aaviku ja Fr. Tuglase vaimus. Neid õigeid mõtteid, mida leidsime proosajutustuse eessõnas, on V. Ridala kõige vähem arvestanud. Üldse näib, et V. Ridalale on omane tegelda koolis võimalikult kõige, mida teatakse antud küsimuse kohta. See ei avaldu mitte ainult käsitluse all olnud autorite nimistus, vaid ka «Kalevipoja» käsitluses. Sageli esineb seejuures õpilaste seisukohalt tarbetut, ebaolulist ja vähem tähtsat. Nii peatutakse üksikasjaliselt ka Kalevi nime ja «Kalevipoja» koostamise juures (kogu käsitluse 19 leheküljest on sellele pühendatud 11 lehekülge). Kahtlemata on V. Ridala käsitlusel «Kalevipoja» uurimise ja kriitika seisukohalt oma väärtus, mis avaldub esmajoones rikkalikus faktilises materjalis.

⁴⁴ V. Ridala, Kalevipoeg, Tallinn 1921.

⁴⁵ Sealsamas, lk. 5.

⁴⁶ Sealsamas.

Vihjates korduvalt U. Karttunen'i uurimusele «Kalevipoegin kokoonpano» ja teistele sõnavõtudele «Kalevipojast», pühendab V. Ridala palju ruumi vigade loetlemisele. Eepos on «puuduline rütmika ja üleüldse värsitehnika poolest», «värssidest otsime asjata rahvalaulude helevust, mõtte värskest», muinasjuttude värsistamine on eeposes muutunud «lihtsaks kivikuivaks asjade ja sündmuste refereerimiseks», ««Kalevipojas» on palju surnuid kohti», «stiili puuduse all kannatab Kalevipoeg kõige enam», Kreutzwald ei olevat suutnud materjali omandada jne. Eepose keel «on vigane, silumata, karedapoolne, sagedasti kistud, valesti mõistetud ehk moonutatud. Ta on vähe rahvapärane, vähe loomuline, ta on kunstlik ja kangesti konstrueeritud nagu teoski, mida ta on tõlgitsema pandud.»⁴⁷ V. Ridala vaatleb «Kalevipoega» lugude kaupa, juhtides tähelepanu neis esinevatele rahvaluule ainetele, mida tuleb antud käsitluse positiivse omadusena esile tõsta. V. Ridala ei vaatle aga oma ulatuslikus käsitluses peaaegu üldse eepose ühiskondlikku tähtsust.

Kodanliku diktatuuri perioodil ilmub palju mitmesuguseid lugemikke, kus avaldatakse ka «Kalevipoega» nii proosas, värsis kui ka proosas ja värsis segamini. Võrdlemisi õnnestunud proosajutustus ilmub A. J. Mölleri lugemikus «Eesti kirjandus muukeelsele keskkoolidele» I (Tartu 1930); proosas ja värsis läbisegi K. Mihkla «Kirjandusloolises valimikus» (Tartu 1939); ulatuslikud katkendid värsis August Rauda «Kirjandusloolises lugemikus» jm.

A. Rauda esituses väärib tähelepanu see, et autor annab katkendite eel kümneleheküljelise ümberjutustuse proosas. Lühidas iseloomustuses «Kalevipoja» kohta tõstab autor eriti esile, et eepose autoriks ei ole rahvas, vaid Kreutzwald, kes kasutas ära kõige erinevamaid rahvaluulelisi materjale ja sai «mingi rahvusliku mosaiikteose».⁴⁸ A. Raud vaatleb «Kalevipoega» kui ilukirjanduslikku teost, milles on nii puudusi kui ka palju «luulelisi väärtusi». Katkendeid esitab A. Raud kokku üheksast loost (I, III, IV, VI, IX, XI, XIV, XVI, XX), kusjuures iga katkend kannab iseloomustavat pealkirja — «Kalev ja Linda», «Linda vargus», «Saarepiiga lugu» jne. Arvestades seda, et lugemikus on antud ka kogu eepose proosajutustus, ei ole erilist põhjust vastu vaielda katkendite valikule ja ulatusele (IV lugu tervikuna, teistest lugu-dest 340—900-värsilisi katkendeid), mis iseloomustavad kangelase tähtsamaid tegusid ja on sõlmpunktideks kogu «Kalevipojas».

1930. a. ilmus M. Nurmiku toimetusel «Kalevipoeg. Eesti kangelaseepos. Parandatud ja illustreeritud väljaanne koolidele», mis oli mõeldud õpperaamatuks eeskätt algkooli VI klassile ja sisaldas «ainult 9900 rida».⁴⁹ Seega on Fr. R. Kreutzwaldi

⁴⁷ V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu koolidele I, Tartu 1924, lk. 85.

⁴⁸ A. Raud, Kirjanduslooline lugemik IV, Tartu 1925, lk. 210.

⁴⁹ M. Nurmik, Kalevipoeg, Tallinn 1930, lk. 7.

«Kalevipojast» järele jäänud väga vähe ja kogu teost tuleb pidada M. Nurmiku tööks Kreutzwaldi ainetel. Siin pole siiski enam midagi tegemist Kreutzwaldi «Kalevipojaga», vaid Nurmiku omaga ja tuleb hinnata ka selliselt. Koolis kasutamiseks on see siiski täiesti kõlbmatu. Autor on «püüdnud» «ammendada vanast «Kalevipojast» kõik kooskõlaline, väärtuslik ja kunstipärane, kõrvaldades sobimatud, ebasuhtelised, teose ühtlust ja maitsmist rikkuvad osad». ⁵⁰ Välja on jäetud «10. lugu peaaegu tervelt, suur osa 12. loost ja täielikult 13., 14. ja 15. lugu». ⁵¹ Mitmesuguste kombinatsioonidega on siiski säilitatud 20-looline jaotus; lood on jaotatud erinevatesse peatükkidesse, arvult 72. Põhjalikult on parandatud ka teose keelt ning värsistruktuuri. Nagu selgub ees sõnast, on M. Nurmikul olnud peamiseks eesmärgiks «Kalevipoja» lähendamine «Kalevalale» kunstilisest küljest, sest «Kalevipoeg» kippuvat «otse uinutama oma igavate ja sündmuskehvade mõttekorrutuste ning parallelismide kuhjamisega». ⁵²

Kui «Kalevipoeg» nüüd uues väljaandes oma hõimucepose «Kalevala» värsikõlavusele ja sisutihedusele siiski mõnevõrra lähemale on jõudnud ning seetõttu jälle loetavaks saanud, siis ei ole selle väljaande tegijal ta aastate vaev mitte asjata olnud. ⁵³

Jätame siinkohal kõrvale sellise eepose teksti lähema analüüsi ja piirdume ainult raamatus leiduvate mitmesuguste lisadega. Väljaandja püüdeks on olnud siingi teose käsitlust muuta elamuslikumaks. Nii on M. Nurmiku poolt avaldatud J. Parijõe romantilise kallakuga, kuid väga elamuslik kirjutis «Virulaulik», milles jutustatakse Kreutzwaldist, kes juba vanas eas on taas Rakveres ja jalutab nüüd oma kasvukohas, meenutades mängu Vallimäel jne. J. Parijõgi annab ka legendaarse vande kirjelduse. Jutustus sisaldab siiski mõningaid faktilisi vigu. See jutustus on leidnud ka hiljem kooliõpikuis kasutamist. ⁵⁴

Lisana on avaldatud ka dr. Martti Haavio lastepärane romantilise kallakuga «Kalev ja Kalevipoeg». Autor jutustab siin Fr. R. Kreutzwaldi elust, tema õppimisest, Toa-Jakobist jne. Seoses «Kalevipojaga» jutustatakse Fr. R. Faehlmanni tööst ning Kreutzwaldist, kes pärast sõbra surma koostas eepose. Lihtsalt ning veenvalt kirjeldab M. Haavio, millest on tingitud puudused «Kalevipojas», kus on nii «pärlid kui ka — telliskivitükke». ⁵⁵ Peamise vigade põhjusena näeb aga autor Kreutzwaldi vähest oskust olulise ja ebaolulise eraldamisel. Kokkuvõttes tõstab autor õigesti esile «Kalevipoja» tähtsuse nii 19. sajandi sündmuste ahelas kui ka kaasajal ja tema koha meie kultuuriloos:

⁵⁰ M. Nurmik, Kalevipoeg, lk. 7.

⁵¹ Sealsamas.

⁵² Sealsamas, lk. 6.

⁵³ Sealsamas, lk. 10.

⁵⁴ Vt. A. Selmet, Emakeele lugemik VI klassile, Tallinn 1946.

⁵⁵ M. Nurmik, Kalevipoeg, lk. 25.

Eesti kunstluule algab õieti alles «Kalevipojast». Eesti rikkaliku rahvaluule aarded hakkasid kogunema varaaitudesse alles «Kalevipoja» äratuse mõjul...⁵⁶

M. Nurmiku «Kalevipoja» lisana on avaldatud ka G. S u i t s u Kreutzwaldi mälestusele pühendatud luuletus «Üks ennemuistene jutt».

Rohkem tähelepanu väärib ulatuslik «Sõna- ja asjaseletusi», milles lugude kaupa antakse mitmesuguste raskemate sõnade ja mõistete seletusi, esemete tutvustamisel kasutatakse ideograafilist meetodit, antakse jooniseid. Ei ole kahtlust, et sellest sõnastikus oli õpilastele palju kasu. Ka praegu vajame ulatuslikult kommenteeritud «Kalevipoja» väljaannet. Tuleks tõsiselt arvestada, kas mitte ka meie koolidele avaldada umbes selline väljaanne eeposest (muidugi mitte M. Nurmiku vigase ja eksitava tekstiga), kus leiduks rohkesti illustratiivset materjali esemetest ja muust taolisest ning oleks selgitatud ka vähemtuntud sõnu ning mõisteid.

M. Nurmiku poolt esitatud sõnastikus leidub ka mitmesuguseid ülesandeid õpilastele, millede enamiku praktilises väärtuses tuleb aga tõsiselt kahelda. Nii kästakse moodustada ka mitmesuguseid vanema (nn. muinas-) keele vorme. Kuigi mõningal määral on selgitatud rahvaluule keele iseärasusi, ei osutu see piisavaks sellistele ülesannetele, sest õpilastel on antud momendil käes moderniseeritud «Kalevipoeg», mille põhjal aga seesuguste ülesannete lahendamine on peaaegu võimatu.

Omalt kohalt on samas avaldatud M. J. E i s e n i «Kalevipoja kinnismuistised» koos vastava levikukaardiga.

Kodanliku diktatuuri perioodil tuleb kirjanduslugude autoritest märkida veel K. M i h k l a t, kelle «Eesti kirjanduse ülevaade» oli samuti koolides kasutusel. Nimetatud teose I osas (1932) analüüsitakse «Kalevipoega» Fr. R. Kreutzwaldi teosena. K. Mihkla analüüs on üsna põhjalik; käsitlemisele tulevad saamisluu, ainek, kompositsioon, ideestik, tegelased, keel, värsiehitus, stiil ja teose väärtus. Lühendatud kujul leiame selle käsitlemise ka sama autori «Kirjandusloolises valimikus» (1939). K. Mihkla on oma käsitlemise puhul kasutanud nii M. Kämpmanni, A. Annisti kui ka Fr. Tuglase kirjutisi «Kalevipojast».

K. Mihkla peab «Alg-Kalevipoja» ja üldse eepose saamisloo juures ülimalt tähtsaks «Kalevala» mõju:

«Kalevala» eeskujul otsustas Kreutzwald «Kalevipoja» üksikuist laulukatkendeist kokku seada.⁵⁷

«Kalevipoja» ainekute käsitlemisel lisab autor juurde, et eeposes on rahvalaululiste ainekute kõrval rohkesti ka autori enda loomingut ning materjale võõrsilt (soome rahvalaule ja rahvus-

⁵⁶ M. Nurmik, Kalevipoeg, lk. 26.

⁵⁷ K. Mihkla, Kirjanduslooline valimik, Tartu 1939, lk. 14.

vahelisi muinasjutte). Sellise ettevalmistuse järel korratakse järgnevas käsitluses sageli, et eepos ei ole ühtlane, vaid laialivalguv lugude kogu, nn. mosaiikeepos (viimane termin oli eriti käibele läinud). Teiselt poolt hindab K. Mihkla küllalt õigesti üksiklugude ülesehituse tervikkust:

Üksiklood oskab Kreutzwald ülesehituslikult mõjuvaks muuta antiteeside, võrdluste, astmestamise ja alguse ning lõpu sümmeetrilise ühtsuse kaudu.⁵⁸

Eepose ideestiku käsitlus tahab anda aimu eriti teose rahvuslikust ülesandest, autori püüdest õpetada ja kogu teost läbivast saatuse ning kättemaksu ideest. «Kalevipoega» läbiva keske, vabaduse idee puhul ühendatakse see teadlikult kodanlikule diktaatorile omase küsimusega võimust.

Ta võitleb väsimatult oma rahva vabaduse, nn. priipõlve nimel. Tema (s. t. Kalevipoeg — A. J.) ideaaliks on ühe isiku kätte koondatud võim riigis.⁵⁹

Kuigi K. Mihkla õigesti toob välja mitmed ideed, mis läbivad «Kalevipoega», on ideestiku analüüsi siiski poolik.

Eepose peakangelase iseloomustuses tuuakse esile tema tööarmastus, kaastundlik meel nõrgemate vastu, tänulikkus, ohvri-meelsus, armastus vanemate vastu. Teiselt poolt rõhutatakse Kalevipoja vähest mõistust, mõtlematust, sagedast magamist jne. Keele ja värsiehituse analüüsimisel märgitakse, et see jätab «väga palju soovida». Kuigi autor rõhutab, et paljude keelevigade tekkimine «on tingitud tolle aja veel kujunematust kirjakeelest»,⁶⁰ arvustab ta siiski Kreutzwaldi kui võhikut keele alal, kes ei ole- vat silmas pidanud ka rahvalaulu «rütmilist ilu». Ühekülgne on samuti eepose stiili analüüs, kus märgitakse ainult tegevustiku laialivalguvust, venivust, ehtsa rahvalaulu stiili vähesust, roman- tilisust ja kaeblikku varjundit.

K. Mihkla analüüs, sellest hoolimata et autor annab rohkesti allikaid, on reas küsimustes poolik. Hinnata tuleb aga autori käsitluse ulatust ja selle meetodilist külge. Kokkuvõttes annab K. Mihkla lühikese ülevaate ka muusika ja kujutava kunsti valdkonda kuuluvatest teostest, mis on saanud inspiratsiooni «Kalevi- pojast». Seesugune ülevaade koolidele määratud õpikuis oli esma- kordne ja aitas paremini selgitada eepose tähtsust ja rahvalik- kust.

1934. a. ilmus «Keele ja Kirjanduse» sarjas L. Tohver i (L. Raud) «F. R. Faehlmanni ja F. R. Kreutzwaldi elust ja loo- mingust», kus analüüsitakse ka «Kalevipoega» põhiliselt sama plaani alusel, mida kohtasime juba M. Kampmanni ja K. Mihkla

⁵⁸ K. Mihkla, Kirjanduslooline valimik, lk. 37.

⁵⁹ Sealsamas, lk. 38.

⁶⁰ Sealsamas, lk. 40.

puhul. L. Tohver annab üsna põhjaliku käsitluse eepose kompositsioonist, milles rõhutatakse üksiklugude kompositsioonilist terviklikkust ja kogu eepost ühendava peasündmustiku puudumist, ebaoluliste detailide rohkust, tütütuseni korduvaid episoode ning eaproportsionaalsust. Autori arvates on Kreutzwald olnud tugevasti mõjustatud Ossiani lauludest, millest olevat tingitud «pöördumised taevakehade ja kangelaste poole».⁶¹ Ühenduses kompositsiooniküsimustega annab autor ülevaate ka sisust. Kalevipoeg ise on L. Tohver järgi «kord taltsutamatu vägilane ja sealsamas romantiline nukrutseja»,⁶² kelle «tegevuses ilmneb palju sihitut ja mõttetut rabelemist ning kaalutlemata üritusi».⁶³ Teiselt poolt halisevat Kalevipoeg sageli ja sellisena «ei esi n d a i d e a a l s e t r a h v u s k a n g e l a s t».⁶⁴ Autori järgi on kangelase iseloomus suuri vastuolusid, palju juhuslikkust ja ainult mõningad sümpaatsed jooned (töökus, julgus, emaarmastus) «väldivad tema kuju abstraktsust».⁶⁵

Eepose ideestiku käsitlemisel räägib autor aga enesele vastu, märkides, et Kalevipoja tegevus ei ole «lähemal vaatlusel kaugeltki ainult eesmärgita rabelemine».⁶⁶ See on õige ja vajalik järeldus, mida tuleb teha Kalevipoja «rabelemistest». Vaatamata vastuolulisusele analüüsis tuleb tunnustavalt hinnata L. Tohverit tööd eepose ideelise rikkuse avamisel. Erinevalt senistest käsitlustest tõstab autor õigustatult esikohale võitluse idee maa ja rahva vabaduse eest. Ja üldse on L. Tohver analüüs otsekohesem ja objektiivsem paljude teiste autorite omast.

1930-ndail aastail ilmub veel mitu kirjanduslugu, millest väärivad märkimist «Elava Teaduse» sarjas avaldatud Fr. Tuglase «Lühike eesti kirjanduslugu» (1934) ning «Keel ja Kirjandus» sarjast J. Roos'i «Ülevaade Eesti kirjandusest» (1937). Oma laadilt on need ülevaateosed ega pretendeeri ühe või teise küsimuse analüüsile. Nii märgib J. Roos, et tema töö ülesandeks on peamiselt kirjanduse arengu jälgimine tema peaesindajate kaudu.

Nii ühe kui ka teise autori teoses leiab põgusat vaatlust ka «Kalevipoeg». Midagi uut ja omapärast me siit ei leia, küll aga tuuakse esile samad puudused ja vourused, mida oleme jälginud juba eelnevas käsitluses. Loomulikult ei võimaldanudki selline lühike, k o g u e e s t i kirjanduse kohta käiv ülevaade peatuda konkreetselt ühe teose juures pikemalt.

Midagi uut «Kalevipoja» käsitluses, võrreldes kodanliku diktatuuri perioodiga, ei paku ka vähesed õpikud fašistliku okupat-

⁶¹ L. Tohver, F. R. Faehlmanni ja F. R. Kreutzwaldi elust ja loomingu, Tartu 1934, lk. 47.

⁶² Sealsamas, lk. 48.

⁶³ Sealsamas, lk. 49.

⁶⁴ Sealsamas, lk. 52.

⁶⁵ Sealsamas.

⁶⁶ Sealsamas, lk. 62.

siooni päevilt. B. Söödi «Eesti kirjanduse põhijooni kutsekoolidele» (1942), A. Raielo «Valimik kirjandust gümnaasiumi II kl.» (1943) jt. kordavad põhiliselt samu seisukohti, mis valitsetid varem.

3.

Nõukogude võimu kehtestamisega Eestis algas uus etapp ka «Kalevipoja» koolikäsitluses, kuigi K. Mihkla ja O. Parlo «Eesti kirjanduslooline lugemik», II vihik (VIII õppeaasta, Tallinn 1941) seda veel ei kajasta.

Näib, nagu oleks «Kalevipoja» kohta kõik juba öeldud, mis öelda on. Autorid hakkavad üksteist kordama, analüüsi plaan on enam-vähem kindlaks kujunenud. Ilmusid ainult väheste variatsioonidega, tegelikult õpikute kordustrukid (vaatamata sellele, kes oli autor). Sõltuvalt õpiku laadist loetleti samu saavutusi ja vigu suuremal või väiksemal määral. Tegelikult aga oli meil tegemist siiski ühekülgsede hinnangutega.

«Kalevipoja» koolikäsitluses algab uus ajajärk Suure Isamaasõja järgse perioodiga. Loomulikult ei toimunud muutus minuti pealt, vaid järk-järgult, sõltuvalt hinnangutest meie kultuuri-pärandile.

Vahetult sõjale järgnenud perioodil oli õpetajatel koolitööks kasutada A. Annisti metoodiline artikkel ««Kalevipoja» käsitlusest koolis». ⁶⁷ Artikli algul esitab autor kolm põhilist nõuet iga ilukirjandusliku teose analüüsis: 1) kirjandusliku teose käsitlus peab olema elamuslik, mitte tuupimine; 2) on vaja teada autori «isiklikust eluloost ja arengust, tema ühiskondlikust asendist ja iseloomust, neist tingitud püüdlustest, võitlustest ja kalduvustest»; ⁶⁸ 3) on vaja «teadlikult mõista ja emotsionaalselt tunnetada valmisteose vormi, selle ülesehitust ja selles tarvitatud võtete ja vahendite tundetooni ning kunstilist tähendust. On vaja teadlikult selgitada ka tervikteose olustikulist, ideoloogilist, psühholoogilist, stiililist v ä r t u s t ning selle t ä h t s u s t kogu rahva ajaloo ja kirjanduse seisukohalt». ⁶⁹ Kuid kõiki neid õigeid nõudeid ei rakenda A. Annist oma käsitluses.

Märkides õigesti, et teose käsitlus peab olema elamuslik, järelikult tuginema temas leiduvatele kunstilistele iseärasustele, tõstab autor käsitluses esile aga just ideoloogilise külje — igivanade vägilasmotiivide kujunemist eeposeks takistasid saksa feodaalid! «Kalevipoja» kui kunstiteose analüüsil tuleb pearõhk panna jällegi «ideoloogilise ja psühholoogilise külje selgitamisele», sest eepose «sõnastusstiil pole kuigi paljupakkuv». ⁷⁰ Parem olevat

⁶⁷ Nõukogude Kool, 1945, nr. 3/4, lk. 111—120.

⁶⁸ Sealsamas, lk. 111.

⁶⁹ Sealsamas.

⁷⁰ Sealsamas, lk. 114.

teost vaadelda «kaugete mälestuste ja katkendlike nägemus-tena».⁷¹ Seega Annist otse eitab kunstilist tervikut ja soovitab vaadelda ainult detaile.

Eepose psühholoogilise külje vaatlusel asetab A. Annist pea-rõhu Kalevipoja kujule «talupoegliku ja looduslapseliku Muinas-Eesti tüüpilise esindaja» seisukohalt. Õpetajate ülesandeks pidi olema see, et «eeposes katkendlikult skitseeritud konglomeraatne kuju ei jääks mitte «halliks ja igavaks»».⁷² Autoripoolsed soovitu-sed «elustamiseks» ei suuda aga õpetajaid kuigi palju aidata.

Tunduvalt asjalikuma soovitus annab A. Annist eepose kunstiliste iseärasuste käsitlemiseks. Autor väidab õigesti, et keele-vigade väärvormide liialdatud käsitus klassis ei ole kunstilise analüüsi eesmärgiks, kuigi ei pääse mööda kaasaegsest keele-pruugist tingitud vigadest esimestes trükkides. Eriti soovitatakse rõhutada, et ««Kalevipojal» on teatud i s e s e i s e v s t i i l»,⁷³ mis on kahtlemata õige, ja ka seda, et eepost tuleb võtta «lihtsa talu-poegliku «ennemuistse jutuna»».⁷⁴

Kogu käsitlust läbib aga ideoloogiliste küsimuste eriline rõhu-tamine, alates põrgu võrdlemisest mõisaga; seega võib A. Annisti järgi «Kalevipoja» analüüsi teostada peaaesjalikult ideelise külje avamise kaudu. Muidugi — ideoloogiline külg on teose tähtis koostisosa, mis saab aga oma väljenduse kunstiliste kujude kaudu.

A. Annisti metoodilistes märkustes on palju uut, mida tingis põhjalik muudatus ühiskondlikus korras. Kritiseerides õigesti eepose tähtsamaid arvustajaid, teeb autor aga samme sotsiologi-seeriva käsitluse suunas. A. Annisti järgi väärrib «Kalevipoeg» koolis käsitlemist a i n u l t sellepärast, et see on olnud mõjuka-maid teoseid rahvuslikus liikumises. See seisukoht on õige, aga siiski liiga kitsas. Tõrjudes tagasi Aaviku eitava seisukoha «Kalevipoja» kõlbmatuse kohta koolis käsitlemiseks leiab Annist eeposes talupoeglikku jõudu, mida tuleks sisendada ka meie noor-soosse.⁷⁵

Vaatamata vastuolulistele ning ebaõigetele väidetele «Kalevi-poja» käsitluse kohta, ei tule vaikida ka tervest reast progressiiv-setest mõtetest, mida esitatakse nimetatud metoodilises artiklis, eriti aga lõigus «Deklamatsiooniks ja analüüsiks sobivaid kohti «Kalevipojas»».

Tegelikult on A. Annisti järgi eeposes üsna vähe vajaliku kunstilise tihedusega kohti, n. ö. «lavalist efektiivsust». Mõjuka-mate näidetena esitatakse siiski XX loo algus («Tutu-lutu»), mil-lel on autori järgi haruldast hoogu, dramaatilist elevust ja oskus-likku refräänmotiivi tarvitust. Õigustatult märgitakse, et antud

⁷¹ Nõukogude Kool, 1945, nr. 3/4, lk. 115.

⁷² Sealsamas.

⁷³ Sealsamas, lk. 116.

⁷⁴ Sealsamas.

⁷⁵ Sealsamas, lk. 117.

loik sobib hästi eepose stiili detailsemaks analüüsiks, sest selles avalduvad «Kalevipoja» stiili vürused ja ühtesulamid «rahvalaulu osade ning Kreutzwaldi enda loodud värsside vahel».⁷⁵

A. Annist soovitab analüüsiks ja deklamatsiooniks populaarsemaid episoode, nagu Assamalla lahingu kirjeldust, reisu maailma otsa, kündmise ja kiviheite stseene, «sillasõda» põrgus, «Sissejuhatus» jm.

A. Annisti mõtted «Kalevipoja» käsitluse kohta ei kajastu järgnevate aastate õpikuis. Nii leidub A. Selmeti VI klassi õpik-lugemikus⁷⁷ tugevaid mõjutusi M. Nurmiku «Kalevipojast», oma stiili jätkab K. Mihkla «Kirjandusloolises lugemikus» VIII klassile (1948), mis täitis ka kirjandusõpiku ülesandeid. K. Mihkla on eepose lähema analüüsi hoopis ära jätnud ja piirdub ainult mõningate faktidega saamisloost. Lugemismaterjaliks esitab autor tunduvalt ümbertöötatud sisujutustuse 1939. a. ilmunud «Kirjandusloolises valimikust». Nüüd esitatakse ainult mitu korda rohkem katkendeid erinevatest peatükkidest, kusjuures sündmustikust jutustatakse nimetatud valimikus avaldatud materjali alusel.⁷⁸

Palju ulatuslikum on aga käsitlus L. Vihalema poolt toimetatud «Eesti kirjandusloo õpik-lugemikus» VIII klassile (1950), kus «Kalevipoega» tutvustatakse vahetult rahvaluule järel. Võrreldes teiste teemadega on siin märkimata autor, kes koostas antud peatüki, kuid usutavasti on siin tegemist kollektiivse tööga. Lugemismaterjaliks on esitatud eeposest peaaegu täpne K. Mihkla 1948. a. väljaande tekst, mida on täiendatud ainult konkreetset eeposest võetud värssidega.

Käsitluse osas antakse põgus ülevaade eepose saamisloost, millele järgneb küsimus ainekust, kus märgitakse vihjamisi Faehlmanni ja Kreutzwaldi kasutada olnud folkloorilist materjali (muistendid, muinasjutud, laulud, vanasõnad jm.). Kalevipoja iseloomustamisel piirduakse põhiliselt ainult tema tööde mainimisega ja sedagi küsimusi tekitava sõnastusega. Eriliselt rõhutatakse aga põrgu kui mõisa võrdkuju ja raudmeeste olemust eeposes. Kalevipoja isiku analüüs on aga üsna napp, piirdudes peamiselt teda iseloomustavate omaduste loetlemisega. Täiesti puudub kunstimeisterlikkuse analüüs. Vastavalt antud perioodile, mil hakkas maad võtma sotsiologiseeriv käsitlus, välditakse teadlikult puudusi, mida aga eeposes siiski leidub. Eepose kirjandusloolise ja ühiskondliku tähtsuse rõhutamise järel antakse lühike ülevaade suhtumisest «Kalevipojasse» erinevate aegadel. Väär ettekujutus antakse selles peatükis õpilastele suhtumisest eeposse kodanliku diktatuuri perioodil:

⁷⁶ Nõukogude Kool, 1945, nr. 3/4, lk. 118.

⁷⁷ A. Selmet, Emakeele lugemik VI klassile, Tallinn 1946.

⁷⁸ Pärast käesoleva artikli ladumisele andmist on ilmunud K. Mihkla sulest ulatuslik «Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoja» käsitlus keskkooli IX klassis» (Nõukogude Kool, 1957, nr. 4 ja 5). Nimetatud käsitlus on esimene sellelaadne kogu «Kalevipoja» olemasolu jooksul ja on kahtlemata tänuväärseks abiliselt õpetajatele. K. Mihkla analüüs vajab aga eraldi vaatlust.

Kodanliku klikivalitsuse ajal Eestis ei tehtud mingit katset «Kalevipoja» kättesaadavaks tegemiseks laiate töötavate hulkade keskel ja selle käsitlemine oli kõrvale surutud ka koolides.⁷⁹

Küsimus on kommenteerimatagi selge, sest püüti diferentseerimata eitada kõike, mida varem, ka kodanliku diktatuuri perioodil, oli saavutatud. Eelnevast kooliõpikute vaatlusest selgub küllaldaselt, et antud väide pole täpne, kas tahtlikult või asjatundmatusest.

1948. a. ilmus K. Taevi «Kirjanduslooline lugemik» VII klassile, milles «Kalevipoja» koostamisloo kõrval antakse ka M. Kampmanni ümberjutustus eeposest. «Kalevipojast» esitatakse mõningaid terviklikke ja suuremat kunstilist elamust pakkuvaid lõike, nagu «Salme ja Linda», «Lauatoomine üle Peipsi», «Sõjaraatsu sõit», «Assamalla lahing» jt. 1950. a. arvustas E. Sõgel K. Taevi õpikut «Kalevipoja» käsitluse osas kui võltsingut, mis püüdnud õpetamist suruda kitsalt kodanliku natsionalismi teenistusse. Autor jätab aga targu märkimata, milles konkreetselt avaldus nimetatud õpiku kodanlik natsionalism. Eespool on juhitud juba tähelepanu sellele küsimusele, mille kordamine siin oleks tarbetu.

1951. a. ilmus VII klassile uus õpik — «Eesti kirjandus», mille autoritena esinesid E. Sõgel ja K. Taev. Kõigi eelduste kohaselt on peatüki «Kalevipoeg» autoriks antud õpikus E. Sõgel, kes esitab ülevaate eepose sündmustikust. Autori poolt esitatud ülevaade peab teenima kahtlemata sama eesmärki, mis varasematelgi autoritel — anda õpilastele materjal selliselt, et nad paremini mõistaksid tervikut. E. Sõgla poolt meetoodiliselt nõrgalt koostatud ümberjutustuse põhjal on aga eepose mittetundjal (tegemist on ju VII kl. õpilastega) tunduvalt raskem saada täielikku pilti tervikust. Nii jutustatakse sündmustest I—VII loos ainult 3 (!) real. Peamise tähelepanu pöörab E. Sõgel ainult ühiskondlik-poliitilisi küsimusi käsitlevatele lõikudele (seda soovitas ka A. Annist 1945. a.), selle kõrval puudutatakse muid küsimusi eeposest minimaalselt. Ilukirjandusliku teose analüüsil tuleb ikka ja alati kõikidele probleemidele pöörata vajalikul määral tähelepanu. Ühe küsimuse absolutiseerimine teiste, samuti oluliste ja võib-olla koguni kunstiteose analüüsi seisukohalt niisama vajalikkude küsimuste arvel viib paratamatult vulgaarsotsioloogilise käsitluse teele.

Käesoleval ajal on koolides õpetajatel kasutada E. Sõgla poolt toimetatud «Eesti kirjanduse ajalugu», mille II osas (1953) leiame Fr. R. Kreutzwaldi ja «Kalevipoja» käsitluse E. Nirgi poolt. Omal ajal pidas kriitika nimetatud peatükki üheks parimaks kogu selles «Eesti kirjanduse ajaloos». Kuigi E. Nirgi «Kalevipoja» analüüs on mõjustatud antud ajastule omasest sot-

⁷⁹ L. Vihalem, Eesti kirjandusloo õpik-lugemik VIII klassile, Tallinn 1950, lk. 135.

siologiseerivast käsitlusviisist, tuleb kriitikaga põhiliselt nõustuda. Põhilise skeemi järgi on autori poolt antud «Kalevipoja» analüüs õige. E. Nirgi koolikäsitluse puhul tuleb tunnustavalt märkida nii sisuliste kui ka ideeliste küsimuste süvendatud esitust (põrgu mõisa võrdkujuna, sarviku probleem jt.). Eespool on märgitud, et «Kalevipoja» analüüsis hakkab erinevate autorite puhul ilmne üksteise kordamist. E. Nirgi puhul annab see end samuti tunda. Tuginedes õigustatult varasematele kirjanduslugudele alates T. Sanderist, leidub E. Nirgi analüüsis sarnasust mitte ainult analüüsi plaanis, vaid ka sõnastuses, eriti A. Annisti M. Kampmanni ja K. Mihklaga. Räägib ju A. Annist talupoegliku vägilase tüübist, mida leiame ka E. Nirgi analüüsis. M. Kampmanni ja ka L. Vihalema toimetatud õpiku järgi k o o r m a s Kalevipoeg end süütegudega, mida leiame samuti E. Nirgi analüüsis. Nii on võimalik esialgse autori juurde tagasi viia mitte ainult E. Nirgi väiteid, vaid ka paljude varasemate autorite mõtteid ja arvamusi. «Kalevipoja» ainete vaatlusel tugineb E. Nirk ilmsesti A. Annisti uurimustele.

E. Nirk puudutab eepose ainete vaatlemisel paari lausega ka eepose olemust, kuid lahendus ei ole ammendav. «Kalevipoja» kompositsioonist rääkides on E. Nirk arvamusel, et eepos on terviklik ja «ainult mõned episoodid, näiteks lugu suurest tammest, on üldise tegevusjoonega lõdvalt seotud».⁸⁰ Ei ole vale, et Kalevipoja tööd ning toimetused moodustavad eepose põhisündmustiku selgroo, kuid kompositsiooni põhiliseks iseärasuseks on ikkagi see, et «Kalevipoeg» koosneb üksikutest episoodidest, mille liitmine ühiseks tervikuks ei ole Kreutzwaldil eriti õnnestunud ja mille on põhiliselt tinginud autoril kasutada olnud materjal — lühikesed vägilasmuistendid.

Kalevipoja kuju analüüs kannatab E. Nirgil üldsõnalisuse all. Autor põhiliselt ainult loetleb kangelase iseloomu omadusi, kuid milles need täpsemalt ja konkreetsemalt avalduvad, seda mainitakse ainult paari, sageli üsna tühise lausega, näiteks: «Kalevipoeg armastab palavalt oma kodumaad, tema tegevus on suunatud üldise hüvangu saavutamisele... Olles julge ja tugev, on Kalevipoeg oma taotlustes õiglane ja sirgjooneline. Vaenlaste vastu ei tunne ta halastust.»⁸¹ Täielikku selgust ei saa ka eeposes esinevate keeleliste ja stiililiste vigade kohta. Autor on toiminud siin küll õigesti A. Annisti põhimõtete järgi, et vigade analüüs ei tohi muutuda omaette eraldiseisvaks probleemiks, kuid E. Nirk nagu kardaks konkreetset näidata, millised olid siis need puudused, kas või keele alal.

Võrreldes eelnevate kirjanduslugudega on E. Nirk käsitluse toonud täiesti uue lõigu — «Võitlusest «Kalevipoja» ümber». Kuid siin jääb autoril objektiivsusest hinnangutes mõndagi puudu.

⁸⁰ Eesti kirjanduse ajalugu II, Tallinn 1953, lk. 46.

⁸¹ Sealsamas, lk. 45.

Põhiliselt must-valge printsiibil vaadeldakse «Kalevipoja» kriitikuid läbi aegade. Äärmiselt puudulik on hinnang eepose käsitlusele kodanliku perioodi koolides, samuti «Kalevipoja» 1935. a. väljaande kohta. E. Nirgi järgi on eepose illustatsioonid loodud alles Nõukogude Eesti kunstnike poolt.⁸²

Vähesed andmed eesti pagulaste kirjanduslugudest annavad tunnistust sellest, et «Kalevipoja» käsitluses pole edasiminekut. Nii G. Suitsu (vt. viide 38, lk. 125) kui ka K. Ristikivi (1954) kirjanduslugudes ei ole küll eepost seotud poliitiliste küsimuste illustreerimisega ja «Kalevipoega» vaadeldakse kunstiteosena, millel on rea puuduste kõrval ka positiivseid omadusi; kuid kogu käsitlus on siin üsna pinnaline ja piirduakse ainult eepose tähtsuse märkimisega meie kultuuriloos.

Vaateid tagasi ja edasi

Alates C. R. Jakobsoni lugemikest kuni tänapäevani välja on «Kalevipoega» käsitletud väga erinevalt. Kord on olnud eepose käsitlus seotud rahvaluulega, kord jälle Kreutzwaldi loominguga. Kahtlemata on õigem käsitleda «Kalevipoega» ühenduses Kreutzwaldi loominguga, eriti kui arvestada autoril kasutada olnud aineid ja saamisluгу üldse. Suuri erinevusi võime leida eepose lähema vaatluse juures, mida loomulikult on mõjustanud ka erinevate aegade ühiskondlik-poliitilised tingimused. Põhiliselt on aga koolides toimunud siiski ühekülgne analüüs, vaatamata erinevatele aegadele. Ühelt poolt on rõhutatud ainult teose ühiskondlikku ja kultuuriloolist tähtsust, teiselt poolt on analüüsitud ainult vigu või sellega ühenduses märgitud ka eepose rahvuslikku tähtsust.

Sellest sõltuvalt on «Kalevipoja» kui kunstiteose analüüsis koolikäsitluses olnud üsnagi palju juhuslikkust, tihti ebaoluliste küsimustega tegelemist jne.

Sageli kurdavad õpetajad, et juba saamisloo käsitlemisel veenduvad õpilased, et «Kalevipoeg» on igav teos, kompositsiooniliste ja keeleliste puudustega, mis raskendavat kunstilise analüüsi teostamist.

Iga ilukirjandusliku teose käsitlemisele asumise eel nõuab õpetaja õpilastelt antud teosega põhjalikku tutvumist, kontrollib loetud kirjanduse konsepti jne. Samuti tuleb toimida ka «Kalevipoja» käsitluse puhul. Vahetult analüüsimisele asumise eel oleks soovitatav lühike (2—3 lehekülge), aga tihe faabula tutvustamine parem õpetaja, aga võib ka hästi juhendatult õpilaste poolt. Järgneks kohe mitte saamisluгу, ained jne., vaid juba «Kalevipoja»

⁸² Pärast käesoleva artikli ladumisele andmist on ilmunud ka uus «Eesti kirjanduse ajalugu» I (1957), milles E. Nirk on põhjalikult ümber töötanud oma eelmise käsitluse «Kalevipojast» (1953. a. õpikus 13 lk., nüüd 31 lk.), kusjuures terve rida käesolevas artiklis märgitud puudustest (kompositsioon jt.) on suuremal või vähemal määral korrigeerimist leidnud.

kangelaste, teoses esitatud probleemide jt. küsimuste vaatlemine. Peamine tähelepanu keskenduks esimestel tundidel siis Kalevipojale, tema võitlustele sõja ja rahu ajal maa ning rahva tuleviku nimel, kangelase töökusele, sõprusele, tema iseloomu iseärasustele, Kalevipoja kaju traagilisusele jne. Kõik eellood, mis tavaliselt käivad koolis ilukirjandusliku teose analüüsi eel, jääksid antud juhul viimaste tundide aineks. «Kalevipoja» kunstilised iseärasused (kangelase(-te) kujutamise võtted, kirjeldused ja nende osa teoses; iseseisev, kuid rahvaluulele omane stiil jt.) avalduvad juba põhiliselt eelnevas. «Kalevipoja» kompositsiooni vaatlemine tuleks siduda kokkuvõtva tunniga kunstilistest iseärasustest.

Kahtlemata aktiveeriks selline käsitus õpilasi rohkem, paneks neid mitte ainult «Kalevipoega», vaid ka teisi teoseid tähelepanelikumalt jälgima ja uurima iga teost kui kunstiteost. Ei tohiks karta, et sellisel meetodil töötades võivad õpilased eitavatele seisukohtadele jõuda. 9-ndate klasside õpilaste kriitiline meel on siiski juba niivõrd arenenud, et nad oskavad põhjendada olulisemaid kõrvalekaldumisi, mis esinevad eepose kompositsioonis, eriti kui arvestada seda, et eelnevalt on põhjalikult tutvutud kogu eepose tekstiga. Õpetaja abiga saadakse üle ka arhailistest keelenditest, ja võimalik, et koguni iseseisvalt neist põhjustest, mis tingisid selliste vormide olemasolu eeposes. Vigade esiletoomine, mis pole sugugi tähtis koolis, ei tohiks olla omaette eesmärgiks, millise vea on aga paljud õpikute autorid ja ka õpetajad läbi aegade teinud.

Eepose käsitluse elamuslikumaks muutmisel on väga soovitatav (muidugi võimaluse piires) kasutada helilinte ja -plaate nii eepose tekstil loodud laulude ja E. Kapi balleti «Kalevipoeg» muusikaga kui ka andekate sõnakunstnike esinemistega. Loomulikult ei tohi mööda minna ka «Kalevipojast» teistes kunstiliikides peale sõna- ja helikunsti.

Kindlasti tuleb nõuda õpilastelt mõnekümne värsi päheõppimist erinevaist lugudest. On loomulik, et kõik õpilased teaksid kooli lõpetamise järel peast «Soovituseks», «Kalevipoja» lõppvärse ja Kalevipoja sõnu tarkusest. Selle kõrval on soovitatav paralleelselt analüüsiga õppida pähe veidi ulatuslikumaid ja emotsionaalsemaid lõike õpetaja valikul «Sissejuhatuses», III loost (vendade jahilkäik), VIII loost (kiviviskevõistlus, künd), XVII loost (sõjaratsu sõit), XX loost («Tutu-lutu») jt. Loomulikult sõltub siin paljugi õpetaja heast tahtest, kes oma kunstiliste veendumuste seisukohalt võib klassis nii mõndagi veel juurde lisada.

Vähem kitsalt piiritletud küsimuste kallal nokitsemist, rohkem tööd otse klassis eepose tekstiga, selle kunstiliste ja ideeliste rikkustega! See oleks põhiliseks nõudeks «Kalevipoja» käsitlemisel meie koolides.

«КАЛЕВИПОЭГ» В ШКОЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И В ИСТОРИИ ЛИТЕРАТУРЫ

А. Ярв

Кафедра эстонской литературы и фольклора

Резюме

История школьной трактовки эстонского народного эпоса «Калевипоэг» начинается с «Книги для чтения» I—III К. Р. Якобсона (1867—1876).

Начиная с упомянутой книги и по сегодняшний день, разбор произведения «Калевипоэг» в школе производился различно. Автор данной статьи ставит перед собой задачу — дать беглый обзор толкования «Калевипоэга» в эстонской школе.

Предназначенные для школ учебники 19 в. («книги для чтения») знакомили учеников с произведением «Калевипоэг» в основном путем изложения содержания и приведения отрывков, которые должны были вызывать и определенно вызывали интерес к произведению в целом.

Здесь следует отметить книги для чтения К. Р. Якобсона, изложение в прозе самого Ф. Р. Крейцвальда (1869) и подобную же работу И. Кундера (1885).

В истории литературы трактовка «Калевипоэга» началась в конце 19 в., в связи с чем можно говорить и о работе над произведением в школах.

Первой работой в этой области является работа Т. Сандера «История эстонской литературы» (1899), в которой автор рассматривает возникновение «Калевипоэга», действующих лиц, художественные особенности произведения, выделяя более удачные, так называемые «красивые места», рассматривая встречающиеся в эпосе недостатки.

Подобное толкование легло в основу статей 20 в. как по истории литературы, так и методических.

В школах, однако, анализ эпоса производился односторонне. С одной стороны, подчеркивалось лишь общественно-культурное значение произведения, с другой — подлежащие анализу недостатки и ошибки «Калевипоэга». В связи с этим в анализе художественного произведения «Калевипоэг» встречается много случайного, ненужного.

В условиях советского строя анализ «Калевипоэга» стал значительно глубже, идейное богатство эпоса выявлено более выразительно и т. д. Однако некоторые авторы (Е. Сыгель и др.) излишне преувеличивают значение общественно-политических вопросов, умаляя значение вопросов иного характера.

При анализе художественного произведения следует обращать внимание на все проблемы в одинаковой мере. Чрезмерное подчеркивание ошибок произведения не должно стать в школе самоцелью.

Для успешного анализа «Калевипоэга» в школе необходимо исходить из следующего: дома ученики знакомятся с произведением в целом; перед анализом следует лишь кратко изложить содержание; проанализировать образы «Калевипоэга»; остановиться на проблемах, поставленных в произведении, на художественных особенностях, материалах и истории создания произведения. Для большей наглядности следует использовать звукозаписи музыкальных произведений, созданных по материалам эпоса, а также выступления мастеров художественного чтения; наконец, предложить некоторые отрывки для заучивания наизусть.

«KALEVIPOEG» IN DER SCHULLITERATUR UND IN DER LITERATURGESCHICHTE

A. Järv

Zusammenfassung

Die Geschichte der Behandlung des estnischen Volksepos «Kalevipoeg» in der Schule beginnt mit «Kooli Lugemise raamat» I—III (1867—1876) von C. R. Jakobson. Beginnend mit den erwähnten Lesebüchern bis zur Gegenwart ist «Kalevipoeg» in der Schule sehr verschieden behandelt worden. Die Aufgabe des Autors ist, einen kurzen Überblick über die Interpretation des «Kalevipoeg» in der estnischen Schule in den verschiedenen Epochen zu geben.

In den Lehrbüchern des 19. Jahrhunderts (grundlegend Lesebücher) wurden die Schüler mit «Kalevipoeg» hauptsächlich durch Auszüge und Wiedererzählungen bekannt gemacht, die Interesse für das ganze Werk wecken sollten und es zweifellos auch taten. Die Lesebücher von C. R. Jakobson, Fr. R. Kreutzwalds eigene Prosawiedergabe und die gleichartige Arbeit J. Kunders (1885) taten es besonders.

Ende des 19. Jahrhunderts begann die Behandlung des «Kalevipoeg» in der Literaturgeschichte, damit auch seine Behandlung in der Schule, entsprechend der Eigenart des Kunstwerks.

Das erste grundlegende Werk dieser Art war «Eesti kirjanuse ajalugu» (1899) von T. Sander, worin der Autor die Entstehung, die handelnden Personen, die künstlerischen Besonderheiten behandelt, künstlerisch gelungene sog. «schönere» Stellen zitiert, aber auch auf die Mängel des Werkes eingeht.

Eine derartige Behandlungsweise ist im Wesentlichen die Grundlage auch der im 20. Jahrhundert erschienenen Literaturgeschichten und der methodischen Artikel für Lehrer gewesen.

Ungeachtet der verschiedenen Epochen hat es sich aber doch grundlegend um eine einseitige Analyse des Epos in der Schule gehandelt. Einerseits hat man nur die gesellschaftliche und kulturgeschichtliche Bedeutung des Epos betont, andererseits hauptsächlich nur die Mängel und Fehler des Werkes der Analyse

unterzogen. Im Zusammenhang damit hat es bei der Schulanalyse von «Kalevipoeg» als Kunstwerk sehr viel Zufälliges, vom Standpunkt der Schule aus, viel Unwesentliches gegeben.

Unter den Bedingungen der Sowjetmacht ist die Analyse des «Kalevipoeg» merklich tiefer geworden. Der ideelle Reichtum wird prägnanter hervorgehoben. Gleichzeitig haben aber einige Autoren (E. Sögel u. a.) die Behandlung des Politisch-gesellschaftlichen in der Schule übertrieben, die übrigen Probleme aber minimal beachtet. Bei der Analyse eines belletristischen Werkes ist jedoch stets allen Problemen die ihnen zukommende Aufmerksamkeit zu widmen. Die übermäßige Betonung der Mängel im «Kalevipoeg» und deren Analyse als Zweck an sich dürfte in der Schule nicht das Wesentliche sein.

Für eine erfolgreiche Analyse des «Kalevipoeg» ist folgendes wünschenswert: häusliche Lektüre des ganzen Werkes seitens der Schüler, Kennenlernen einer kurzen, jedoch sehr guten Wiedererzählung vor der unmittelbaren Analyse; hiernach die Analyse der Gestalt des Kalevipoeg, der im Werk behandelten Probleme und der künstlerischen Besonderheiten des Werkes (inklusive Entstehung und Stoff). Zwecks Veranschaulichung der Analyse Auswertung von Tonbändern und Schallplatten der auf Grund des Epos geschaffenen Musik und Vorträge hervorragender Wortkünstler.

MÖNEDE «KALEVIPOJAS» ESINEVATE MORFOLOOGILISTE NÄHTUSTE NING VORMIDE TAUSTAST

Dots., filoloogiateaduste kand. J. Peegel

Eesti keele kateeder

Viiks pikale hakata loetlema kõiki olemasolevaid kirjutisi, seisukohti ja arvamusi, mis ühe sajandi vältel on avaldatud «Kalevipoja» keele kohta. Selle aja jooksul on suudetud ka näidata, mis on «Kalevipoja» keeles väära ja mis õiget, eri redaktsoonides on eepose keelt püütud parandada ning reeglipäras-tada. Vaevalt suudaksid eepose keelelised hälbed tänapäeva filo-loogi üllatama panna, sest me kõik teame, milline oli eesti rahva-laulude keele teaduslik tundmine siis, kui ilmus «Kalevipoja» esimene trükk. Pigem peaksime imetlema selle mehe julgust, kes sõandas siis rahvalaulu eeskujul kirjutada niisuguse hiigeltöö, kui rahvalaulust enesest veel nii vähe teati. Võime koguni väita, et vigu «Kalevipoja» keeles on isegi vähem, kui neid omaaegset olukorda arvestades olla võiks.

Kui me võrdleme eepose keelt rahvalaulude keelega, siis näeme, et mõnelgi ebareeglipärasusel või veal võib olla hoopis laiem tagapõhi kui Kreutzwaldi puudulik keeleoskus või vääraru-saamine. Üksikutele niisugustele morfoloogilistele nähtustele ning vormidele püüabki käesolev kirjutis tähelepanu juhtida.

* * *

1. Üheks nn. täitesilbiks, mida «Kalevipojas» kasutatakse kahesilbiliste esmavärteliste sõnade nominatiivi pikendamiseks, on muuhulgas *-da*. Nii võime täheldada järgmisi ebatavalisi nomi-natiive, nagu: *Kuu jäi koea lävele, / Se sinu vana i s a d a; / Pääv jäi peale aida-viilu / Se sinu vana o n u d a; / I, 838—840; Ehk on se Rahala randa, / Ehk on se Kungla k o d a d a? / VI, 913—914.*

Tavaliselt on neid vorme käsitatud kui täiesti meelevaldselt looduid. Ometigi tuleb siin Kreutzwaldile teha mõningaid mõõndusi.

Asi on selles, et *-da* liitmist ainsuse nominatiivi lõppu kohtame mõnigi kord rahvalaulude keeles, näit.:

Ara surnud mu isa da, / Ara surnud mu ema da; / H II 26, 489 (11) SJn; Proua ond minu ema da, / Ärra ond minu isa da, / ER II 262 (Pä 1) Khn; Olga terve tööne naine / Tõese naese tüter ida / H III 9, 364 (10) Kod; Elkis elmine kü la da, / Paukus puasine tänava, / H II 6, 428 (85) Muh; Seni on kü la da ilusa / Kut on neidised kü lasa / H II 35, 83 (47) Jaa; Laulik oll mu im ä d ä, SL II 673 Vas; II 674.

Selle kõrval (eriti mulgi, aga ka Kuu, Vai, HJn, Amb, Pär lauludes) võib nominatiivile olla liidetud ka *-je*.

Pikendussilbi *-da* (resp. *-je*) kasutamine võis rahvalauludes sündida alles siis, kui nende vanade lõppude tähendused olid laulike teadvuses juba kustunud, sest vastasel korral oleks mainitud vormide lisamine mõjunud sisu moonutavalt. On väga tõenäoline, et rahvalauludes nii levinud vormielemente *-da* ja *-je* kasutati varem esinenud possessiivsufiksi asemel. Nimelt torkab silma asjaolu, et vaadeldavaid pikendussilpe kasutatakse enamasti seeses teatud kindlate sõnadega (*ema, isa, kodu, kana* 'neiu, laps'), millele väga tihti eelneb asesõnaline täiend. Seda arvamust toetab ka vastavate vormide geograafiline levik alal, kus possessiivsufiksitate traditsioon on peaaegu välja surnud. Samale arvamusele viib ka kõrvutamise vastavate värsiridadega neilt aladelt, kus possessiivsufiksitate traditsioon on kindlam, näit. *Laulik on minu isa ni, / Laulik on minu ema ni, / H II 16, 99 (107); Siä ollep minu ema ni / — — Siä ollep minu isa ni / SKS, Mark 182; Tõuse üles vana isa ni, / Tõuse üles vana ema ni! / — — Kostis siis vana isa ni, / Vastas siis vana ema ni: / H II 5,471 (115) Muh jne.*

Igal juhul on taolised *da*-lõpulised nominatiivid üsna hiliseid väärvorme ning nende (nagu muudegi taoliste väärvormide, näit. *verena* (nom.) XX, 323; *jõgedad* I, 40; *emada* (gen.), *jõgedana* V, 509; *isadalle* II, 612; *na-silp* genitiivis jne.) kõrvaldamine «Kalevipojast» on õigustatud.

Kuid «Kalevipojas» leidub ka teises süntaktilises asendis *da*-lisi vorme, mis on tänapäeva keele traditsioone aluseks võttes küll käsitatavad nominatiividena,¹ kuid mis tegelikult on partitiivid ning mille esinemine on kõigiti õigustatud. Niisugused vormid oleksid näiteks järgmised: «*Lipa, Linda, lendevalga, / Lenda, õ d e da, kamberie, / Karga ehtede kerstule! / I, 303—305; «Tere, kuu, tervise kaevu, / Armas rammu allikas, / Jõudude joaj õ g e d a! / II, 233—235.*

Nimelt on rahvalauludes üsna ulatuslikult levinud nähtus, et partitiivi kasutatakse hüüatustes, kõnetlustes, poeetilistes pöördu- mistes ühe või teise isiku või tegelase poole. Selle, omamoodi vokatiivse partitiivi kohta võiks tuua üsna rohkesti näiteid:

Annekene, akikene, / Anne, aki tüt t a r i d a, / H II 1,85 (112)

¹ Vrd. J. V. Veski, «Kalevipoja» parandamiseastmed, Eesti Kirjandus 1918, lk. 45.

Vai; *Tere! mu mehe isada, / Tere! mu mehe emada, / H IV 2, 558 (40) PJg; Tere äia, vana isada! / Tere ämma, vana emada! / H II 6, 680 (43) Muh; Tõuse üles või emada! / ibid. 689 (44) Muh;*

Oh mu hiusta ilozada, / Vahalatva valge'eta! / VK I 126D; Peeterita, Paavelita! / Pane hiiro hirnusihe, / ibid. 129A; Leenakesta meie sõsarada! / H II 24, 380 (150) Kar; Tule üks sa kodo, tütterida, / SL I 32; Ime üks ütél: vellota! / SL I 491.

Taalised väljendid pole rahvakeelelegi võõrad (näit. *oh sind küll!*), kuid rahvalauludes poeetilises stiilis (eriti Kagu-Eestis) on nende partitiivsete konstruktsioonide sfäär mõnevõrra laiem, hõlmates ka ütet. Tihti peale esineb vokatiivne partitiiv lõuna-eesmäe lauludes koos possessiivufiksiga.

Kõike seda aluseks võttes peame — nagu juba öeldud — eeltoodud näiteid «Kalevipojast» käsutama partitiivina, mille säilitamist eepose keeles õigustab rahvalaulude keele traditsioon.

2. Artiklis ««Kalevipoja» parandamiseastmed» kirjutab J. V. Veski: «Väga iseäralikult puudutab eestlase kõrva «Kalevipoja» keeles see nähtus, et kindlat piiri ei ole peetud alalütleva ja seesütleva, alalütleva ja alaleütleva ning sisseütleva käände mõtte vahel. Iseäranis tihti on nimelt alalütlev alaleütleva ja sisseütleva asemel tarvitusel, mis näitab, nagu ei oleks mõistetud õige käändevormiga vastust leida küsimiste peale «kus?» ja «kuhu?»»²

Paraku see nii ongi. Käändelõppude ära vahetamise kohta võime «Kalevipojast» leida üsna hulgakese näiteid, millest alamal mõned esitame.

Illatiiv inessiivi asemel:

Nii mitu tervist temale, / Kui on merel laenesida / Kui on tähti taeva aasel» / IV 228—230; Niida kulda kukusivad, / Kui se kägu kuusikusse, / Künnilindu lepikusse. / IV, 177—179; Meil on ruunad rahatessa, / Laugud ruunad literissa, / Kõrvid karu nahkadesse, / Mustad hõbe munderissa, / VI, 535—538.

Inessiiv illatiivi asemel:

Ajas kiskjad kulli küüned / Valusaste eide vöössa, / III, 285—286; Satus sala haudadesse, / Kukutas kalakudussa, / Mere urkassa udussa, / Laente laia kamberisse. / IV, 678—691; Korja kulda kukurusse, / Taalerida taskuessa, / Peningida pungadesse. / VI, 350—352; Külap kandvad killa kooramad / Vilja meie aitadesse, / — — Ajavad ärjad arussa, / — —

² Eesti Kirjandus 1918, lk. 44.

Krapi kandjad kopelisse, / VI, 516—517, 520, 522; Läksin lausa laeneessa, / Kaelani kala kudussa — / Sügavasse haudadesse. / XIX, 634—636; «Viskan vitsad vislapuussa, / Kannukaaned kaasikusse, / Lauad laial leppikusse, / XIX, 786—788.

Allatiiv adessiivi asemel:

Põhja piirel seisis pere, / Tugev talu kaljudelle. / I, 80—81; Läks ta karja saatemaie / Pühapäeva hommikulta, / Argipäeva aegadelle. / I, 130—132; Siiski vaus vaese võimus, / — — Varga käe volila, / Sortsi sõnade sidele. / III, 293, 295—296.

Adessiiv allatiivi asemel:

Pani kingad kivi peale, / Paatrid pikila pajula, / Süüdi linnid liiva peale, / Sõrmused sõmera peale; / IV, 619—621.

Ablatiiv adessiivi asemel:

Õde nuttis õue pealta, / Teine õde põrandale (pro põrandalla), / Armukene taga kambris. / XX, 170—172; Õnnerikas põlvkene / Õitses Eesti raeadelta, / XVII, 1—2.

Leidub ka muid, hoopis keerukamaid segiminekuid, näit.:

Kes oli külma kamberilla (loomulikum oleks siin inessiiv), / Tarretanud tubadelle (!), / Pikil õlgil põrandalle? / Kalevi taat, vanarauka, / Oli külma ju kamberie (!), / Tarretanud tubadelle, / Pikil õlgil põrandalla. / II, 205—211.

Osa niisugustest vigadest tuleb küll tõenäoliselt kanda trüki- vigade arvele, kuid kogu nähtust sel kombel ei saa seletada. Tavaliselt on neid vigu põhjendatud autori nõrga keelevaistuga ning eri redaktsioonides on mainitud eksimusi vastavalt kõrvaldatud. Kõigest sellest ei tarvitseks üldse pikemalt juttu teha, kui see mitte otses üllatava analoogiana ei peegeldaks olukorda rahvalaulude keeles.

Inessiivi ja illatiivi lõpu vahetamine on üsna sagedane eriti Järva-, Harju-, Lääne- ja Pärnumaalt pärinevais lauludes. Toome mõned näited.

Illatiiv inessiivi asemel:

Kübar paigatud peasse, / Sukad nõelutud jalasse. / H II 13, 105 (56) Koe; Umalas hüüab ojasse / Käbi kõrgib põõsasse / Rohu sirtsu rukiessa / ibid. 645 (26) Tür; Jumal oli jõesse iesse / Maarja kaevu kaldaassa. / H III 4,89 (27) Tür; Õlut juuakse toasse, / H II 24, 649 (8) Hää; Kulda katelid

käesse / Öbe kangas katelisse / H II 2, 29 (48) Mär; Omingu ojub meresse / Lõuna lõob laksu laineesse / Öhta kieb kateleesse / ibid. 191 (297) Kse; Kui sa ei maksa siia maani, / Siis sa tasud taevaesse, / ER I 194 (TA 1) Lai; Ollin ma Uba talusse / Käüsin ma Käbü külasse / VK IV 483.

Inessiiv illatiivi asemel:

Kõik ma siidiesse siuksin / Hõbe lõnga hõmmeleksin / H II 15, 319 (5) Jür; Pange ratsud rakkeessa, / Hallid hõbe helmetessa, / Kõroid karu nahkadessa, / Võigid vaski valjastessa / H II 16, 51 (47) Kos; Mina nuttes kojoessa / H II 57, 622 (4) JJn; Ehi eide riideessa / Pane taadi paeladessa. — / H II 20, 711 (4) Vän; Pää tall puudus pilvetessa / Sarved satusid taevadessa / H II 41, 354 (6) Kär; Rinnust veereb põlvetessa / Põlvest veereb varbaessa / H II 27, 626—627 (1) Pal; vald siis aetes vardeessa, / teopoi teibeessa, / karjalatse roikiessa. / VK IV 802.

Üldiselt on juhtumeid, kus illatiiv asendab inessiivi, s. o. praegust vokaallõputa vormi, tunduvalt rohkem kui vastupidise asendamise juhtumeid.

Ka allatiivi-adessiivi lõpu vahetamine on iseloomulik enam-vähem sama murdeala lauludele, näit.:

Ei mina vihmale idane / Ei mina märjale mädane / Egas mina kasva kasteella / H II 15, 724 (50) HJn; Vii mind kotile koduje / Sea mind sekile regeje / H II 13, 645 (26) TÜR; Käggi tal kukkus looga peale / Teder teise aisa peale / H II 20, 139 (10) Pär; Minu kaasa kaugelle / H II 2, 30 (50) Mär; Kes teid söötis saia dele / — — Kes teid juotis õllelagi / ibid. 376 (499) Lih.

Lõuna-Eesti läänemurdes (mulgi), kus järgsilpide $a > e$, on allatiivikujuline adessiiv päris tavalisi nähtusi:

Mul o esä liomaale, / mul o emä liomaale, / sugu suuri Soomemaale, / onu mul Odalimaale, / tädi täüsi Tartuenna, / VK IV 36; Suust me söödas suhkurelle, / Peo päältä pähkelelle. / H II 5, 3 (2) Hls. Ka Sangaste, Karula ja Hargla lauludes kohtame taolisi adessiivivorme.

Vastupidiseid juhtumeid, s. o. kus adessiiv asendab allatiivi, on võrratult vähem. Üksikuid näiteid on fikseeritud Vigala, Kodavere, Palamuse, Karksi ja Põlva lauludest, näit.: *Riit sul kukub rinnalagi / — Kook sul kukub kaelalagi / H II 2, 81 (113) Vig; Lahe lõevud lõõneella / Aned süöma aegudella / H II 4, 598 (75) Kod; teime tööda tim mukulla / VK IV 777.*

Kuidas seletada niisugust käändelõppude vahetamist rahvalauludes?

Tuleb küll oletada, et lõpukaota vormid olid laulikute teadvuses juba seevõrra kustunud, et nende reeglipärane kasutamine teki-

tas suuri raskusi, liiatigi lähedastes käänetes. Seevastu aga näit. rannamurdes, alal, kus tänini on säilinud lõpukaota vorme, niisugust segiminekut peaaegu ei esine. Seega võiks käsitletav nähtus ehk viidata sellelegi, et lõpukadu Põhja-Eestis on tõenäoliselt alanud just alalt, kus käsitletav vahetamine esineb (vt. kaart nr. 1). Kui aga oletada häälikumuutust $a > e$ inessiivi ja adessiivi lõpus, siis võis seegi nähtus olla vahetult eelnev lõpukaole.

Kuivõrd rahvalaulude keel on antud küsimuses mõjustanud «Kalevipoja» keelt, seda on raske ütelda. Igatahes esineb mõnigi taoline äravahetatud lõpp ka neis värssides, mis on eeposse võetud vahetult rahvalauludest, kuid kaaluvat osa neil ei ole.

Võiks arvata, et Kreutzwaldi keelepruuki on mõjustanud ka lõuna- ning idamurrakuis tihti esinev nähtus, et allatiivi kasutatakse illatiivi ja adessiivi inessiivi asemel (näit. Võn, Urv, Kar, Lut). Seda, oma iseloomult hoopis erinevat joont, mida tuleb lahus hoida ülal käsitletud nähtusest, esineb rahvalauludes mõnevõrra laiemaltki kui tänapäeva murdeis. Näit. võime allatiivi illatiivi asemel leida Hää, Lai, Pal, Ote, Urv, Kar ja Se lauludes, adessiivi inessiivi asemel Kod, MMg, Ksi, Kam, Rõn, Krk, Hel, Kar ja isegi Muh ja Mus lauludes. Sageli võivad vastavad käänded esineda isegi paralleelselt. Näit. märgib üks Hurda korrespondente Urvaste, Karula ja Helme murraku kohta: «Ka rahva keel ei ole kindel küllalt näit. tuleb ette et üteldakse: Kui nemä seda kuules ja ... kuulesi ka kuulesive...»

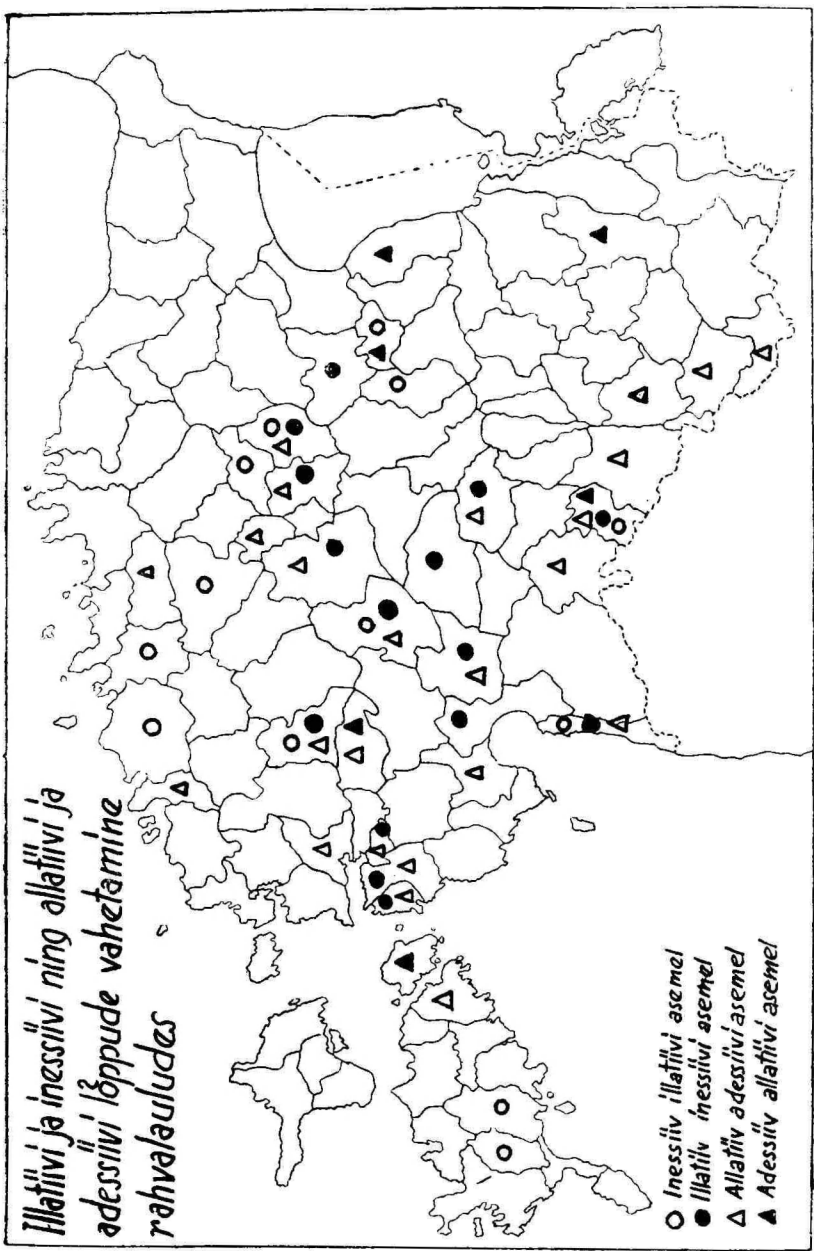
Lauludes: mihessa ja mihesse, taren ja tarel ... jne.» (H II 24, 620).

Toome seesuguste paralleelsuste kohta, paar näidet, mis ei ole iseenesest sugugi mingid erandid: *Mina aga mängsin männikulla. / Karja koerad kusikusa. / ER II 333 (Ta 2) Ksi; Kas'se Riijal, va'e liinal / Vai'e Moskvan moro pääl / H II 56, 659 (3) Kam; Susi leelit lepikun, / Poja oli pajustul: / H II 24, 481 (280) Kar.*

Kuigi me, nagu öeldud, Kreutzwaldi keelepruuki mõjustavaid tegureid siinkohal saame esitada ikkagi vaid oletustena, peame siiski arvama, et «Kalevipojas» aset leidnud käändelõppude vahetamine pole mitte päris juhuslik nähtus. Et seda segadust hilisemais trükkides on tulnud redigeerida, see on loomulik.

3. Translatiivi vokaallõpuliseks kujuks «Kalevipoja» esimeses trükis on järjekindlalt *-ksa*, näit.: *Murupinnale tugeksa, / Sissejuhhat. 235; Tammed müüridel tugiksa / I, 50; Kangad seinakateksa; / I, 548; Pisarate pühkiaks, / II, 623; Vana isale iluksa, / Taara taadile auuksa. / V, 74—75; Tõusis tugevaks tammeks, / Kasvis kuuse kõrguseksa. / XIV, 820—821; Ära lase, leinalindu, / — — Aega minna igavaks / XIX, 107, 109 jne.*

«Kalevipoja» hilisemais redaktsioonides on *ksa*-lõpp parandatud *ksi*-ks, nii näit. 1935, 1951. ja 1953. a. väljaandeis (viimases

Kaart nr. 1.

võib kohata — ei tea, kas juhuslikult — ka aruharva *ksa*-lisi vorme, näit.: «Sissejuhatuse» lõppvärssides: *Laululõngaksi ketrasin, / Lõuendiksi lõksutasin, / Kalevi kangaksa kudusin. /*). Et meil juba õigupoolest Ahrensist peale³ on rahvalaulude keeles esinevate vormide «õigsust» kindlaks tehes tugevasti toetunud soome keelele, siis pole midagi imestada, kui eelistatavaks kujunes *ksi*-lõpp. Samuti on eesti keele ajaloolises grammatikas *ksi*-lõppu traditsiooniliselt käsitatud kui vanemat, *ksa*-lõppu kui hilisemat analoogiavormi ning seda seisukohta on üsna järjekindlalt kasutatud rahvalaulukeelt analüüsid⁴ või «Kalevipoja» keelevigu fikseerides.⁵ Kreutzwaldi poolt kasutatud *ksa*-vormil on aga väga tugev rahvakeelne alus, kui me pisutki lähemalt jälgime translatiivi lõppvokaali esinemust rahvalaulude keeles.

Murdeliselt on translatiivil teatavasti kolm põhilist vormivarianti: *ks*-line, *s*-line ja *st*-line kaju. Kõige ulatuslikumalt on murdeis levinud *ks*-lõpp, mis esineb kogu Harjumaal, Järvamaal, Põhja-Läänemaal, osal Pärnumaal, Põhja-Viljandimaal, Saare- ja Hiiumaal. Lõnamurdeis on *ks* > *ss* (–*s*). See nähtus aga hõlmab osaliselt ka põhjamurdeid, kus paralleelselt *ks*-iga võivad esineda ka *s*-ilised vormid (näit. Kir, Kul, Lih, Var, Vig, Vän, Hää, Aud, Pär, Kñn, Tõs, Mih; Tor pearõhulises silbis –*ks*, järgsilpides –*s*, samuti kuulub suur osa end. Viljandimaast *s*-translatiivi alasse). Esineb koguni illatiivikujulist (*sse*- või *ze*-lõpulist) translatiivi (näit. Tõs, Pär, Vän, Tor, PJg, Kõp, Vil, Trv, Hel).

st-line translatiiv on ida-eestiline nähtus (Kad, VMr, osalt Amb, Sim, VJg, VNg, Lüg, Jõh, Vai, Iis, Avi, Trm, Lai, Pal, Ksi, Äks, MMg; TMr, Rär, Rõu, Vas, Se, Lut, Lei, Kra). Paralleelselt sellega võib võru-setu ja idamurde alal esineda ka *s*-lõpuline translatiiv.⁶

Seega on translatiivi üksikute lõppude piirid murdeti üsna hägused. Mitme paralleelvariandi esinemine ühes ja samas murra-kus teeb translatiivi üheks kõige vormikirevamaks käändeks meie murdeis.

Rahvalaulude keel muudab selle pildi veelgi kirjumaks, sest murdelisele esinemusele seltsivad siin vanemad (või traditsiooni põhjal tuletatud) vormid, mille lõppvokaal on vahelduv. Seesugune vaheldus võib tihti esineda ühes ja samas lauluvariandiski, näit. *pikaks* – *oidijasta* SKS, Mark. 11; *äiaaksi* – *kaasaliseks* – *isaksa* H II 57, 643 (28) Jõh; *hommenessa* – *tulevasse tõisipasse* H II 26, 142 (14) Vil; *sugaraks* – *vankerisse* H II 21, 443 (4) Tor; *abiksa* – *niitejasse* – *varnaksi* H II 2, 428 (563) Lih; *härgadeksa* – *kastidesta* H II 27, 567 (8) Pal; *vaesõsta* – *armetussa* SL II 1460 jne.

³ Vrd. E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes, Reval 1853, lk. 143 jj.

⁴ V. Ridala, Valik eesti rahvalaulusid, Tartu 1919, lk. 7.

⁵ J. Aavik, Kuidas suhtuda «Kalevipojale», Tartu 1933, lk. 9.

⁶ Translatiivi murdelise esinemise kohta vt. E. Kasenurm, Translatiiv eesti murdeis, diplomitöö (käskiri TRU eesti keele kateedris), Tartu 1949.

Seesuguste paralleelsuste (kui kõrvale jätta üleskirjutamisel tekkinud ebatäpsused) üksikasjaline analüüs kõrvu murdelise esinemuse võrdlemisega pakuks huvitavat materjali kaasaegsete murdeliste vormide tekkeloo selgitamisel ning üksikute laulutüüpide siirde kindlaksmääramisel.

Kõige valdavamaks vokaallõpuliseks translatiivi vormiks põhja-eessti lauldes on siiski *ksi*-lõpp, mille statistiline esinemussagedus näib olevat kõige suurem. Silmatorkavam on *ksi*-lise vormi ülekaal vahest Järvamaal (Amb, JJn, Ann) ja Muhus. Selle kõrvallaga esineb lauludes väga laial alal ka *ksa*-lõppu. Toome mõned näited: *soldatiksa, rüüteliksa, kandijaksa, puhujaksa* H II 15, 252 (24) Jõe; *terveeksa* VK III 327; *kanguriksa, poimijaksa* ER I 20 (Vi 12) Hlj; *kalaksa* H II 1, 123 (171) Vai; *nädalaksa* V II 27; *koeraksa, agijaksa* ibid. 63; *väiksa, abiksa, naaberiksa* H II 15, 721 (39) HJn; *vööksa, pandeliksa* ibid. 329 (3) Jür; *tüliksa, pistejaksa* H II 16, 363 (5) Juu; *täheksa, kiviksa, kadakpuuksa* ER I 40 (Ha 22 a) Ris; *miniksa, naisuksa* H II 13, 497 (8) Pee; *osaksa* ibid. 197 (23) Koe; *risuksa, tüliksa, puuksa* H II 26, 581 (2) SJn ja H IV 2, 515 (1) PJg; *soldatiksa* H II 24, 724 (8) Hää; *suuremaksa, otsijaksa* H II 17, 476 (116) Vig; *tueksa, abiksa* H II 2, 428 (563) Lih; *tahmaseksa* ibid. 13 (23) Mär; *murusiksa, rahadeksa* H II 35, 84 (49) Jaa; *suuremaksa, kangemaksa* ibid. 309 (177) Pöi; *andijaksa* H II 41, 344 (1) Kär; *sulaseksa* H II 18, 962 (1) Jäm; *hoidijaksa, vahtijaksa* H II 56, 209 (4) Trm; *õeksa, nauksa, tädiksa* H II 27, 538 (4) Pal; *põrmuksa* H II 13, 351 (3) Ote.

Nagu juuresolevalt kaardilt näha, võime *ksa*-lõpulist translatiivi leida järgmiste kihelkondade rahvalauludes: Jõe, Kuu, Hlj, Jõh, Vai, HJn, Jür, Kei, Juu, HMD, Kos, Ris, Pee, Koe, Tür, Plt, SJn, PJg; Vän, Tõs, Vig, Lih, Mär, Kse, Muh, Jaa, Pöi, Kär, Jäm, Trm, Pal ja erandlikult ka Ote — seega siis kogu põhjamurrete alal.

Kolmandat vokaallõpulist vormi, *kse*-translatiivi esineb vähe, see näib olevat läänepoolne lokaalkuju. Niisiis — kuigi «Kalevi-poja» *ksa*-line translatiiv pole rahvalauludes absoluutselt ülekaalus, on sellel vormil põhja-eessti lauludes siiski üsna tugev ja õigustav alus.

Kuid translatiivi lõppvokaali küsimust ei saa otsustada ainuüksi *ksi* – *ksa* vaheldust jälgides. Asi on nimelt selles, et aladel, kus on murdeomane *s*-iline translatiiv, esineb rahvalauludes järgmisi vokaallõpulisi vorme: *-ssa, -sse, -ssi*. Neist lõppudest (muidugi paralleelselt täiesti murdepäraste vormidega) esineb *-ssa* peaaegu kõigis murretes, kus praegu on translatiivi põhiliseks esinemuseks *s*- või *st*-lõpp. Seejuures võib *ssa*-lõppu kohata isegi reas põhjamurdkonna kihelkondade lauludes (SJn, Vil, Tor, Vän, Pär, Kod ja erandlikult isegi Mus). Olemasolevaist arvukaist näiteist lõnamurretes esitatagu alljärgnevalt mõned: *valgeessä* EÜS II 36 (14) Rõn; *laulijasa, laskijasa, murusa* H II 5, 537 (4) Sän;

laulajassa, meressa VK IV 199; *neiosa, kabosa* VK I 6; *purdeessä, kõnnikussa* H II 56, 940 (7) Kan; *mäessa, põrmandussa* H II 51, 506 (2) Röp; *umassa* H II 32, 18 (5) Har; *laulijassa* SL I 4; *armõtussa* SL II 1460 jne.

Küllaltki tugevalt on esindatud ka *sse-* (resp. *se-, ze-*) lõpp, kusjuures selle vormi keskus näib paiknevat mulgi murdealal, ulatuses aga ka Lääne-, Pärnu- ja Viljandimaale, samuti idasse — Sangastesse, Helmesse, Karulasse, harvem Võrumaale. Vähem on seda mujal lõunamurrakuis. Äärmises kagus seda lõppu üldse ei tunta.

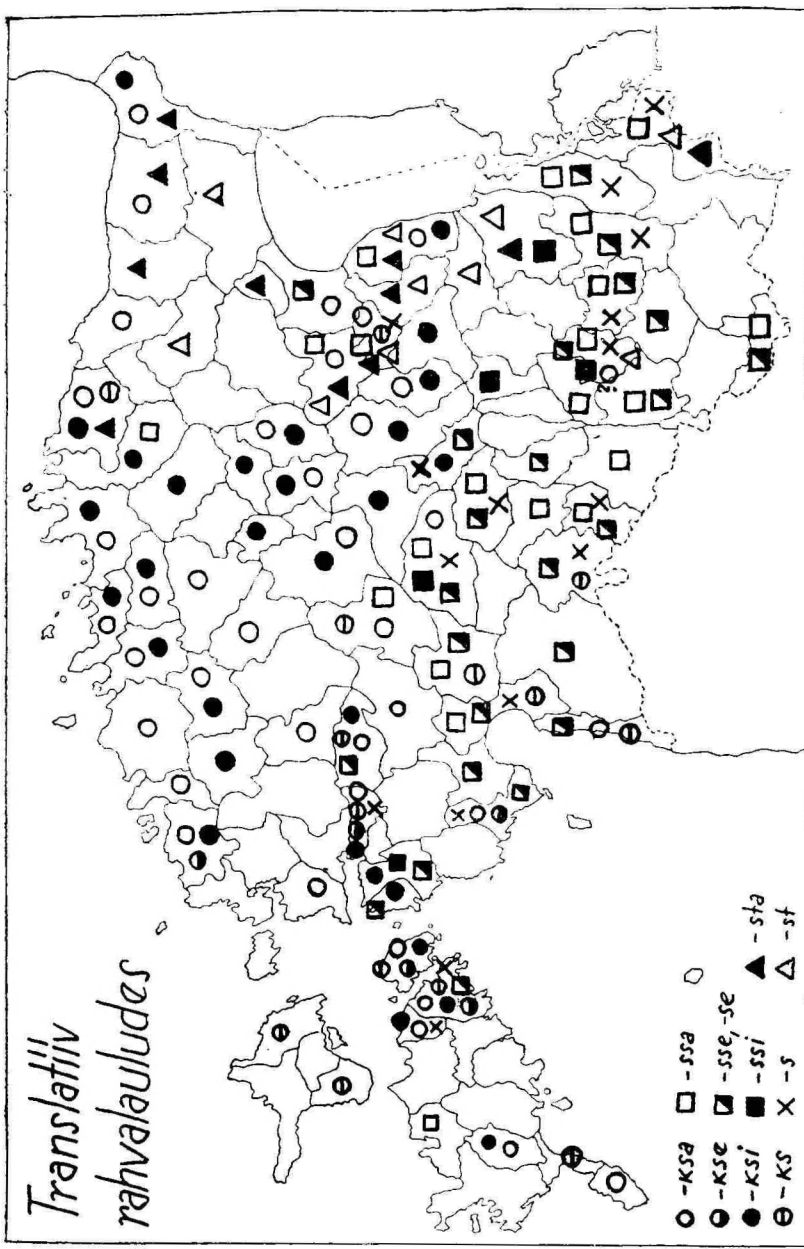
Väga juhuslikult on rahvalauludes esindatud *ssi-*lõpp (Kse, Han, Pal, Puh, Vön, Ote).

Meie tähelepanu pälvib eelkõige *ssa-*lõpp, mis, nagu öeldud, on rahvalauludes tuttav peaaegu kõigis murrakuis, kus praegu selle käände lõpuks on *-s* või *-st*. Selle vormi varasemaks eelkäijaks tuleks pidada **ksa-*lõppu, kui oletame, et lõppvokaal on sellisena olnud juba enne häälikumuutust *ks > ss*. Sama vormi tuleks pidada eelkäijaks ka *sse-*lõpulisele translatiivile, vähemasti nendel murdealadel (mulgi), kus üldiselt on toimunud häälikumuutus *a > e*. Selle oletuse kasuks räägib ka asjaolu, et *ssi-*lõppu, mis lähtub *ksi-*st, kohtame praeguse *s-*lise translatiivi ala rahvalauludes väga harva. Igal juhul aga on *a* translatiivi lõppvokaalina vaadeldaval murdealal, eeskätt aga lõuna-eesi idapoolsete murrakute rahvalauludes, kaugelt levinum kui *i*.

Rahvalaulude keele andmeil on *st-*translatiiv suhteliselt noorim morfeem, mille tekkekohaks on kirdemurrakud, kust see vorm kaudu Peipsi veert on kuni setu alanil välja tunginud. Rahvalaulude keeles võib sellegi vormi lõpul olla vokaal. Täiesti arusaadavalt põhjustel (kokkulangemisvõimalus *ste- ~ sti-*lõpuliste adverbidega) saab siin lõppvokaaliks olla ainult *a*, näit.: *Uks läks heinasta jõgeje, / Teine pardista pajuje, / Kolmas sepasta Viruje.* / H II 1, 586 (764) Lüg; *langusta, tuttavasta* ibid. 176 (248) Jöh; *valmiista* ibid. 43 (56) Vai; *sarvedesta* H III 9, 287 (8) Avi; *seadiasta* ibid. 155 (9) Lai; *murusta, kalusta* H II 4, 534 (4) Kod; *ennizesta, muinazesta* H II 56, 428 (120) MMg; *mehesta* H II 51, 81 (5) Vön; *päävästä, kauge'esta, suvesta* SL I 198.

Niisiis peame kokkuvõtvalt ütleva, et *a* on kõige sagedamini esinev translatiivi lõppvokaal rahvalaulude keeles, kusjuures *a-*lise vormi ulatuslik levik põhja-eesi lauludes, selle tõenäoline aluseks olemine praegusele *s-*lõpulisele translatiivile eeskätt lõunamurdeis tunnistavad niihästi selle vormi üsna auväärset iga kui ka suurt iseseisvust. Seepärast ei tohiks küll Kreutzwaldile teha etteheiteid *ksa-*lõpulise translatiivi kasutamise pärast «Kalevipojas». Vastupidi — on üsnagi suur õigustus nõuda, et järgnevais väljaandis see vorm kui tugevat rahvakeelset tausta omav lõpp säilitataks nii, nagu see esineb «Kalevipoja» esimeses trükis.

Translatiivi lõpu esinemusest rahvalauludes püüab ülevaadet anda kaart nr. 2.

Kaart nr. 2.

4. Üks paljukritiseeritud väärforme «Kalevipojas» on *ma*-infinitiivi seesütlev. Nimelt on Kreutzwald rahvalauludes nii levinud *maie*-lõpule liitnud veel inessiivi lõpu -s, s. t. ta on käsitanud *maie*-vormi muutumatu lähtevormina. Niiviisi tuletatud vorme leidub eeposes teatavasti päris järjekindlalt, näit.: *Mitmes külas kasvamaies*, / *Mitmes talus tõusemaies*, / I, 64—65; *Eesti poegi paisumaies*, / *Tüterida tõusemaies*: / II, 87—88; *Agar mõistus arvamaies*, / *Silma osav sihtimaies*, / V, 443—444; *Olut oli hullamaies*, / *Mõdu murul möllamaies*: / VI, 570—571; *Olin kulda küürimaies*, / *Pidukambriid pühkimaies*. / XIV, 182—183.

Kreutzwaldi keelepruuki võisid mõningal määral mõjustada samasugused vormid rahvalaulude keeles, näit.: *tõstemaies*, *arstimaies* H II 1, 97 (138) Vai; *ullamaies*, *möllamaies* H III 4, 215 (4) Amb; *õppimaies*, *võtemaies* H II 13, 487 (1) Pee; *küpsemaies*, *sirgumaies*, *kõrveamaies* H II 20, 177 (18) Pär; *tõusemaies* H II 5, 268 (4) Tõs; *tallamaies* H II 27, 703 (15) Pal; *õppimaies* ER I 290 (Ta 8) Rõn; *otsimaieh*, *kaemaieh* SL I 600.

Niisuguseid väärforme, mis kajastavad laulikute keeletaju tuhumumist arhailiste vormide käsitamisel, ei esine rahvalauludes kuigi palju. Head laulikud ei ole selles vormis kunagi eksinud. Seepärast ei ole vaadeldav vorm kuskil traditsioonipäraseks kujunenud ning täiesti õigustatult kuulub see ka «Kalevipojas» redigeerimisele.

Taalise traditsioonivastase kõrvalpõikena võime märkida isegi *sse*-lõpu liitmist *ma*-infinitiivile «Kalevipojas»: *Kui oleks teadnud, võinud teada*, / *Mis sul sammu segamasse*, / *Käiki tuleb kütke nendama*: / XV, 29—31, millele leiame niisama haruldase kõrvalpõike ka rahvalauludes: *See aas minda vargaesse*, / *Aida ukse halgumasse*, / *Lukki lahti lõhkumasse*. / H II 6, 15 (21) Phl.

5. Teatavasti on rahvalaulude keelele üldiselt omane *ie*-lõpu kasutamine umbisikulises tegumoes, kus see lõpp passiivi tüvele liitudes annab meile nii tuttavad vormid, nagu näit. *söödetie*, *künnetie*, *magatie* 'söödeti, künti, magati'. Kuidas aga suhtuda niisugustesse «Kalevipoja» keeles esinevatesse näidetesse, kus *ie* esineb isikulise tegumoe lihtmineviku 3. pöörde lõpuna, näit.: *Vaskimeesi naeratie*. / *Neidu jalga komistie*, / *Komistie kogemata*, / *Libistes libedal liival*, / IV, 684—687.

Esitatud vorme tuleb rahvalaulude keele traditsioone silmas pidades käsitada kui täiesti õigeid. Nimelt pole *ie*-lõpp (<*i+hen) rahvalaulude keeles omane kaugeltki mitte ainult impersonaali. Üsna tavalised on *ie*-lõpulised isikulise tegumoe mineviku vormid, mis esinevad peamiselt refleksiivsetes ja passiivsetes verbides, kus 3. pöörde *hen-sufiksi esinemine on kõigiti põhjendatud.

Esitatagu mõned näited.

Üks minu elma helksatie, / *toine polve puutunekse*, / VK III 80; *Sebä naine nauratie*: / ER I 373 (Ha 4a) Kuu; *Kass*

läks karates kaevule / Saba vette sahvatie / H III 4, 123 (13) TÜR; Soome silda nõtkatuie, / Alus palki paugatuie, / Hobu alla põigatuie, / Kübar pease kõigatuie. / H II 5, 249 (1) KHn; Ämma takka naeratie / H IV 3, 836 (17) Puh; Ema sis vasta üteliie / Armu vasta avaldie: / H II 31, 736 (5) San; Kala vasta vaideliie: / VK IV 164; Sää mu hobo hironahtie, / Esä Harmi haugahtie / VK I 49; Saani parras paugahhtie, / Rie kõtar krõksatie, / SL I 49.

Vaadeldavad vormid on omased eeskätt lõnamurdeis, rannaja idamurdes.

6. Üheks «Kalevipoja» keelele kõige rohkem rünnakuid põhjustanud vormiks on kindlasti potentsiaalset algupära *nekse*-vorm, mis eeposes esineb *nekse*-, *nesse*-, aga enamasti küll *nessa*-kujul. Lugejat häirib eeskätt selle vormi paljutähenduslikkus⁷, mis näitab, et eepose koostaja orienteerus vormi kasutamisel üsnagi ebakindlalt. Kuid selles olukorras peegeldub kindlasti ka meie rahvalaulude keelepruuk kõigi oma kõikumistega, seepärast peaks olema kõigiti õigustatud *nekse*-vormi rahvalaulukeelse tausta jälgimine. Eelkõige huvitab meid loomulikult küsimus, millistes funktsioonides on õigustatud *nekse*-vormi kasutamine «Kalevipojas», aluseks võttes rahvalaulude keele traditsiooni. Püüamegi alljärgnevalt vastata just sellele küsimusele ja jätame seepärast loetlemata kõik muud *nekse*-vormi kasutamised eeposes.

Potentsiaalsetes *kse*-olevikuga on kõige rohkem levinud vormiks rahvalauludes. See vorm on kujunenud vanade rahvalaulude keele ja stiili niivõrd lahutamatuks ja traditsiooniliseks osaks, et leviku suhtes saab sellega vaevalt midagi kõrvutada (võib-olla vahest ehk *maie*-vormi). Tuttav on see vorm eranditult kõigi murdealade lauludes.

Vaadeldavat vormi kasutatakse rahvalauludes põhiliselt kolmel puhul: a) otsetes ja kaudsetes küsimustes, kusjuures tihti ka vastuses korratakse küsimuses sisalduvat vormi; b) impersonaali tähenduses (*-nekse* liitub passiivi tüvele), kusjuures seegi vorm esineb tihti küsimustes; c) jutustavates lausetes, millel sageli on vaevalt midagi ühist potentsiaalsusega. Seejuures on päris tavaline, et *nekse*-vormi kasutatakse muutumatuna niihästi olevikus kui ka minevikus. On iseloomulik, et *-nekse* liitub peamiselt kahesilbilistele pikavärtelistele tüvedele, moodustades niiviisi neljasilbilisi sõnakujusid, mis reeglina asetsevad värsirea lõpus.

Vormilised erinevused *nekse*-vormis seisnevad *kse*-lõpu murdelises vahelduses, kusjuures vokaallõpulised vormid (*-nekse*, *-neksi*, *-nesse*, *-nessi*, *-nessa*) on valdavad põhja-eesti ja mulgi lauludes, lõpukaolised — Kagu-Eestis. Lõuna-Eesti lauludes on *-kse* lõppvokaaliks peamiselt *e* (läänepoolseis murrakuis) või *a* (idapoolseis murrakuis).

⁷ J. V. Veski oma artiklis «Kalevipoja parandamiseastmed» fikseerib tervelt 11 eri tähendust (Eesti Kirjandus 1918, lk. 47—48).

Vaatleksime nüüd lähemalt käsitletavat vormi tema erinevais tähendustes. Esiteks *nekse*-vorm otsestes ja kaudsetes küsimustes, mille kohta mõned tüüpilisemad näited rahvalauludest:

Lähme toomi vaatamaie, / Mis sealt merest tõuseneksi. / ER I 24 (Vi 21) Kad; *Kes juure jooksenes? / Ode juure jooksenes. /* ER II 319 (Vi 40) SJn; *Mis mul vastu tullessa? /* H II 21, 446 (9) Tor; *Mis sellel saanil puudunessa? /* H II 6, 410 (65) Muh; *Mis tal siis veel puuduneksi /* ibid. 641 (386) Pöi; *Mis mul põlvi puutuneksa? / Mõek mul põlvi puutuneksa. /* H II 56, 43 (4) Lai; *Kes sääl kodun kõndines? / Ema kodun kõndines, / Esa õven õljunes. — /* H II 51, 87 (18) Vön; *Mis säält mäelt näkkinessa? / Kirik mäelt näkkinessa. /* H III 6, 121 (6) Hel; *Mis sääl ussen ollõnõs? /* H III 9, 744 (82) Urv; *Miä iks meist saanenes, / Kohe kulda läänenes? /* SL I 364.

Vastavalt sellele oleksid ka «Kalevipojas» õigustatud niisugused juhud, nagu:

Kesse vasta käidanessa? / Nägi ta kuu tõusemaie, / II, 230—231; *Kesse kalmus suikujalle / Aea pikust arvanessa: / See ehk oskab seletada /* V, 566—568; *Hakasin ma vaatamaie: / Kuhu eite kadunessa? /* V, 572—573; *Kumb meist kumba kangusella / Võidumängil võitanessa? /* XIV, 740—741; *Kust se oja kasvanesa, / Soea allik sündinessa? /* XV, 413—414; *Kuhu kivi kukunessa? / Kivi kukus õnnekohta, /* XV, 429—430; *Kes võib teada, vennikene, / Kuda lugu käidanessa, / Kuda tuuled tuiskanessa? /* XV, 249—251; *Mis seal meres kasvanesa? / Meres kasvnis kaks puida, /* XIX, 611—612.

Nagu toodud rahvalaulukeelseist näiteist selgub, puudutavad taolised küsimused-vastused tihti mineviku toimumut. Tavaliselt on niisugune küsimus stiilivõte (eriti setu lauludes), millega juhatatakse sisse järgnev sündmus või motiiv. Et seesugune küsimus on kujunenud traditsiooniliseks võtteks, siis on *nekse*-vormi kasutamine n. ö. väljaspool aega täiesti loomulik ja mõistetav. Seevastu aga vaadeldava vormi kasutamine väljaspool seda seost minevikulises tähenduses (kuigi ka seda rahvalauludes juhuslikult kohati esineb) ei ole traditsioonipärane ning seepärast ei saa õigustada ka taolisi minevikuvorme «Kalevipojas», nagu:

Kalevide kallis poega / Lahkunessa leinadessa, / XX, 599—600; *Kuhu vitsad viskanessa, / Sinna sündsivad suured saared, /* XIX, 603—604; *Kas ta tunni tukkunessa / Ehk ka päeva puhkanessa: / Sest ei saanud meesi märku. /* XIX, 223—225; *Se ei leidnud eide jälgi, / — — Ega saanud tunnistähte, / Kuhu kana kadunessa, / Linnukene lendanessa. /* III, 663, 664—666; *Kui mo armas käidanessa / Veli kosja sõitanessa, / Läks ta üle lagediku, /* XIX, 694—696.

Potentsiaalne impersonaal on rahvalauludes üldeestiline, kusjuures sellel on tavaline tehtaviku tähendus, näit.

Lambast kuube tehtänekse, / Alli vaipa annetakse, / VK III 802; Küll mul kottu toodaneksi / Kui mul laulu puuduneksi / H II 15, 316 (2) Jür; Kus sind virve viidanessa. / H II 13, 491 (7) Pee; Siis sind üvaks ütanesse / H II 2, 405 (532) Lih; Mis sää! Tustil tehtanes? / Tustil ärga tapetasse, / Musta pulli puodanesse, / H II 6, 330 (3) Muh; Kuda seäl odran oldanesse / Kaera kõrren käedanesse / H II 4, 570 (47) Kod; Ruttu meile tetanes, / pakki pääle pandanes. / VK IV 764; Tuo neiost antanesa, / Tuo neiost saadanesa. / VK I 23; Kotoh kosjo juvvanes, / Kabol kaupa tetanes. / SL I 27.

Rannamurde lauludes kohtame veel järgmisi vorme:

Kuida orjast oldaneie, / Käsku-jalast käidaneie, / Pere-meest pelataneie. / EKMS Ar 1881, lk. 74; Mis sest tammest tehtaneie? / ER I 146 (Vi 7) Hlj; sanad halvad annetanee. / VK III 171; Küll sialt minda leietaanee / SKS, Mark 42.

«Kalevipojas» on niisugust impersonaali moodustamise võimust üldiselt väga vähe kasutatud ja olemasolevad harvad näited pärinevad suurelt osalt eeposse liidetud rahvalauludest. Toome neist mõned:

Ju teilt Salme viidanekse, / Pilve taha peidetakse, / I, 693—694; Mis sest tammest tehtanessa? / VI, 884—885; Nüüdap peame neitsikesed / — — Töösida toimetama, / Mis meil' peale pandanekse. / XIV, 470, 475—476; Värske leeme viidanessa / Ukko kivile kingiksa. / XIX, 480—481.

Ka kolmandas põhifunktsioonis — lihtsalt kindla kõneviisi tähenduses, tavalistes jutustavates lausetes kohtame *nekse*-vormi rahvalauludes õige tihti (intransitiivsetes verbides):

Käsi pähä puutuneksi, / Pea nahka paisteneksi: / H II 15, 509 (129) HJn; Kalevil oli kallis täko, / Hobu alla auraneksi, / Keha suuri suitseneksi, / SKS, Baars-Simm 191 (16) Koe; Tamm aga vasta kostanesse: / H II 24, 635 (13) Hää; Uba aeda upunesse, / H II 27, 235 (28) Pal; Viha miel veerünes. / Paha miel paizunes, / VK I 111; Näio aidast astunes, / Kelderest keeränes, / SL I 35.

Seda traditsiooni kajastavad niisugused näited «Kalevipojas», nagu:

Tuuletarka tundanesse, / Kuidas eite kaitsematta, / III, 222—223; Juba pääva jõudanessa / Keskhommikult kõrgemalle, / V, 301—302; Kaapekübar kõrvanessa, / XV, 185; Kui ju külgekastes märga / Puusadesse puutunesse. / Juba niude niisutaja / Kasvanessa kõrgemalle, / XV, 344—347.

Arvestades rahvalaulukeele traditsioone on aktsepteeritavad ka *nekse*-vormid mitmuse 3. pöördes:

Vaimu varjud udupilves, / — — Argel sammul astunessa — / Sissejuhat. 145, 147; Neitsid kartes kahvatama / Kolmekeste kohkunessa. / XIV, 704—705, sest taolist võimust kohtame ka rahvalauludes, kuigi mitte sagedasti:

Musta kabjad murduneksi. / H II 26, 65 (8) TÜR; *Mis nee' Miku' mõtelnese'* H III 9, 734 (66) Urv.

nekse-vormi kasutamist muudes funktsioonides rahvalaulude keel ei õigusta. Rahvalaulude keel ei sisalda näiteid, et sellega oleks kunagi või kuskil asendatud infinitiive, konditsionaali, *vat*-vormi jne., nagu seda «Kalevipojas» on tehtud.

Eriti sagedasti on vaatlusalust vormi eeposes rakendatud *des*-vormi tähenduses. Siin on segimine arusaadav, kui meenutame, et Kreutzwald eelistab eriti *nessa*-kuju, mille lõpp ühtib inessiivi lõpuga. Lisaks sellele tuleb arvestada veel ühte asjaolu. Nimelt liitub *des*-vormile tihti possessiivsufiks (eriti kirde-eesti, mulu ja kagu-eesti lauludes), tavaliselt *-ni*. Aladel, kus possessiivsufiksrite traditsioon on nõrgem, asendatakse possessiivsufiks tavaliselt liituga *-gi* või populaarsema *nekse-* (~*nessa-*) vormiga (*-ssa* ja sufiksi metatees), näit. *Ei kadund magadessana*, / *Kadus tööda tehjanessa* (pro *tehjessana*): / H II 41, 715 (10) Tõs.

Mis puutub *nessa*-kuju eeliasendisse «Kalevipojas», siis puudub sellel laiem murdeline taust, mispärast selle asendamine *nekse*-ga hilisemates redaktsioonides on täiesti õigustatud.

* *
*

Eeltoodu ahtaisse raamidesse ei mahtunud kaugeltki kõik taolised probleemid, mis kerkivad «Kalevipoja» keele üksikasjalisel võrdlemisel rahvalaulude keelega. Näit. on tugev alus — niihästi murdeis kui ka rahvalauludes — kahekordsel mitmuse tunnusel («Kalevipojas»: *paikudesta* I, 821; *käsidelle* VI, 38, 446; *päidel* VI, 626; *käharpäide* XV, 676; *kabeside* XIV, 732 jms.), samuti leiame vasteid eeposes kasutatud lokatiivile, *da*-infinitiivi instruktiivile jne. Kuid käesoleval korral piirdugem esitatuga, milles püüti vaadelda just rohkem levinud nähtusi ning vorme ja konstateerigem lõppsõnas, et «Kalevipoeg» lingvistilise uurimise objektina pole kaugeltki veel ammendatud ning Kreutzwaldi keelelise eruditsiooni allikad selgitatud.

Näidete allikad ja lühendid

H — Hurda käskkirjalised rahvaluulekogud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas; SKS — Soome Kirjanduse Seltsi kogud sealsamas; EUS — Eesti Üliõpilaste Seltsi kogud sealsamas; ER I ja II — Eesti rahvalaulud I—II, Tartu 1926, 1932; EKMS Ar — Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat; VK I—IV — Vana Kannel I—IV; SL I—III — Setukeste laulud I—III, Helsingi 1904, 1905, 1907; V I ja II — M. Veske, Eesti rahva laulud, Tartu 1879, 1883.

Trükitud rahvalaulukogude puhul järgneb lühendile laulu järjekorranumber, välja arvatud ER I ja II, kus on algul antud lehekülj ja siis laulu järjekorranumber.

О НЕКОТОРЫХ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЯХ И ФОРМАХ В ЯЗЫКЕ ЭПОСА «КАЛЕВИПОЭГ»

Доц., канд. филол. наук Ю. Пезгель
Кафедра эстонского языка

Резюме

В первом издании эстонского национального эпоса «Калевипоэг» (1857—1861) встречается целый ряд морфологических явлений и форм, отклоняющихся от традиций литературного языка или «классического» языка народной поэзии. Ранние комментаторы объясняли эти формы обычно ошибками или языковыми колебаниями составителя эпоса Фр. Р. Крейцвальда. Но более тщательное сравнение языка эпоса с языком народных песен показывает, что многие «ошибочные» формы имеют параллели в языке народных песен.

Так, например, образование инессива от инфинитива с окончанием *-maies*, окончание транслатива на *-ksa*, прибавление слога *-da* в конце номинатива, окончание *-ie* в личных формах прошедшего времени глагола и ряд особенностей в употреблении потенциала (*-nekse*) имеют соответствия в языке народных песен. Смещение окончаний иллатива и инессива, а также аллатива и адессива (*-sse ~ -ssa, -lle ~ -lla*), которое характерно для песен северо-эстонского центрального диалекта, имеет место и в языке эпоса.

Можно сказать, таким образом, что значительную часть языковых особенностей эпоса нельзя объяснить одним лишь индивидуальным языковым своеобразием Крейцвальда. В этих особенностях (или «ошибках») отражается состояние языка народных песен различных говоров.

ÜBER EINIGE MORPHOLOGISCHE ERSCHEINUNGEN UND FORMEN IN DER SPRACHE DES EPOS «KALEVIPOEG»

J. Peegel

Zusammenfassung

In der Sprache der ersten Ausgabe des estnischen Volksepos «Kalevipoeg» (1857—1861) gibt es eine ganze Reihe von morphologischen Formen, welche sich gründlich vom Gebrauch der Schriftsprache und «klassischer» Volkspoese unterscheiden. Die früheren Kommentatoren haben solche Formen meistens als Fehler des Verfassers Fr. R. Kreutzwald erläutert.

Mit einem sorgfältigen Vergleichen der Sprache des Epos mit dem Sprachgebrauch der alten Volkslieder kann man aber feststellen, dass solche «Fehler» meistens auch in der Sprache der Volkslieder Parallelen haben.

So gibt es in Volksliedern den Inessiv des Infinitivs mit der Endung *-maies*, den Translativ mit der Endung *-ksa*, den Nominativ des Singulars mit der Endungssilbe *-da*; die aktiven Vergangenheitsformen haben oft das Erkennungszeichen *-ie*. Die Formen Potentialis werden in Volksliedern oft in denselben Funktionen gebraucht, wie im Epos. Auch kann man konstatieren, dass das Umwechseln der Kasusendungen in Volksliedern der mittelestländischen Mundarten verbreitet ist.

So kann man beweisen, dass die sprachliche Eigenart und die «Sprachfehler» des Epos uns zum Teil den Zustand der alten Volkslieder widerspiegeln.

TAIMENIMED «KALEVIPOJAS»

G. Vilbaste

Eesti kirjanduse suurteos «Kalevipoeg» haarab mitmekülgset eestlaste elu ja olu möödunud aegadel. Selles lugulaulus ei käsitleta mitte üksi rahva elu, vaid ka loodust, mis ümbristes inimest tema töös ja tegevuses. Ei jää puudutamata ka taimed ning nendega ühenduses olevad nähtused. Lugulaulu on põimitud seepärast kümneid taimi, nende osi ja kogumikke.

Kuid taimi tuntakse eestlaste hulgas mitmete nimede all, mis onoleb murrakute rohkusest ja mitmesugustest vaadetest taimedele. Varemadel aegadel ei olnud eesti rahval veel üldisi taimenimesid nagu nüüd, polnud botaanika-alast terminoloogiat, kus igale taimele on antud ühtlustamise mõttes kindel nimi, enamikus küllaltki kunstlikku, konventsionaalset, sest kõiki taimi rahvas ei tunne, aga süsteemi pärast oli vaja igale taimele anda oma nimi. «Kalevipoeg» haarab oma sisus kogu eestlaste ala ja seepärast on loomulik, et kõik taimenimed ei ole üheväärselt mõistetavad kõigile lugejatele. Seda on taibatud juba alguses ning on püütud selgitada neid nimesid, mis võivad olla osale lugejatest arusaamatud. «Kalevipojas» esinevaid taimenimesid on püüdnud esimesena seletada Kreutzwald ise oma kommentaarides.¹ Ta annab kümnekond taimenime seletust või ladinakeelset vastet. Neid märkusi on kasutanud ka G. Blumberg.² Ainult üksikute puude juures on toodud mõned laused selle kohta, mis funktsioonis esineb taim «Kalevipojas» või milliseid omadusi nähakse taimes. Selle töö väärtuseks on, et ta näitab, milliseid taimenimesid «Kalevipojas» kasutatakse, sest arvatavasti on Blumberg saanud andmeid Kreutzwaldilt eneselt, lisaks veel Kreutzwaldi ühest varem ilmunud tööst, kus leidub mitmete taimenimede kohta pike-

¹ [Fr. R. Kreutzwald], Kalevipoeg, eine Estnische Sage, verdeutsch von C. Reinthal, Dr. Bertram, [Tekst eesti ja saksa keeles.] I—VI/VII Lieferung. Verhandlungen d. GEG IV 1,2,3,4; V 1, 2/3. Dorpat 1857—1861. Anmerkungen von Kreutzwald. lk. 162—166, 527—530 ja eri lehtedel köidete järel, kogu köitena lk. 525—536.

² G. Blumberg, Quellen und Realien des Kalewipoeg nebst Varianten und Ergänzungen. Verhandlungen d. GEG V 4, Dorpat 1869, lk. 64—67.

malt seletusi.³ Kreutzwaldi ja Blumbergi seletusi taimenimede kohta kasutab ka V. Reiman oma märkustes «Kalevipoja» saksa-keelse tõlke kohta Löwe poolt, tuues omalt poolt õige väikese lisa.⁴ Kõiki neid töid on kasutanud P. Org oma noorsoole lühendatud kujul väljaantud «Kalevipoja» sõnastikus, mis sisaldab lühikesi seletusi ja näidisvärse ning andmeid taime kuuluvuse kohta Linné süsteemis.⁵

Ka uuemates «Kalevipoja» väljaannetes ei ole palju tähelepanu pühendatud taimedele või nendega seoses olevatele nähtustele. Viiendas trükis⁶ on «Haruldasemate sõnade ja nimede seletuses» (lk. 296—300) toodud kuue-seitsme taime nimed, mis ei ole kasutusel tavalises botaanilises kirjakeeles. Samad seletused korduvad «Kalevipoja» 1946. a. väljaandes.⁷ Palju ei ole lisatud «Sõnade ja nimede seletustes» «Kalevipoja» 1951. a. väljaandele, on aga täiendatud taimenimede seletusi nende kasutamisega rahvameditsiinis.⁸

«Kalevipojas» esinevate taimede ja taimeosade nimetuste käsitlemine pole seni olnud küllaldane, on vaja põhjalikumat analüüsi, et selgitada «Kalevipojas» (seega ka mõnevõrra rahvalauludes) esinevate taimede ja nende osade omadusi.

Botaaniline materjal «Kalevipojas» on üsna mitmekesine. Siin esineb taimi meie lähemast ümbrusest, aga ka taimede osi, samuti nendest valmistatavaid saadusi ning taimede kogumikke. See on ka loomulik, sest «Kalevipojas» (nagu rahvalauludeski) on käsitletud peamiselt neid esemeid ja nähtusi, mis on hästi tuttavad külainimestele, kelle hulgast on tõusnud rahvalaulude loojad. Oma igapäevases elus ja töös viibisid nad otse looduses. Seepärast ei jäänud looduses esinevad nähtused neil tähele panemata. Siin vaadeldi ja nähti esijoones seda, millest selgesti aru saadi. Nähtused, mida ei mõistetud või mis olid raskesti arusaadavad, ei võinudki tulla sõnastamisele. Taimi on rahvas tundnud üldiselt hästi ja neist kõneldakse siis ka rahvalauludes. Ei või küll öelda, et rahvalauludes kõikidel taimedel oleksid esitatud need omadused või esile tõstetud need tõekspidamised, mis meil on tänapäeval teaduslike uurimiste tulemusena. Eriti vastukäivaid tõlgitsemisi siiski pole. Kui ongi mõningaid ebatäpseid lisan-

³ J. W. Boecler, Fr. R. Kreutzwald, Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen, und Gewohnheiten etc., St. Petersburg 1854.

⁴ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg. Aus dem Estnischen übertragen von F. Löwe. Mit einer Einleitung und mit Anmerkungen herausgegeben von W. Reiman. Reval 1900, lk. 269—343.

⁵ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg. Lugulaul Eesti muinasajast. Lühendatud kujul nelja lisaga Eesti noorsoole, P. Org. Tallinnas 1904.

⁶ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg. Üks ennemuistne jutt kahekümnend. laulus, Tartu 1935.

⁷ Friedrich Reinhold Kreutzwald, Kalevipoeg. Üks ennemuistne jutt kahekümnend. laulus, Tallinn 1946.

⁸ Kalevipoeg. Eesti rahva eepos, kogunud ja ümber töötanud Fr. R. Kreutzwald, Tallinn 1951.

dusi, siis on see enamasti tingitud rahvalaulu alliteratsioonist või muudest poeetilistest võtetest. Kindel on aga, et rahvalaulu põimiti ainult neid taimi, mida tunti, kõigepealt puid ning põõsaid, alles siis rohttaimi niitudelt, põldudelt või ümbritsevast metsast. Kõige paremini tunti neid, mida kasutati igapäevases elus tarbetaimedena haiguste ravimisel, värvaine saamisel või muudel juhtumitel.⁹

Lehtpuud

Mõiste lehtpuu on külainimestele hästi tuttav, sest puude jaotus leht- ja okaspuudeks on vana. Kalevite vanem vend «Laulis lehed lehtipuusse / Hiilatelles haljendama, / Hõiskas okkad okaspuusse / Siidi ilul siramaie» (III 462—465). Ka teatakse hästi, et «Kägu uinub kuuse otsas, . . . / Laululindu lehtipuussa, / Räästas paksus rägastikus» (IX 387—391). Samuti on ka sõna leht kasutamine silmapaistvalt sagedane lauludes nii otseses tähenduses kui poeetilise kujunduse vahendina: lehed lehvivad lehtpuudes (Sissej. 67), lehed langevad puudelt (II 429 jj.), lehed närtsivad (XV 791) ja kolletavad (XVIII 544), lehed on ilusad lepikus (VIII 536) ning lehtede vahel laulavad laululinnud (XIX 616). Aga isa õues kasvades on lapsel liikuda ja elada nagu «Lepa laia lehe peale» (VIII 431).

Tamm (*Quercus robur* L.). Tamm kasvab Eestis sagedamini üksikute puudena, aga ka suuremate-vähemate tammikutena. Viimased on Põhja-Eestis sagedasemad kui Lõuna-Eestis. Kuid kindel on, et varemalt on tamm levinud palju suuremas ulatuses ja leidnud kasutamist tarbepuuna kui tugev puu, ka vääriskuuna. Kõik, mis on tammest, on tugev. Tamme mainitakse rahvalauludes tihti, «Kalevipojaski» vist kõige sagedamini. Ta on tugevuse sümboliks: «Mehed kui tammed tugevad» (I 79); «Tõusis tamme tugevuseks» (II 688); «Tugev tamme tuule'essa» (X 358); «Katkes maha kuuskesida, / Tugevaida tammesida» (XIII 315—316). Seepärast on tammest tehtud esemed tugevad: «Tänavad meil tammepuusta» (VI 529) ja «Tammed on müüridel tugiksa» (I 50). Kalevipoeg kõneleb ise saaretaadile, et «Sealtap tamme tüvist tõusin, / Kasu kannusta kasvasin» (IV 433—434). Taplemisel tuuslariga ja sortsidega «Võtab / ta / vembla vahva kätte, / Tamme tugeva pihusse» (V 446—447).

Tamm on ka võimas kasvama. Merest rehitsetud pühkmetest sirgub tamm ruttu suureks, et «Teeb taeva tumedaksi, / Peidab valgust pimedasse». Tammest saab Viru ja Soome vahel tugev sild, mille otsad toetusid saarele meres Viru ja Soome vahel, aga ladvast tehti mitmesuguseid laevu, kuna ülejäänud osadest:

⁹ Tsiteerimisel on kasutatud enamikus «Kalevipoja» hilisemaid väljaandeid.

«Sealt saab kehvamehe sauna, / Leina tüba leskedelle, / Vaestelaste varjupaika...» aga ka «...kena laulutuba, / Lauljalle lustikamber, / Kus neid sõnu seadelekse, / Laululõngaks liimitakse» (VI 898—908).

Laeva ehituspuna saab tamme tüvikust «tugevaid tarbe-laevu».

Tamme peetakse poeetiliselt targaks puuks: «Targa tamme hõlma alla» (III 505); «Sinna tõusid targad tammed» (XIX 605) ja seepärast mõjub tamme lähedus ülendavalt ning vaimustavalt. Tammikus targa tamme hõlma all istudes laulis «Kolmas venda vennikene» kõik linnud lepikusse, kaasikusse ja teistesse metsadesse (III 502—529). Alliteratsioonist tingituna on «Targa tare tammest tehtud» (XV 711) jm., näit.: «Mis on tarka tammemetsa, / Seep see Taara enda metsa» (III 449—450). Kreutzwaldi järgi on tamm Taarale pühendatud ja tammik ning tammemets on Taara päralt, tema elukohaks, vahel nimetatud ka Taara tammikuks.

Tamm on nii rahvalauludes kui ka «Kalevipojas» inimese tugevuse võrdkuj: «Kus me kui tammed tõusime» (VIII 555). «Kui sa alles kodus kasvid, / Tammi, tõusid tugevaks» (IX 428—429). Samuti on tamm vaprusse eeskujuks lahingus: «Mehed seisku sõja mässul, / Rauda seina tugevusel, / Seisku kui tammed tuulesa» (IX 284—286). Ja kui tugevus on kadunud, siis võrreldakse närtsinud tammega: «Noorel nurmel närtsind tammi, / Kevadella kui-vand kaski» (XX 552—553).

Lugupidamisega mainitakse ka «tammikut», «tammemetsa».

Tamme «tõru», s. o. tamme vilja mainitakse vaid mõned korrad (II 128, III 468). Aga Kalevipoeg lubab teha «Toa tamme tõrust» (XIX 419), kuna ta põrgupiigale naljatab: «Sinu pärast, sõsar noori, / Tahan täna titekeseks, / Pisukeseks poisiks jääda, / Tahan kui tammetõruke, / Kenakene kurnitappi / Väiksel põrandal veereda» (XIII 892—897).

Kask (*Betula*). Kask esineb meil kõikjal ja seepärast mainitakse tihti rahvalauludeski. Kuigi meil esineb neli kase liiki, tuntakse puud üldise nime «kask» all ega tehta vahet aru- ja sookase vahel, kuna teisi kase liike — madalat ja rabakaske rahvalauludes ei käsitleta.

«Kalevipojas» esineb vaid Põhja-Eesti «kask», Lõuna-Eesti «kõiv» ei kordagi. Nähtavasti ei võtnud Kreutzwald oma rahvalauludes Lõuna-Eesti «kõivu» kasutusele või ei esine Lõuna-Eesti «kõiv» neis rahvalauludes, mida kasutatakse «Kalevipojas».

Kaske nimetatakse leinapuuks: «Leinakase lehtedelle» (I 22); «Leinakase hõlma alla» (III 481); «Leinakase lehtiskaisust» (VII 6). Harilikult tuntakse leinakase nime all arukase (*Betula verrucosa* Ehrh.) teisendit, millel peenikesed oksad ripuvad otse võrdlemisi madalale alla ja mille võral on püramiidjas kuju. Sellise üldkujuga kask kasvab enamasti ikka aruniitudel. On tähele-

pandav, et just kase leinavorm on kuidagi suuremal määral äranud rahva tähelepanu. Üldiselt näib kaske mainitavat vähem kui tamme. Tema alla istuvad oma väärtuselt vähemad vennad (III 479—481). Kasemets on alliteratsiooni järgi «kahetsuse kaasik», sest «Kahetsejat varjab kaasik» (VII 313, 317). Aga ka «Vaenelapsi, alaorja... / Laulis leina lepikusse, / Kurvastusi kaasikusse...» (XII 791—794); samuti on kaasik ka leskede kurvastamise koht (XV 786—790). Kasemets on neidude mets, seal kisuvad neiid madaraid (XIII 601—606). Kask annab materjali ka kiige valmistamiseks (XIX 799).

Sirgetest kaskedest ja noortest kuuskedest teeb Kalevipoeg lapsena mänguasju «saksasaanikesi, / Kenu kassimärsikesi» (II 728—734).¹⁰ Ja Tuuslaril on «Kirjust kasest katuslauad» (XV 730),¹¹ kõlbab siis kaunistuspuukski.

Harva mainitakse veel kase urbi: «Kasesta urvad kaovad» (II 432); «Kenad urvad kaskedesse» (III 469); »Kaseurbi kaasikussa» (IV 226). Ka «toht» esineb lugulaulus: «Too mulle tohine särki / Peale see keha kenama!» hüüab Linda orjatüdrukule ennast kosilase jaoks ehtides (I 605—606).

Lepp (*Alnus*). Lepp on sagedane puu ja ta moodustab laialdasi kogumikke — lepikuid. Tavaliselt esineb meil kaks lepa liiki: harilik lepp (*Alnus incana* Moench) ja sanglepp (*A. glutinosa* Gaertn.), kuid rahvalauludes ei tehta nende vahel kuigi tihti vahet. Sama võib märgata ka «Kalevipojas», kus igal pool kõneldatakse vaid «lepast».

Leppa nimetatakse eeposes ja rahvalauluski leinapuuks, küllap siingi on oma osa alliteratsioonil: «Lepa leina-hõlma alla» (Sissej. 198). Üldse on lepp rahva silmis väikese väärtusega, sest lepikud on tihedad; lepu puul ei ole kuigi suurt tarbepuu väärtust ja temast saab vaid ahjukütet; lepalehed on sagedasti kattunud valgete vatjate helvetega (putukate eritis), mis jäävad riiete külge vastiku võrguna; ka ei ole leppadel erilist head lõhna ning seepärast ei minda lepikusse meelsasti meelt lahutama. Kõikjal levinud puuna ei saa teda aga jätta tähele panemata. Töölisele on ta vahel otse tarvilik. Tema külge riputatakse toidukott ja lähker: «Lähker ripub lepa oksal» (IX 303).

Lepast sagedamini nimetatakse «lepikut». Nagu leppki, on ka lepik leinapaik: «Kus on leina-lepikuida» (VII 310), seal kuulakse leinanuttu (V 127). Kus leinab Kalevipoeg, sinna kasvab lepik (VII 314). Kuid lepikus laulavad linnud (X 40, XII 338, XVIII 40 jt.), sinna poevad varjule linnupojad (XIV 863) ja «Lõõritas

¹⁰ Ida-Harjumaal tehakse saksasaanid peamiselt keskmisest teehest (*Plantago media* L.), harvemini luha-kastevarrest (*Deschampsia caespitosa* DC.) või mõnest teisest «kasteheinast». Kassimärsi valmistasid karjased peamiselt pajukoorest, harvemini kasetohust.

¹¹ Kirju kase all mõeldakse arvatavasti sellist kaske, mille puusüüd on hästi keerulised ja puit täpiline. Selline puit on enamasti arukaskedel tüve alumises osas. Harilikult nimetatakse sellist kaske «maarjakaseks».

lõoke lepikus» (IX 438), «Ööbik hõiskab lepikusta» (V 70), «Künnilindu lepikussa» (IV 179), sest «Linnul rahu lepikussa» (IX 385), seal ei tülitata palju ning ta on «rahulepik» (Sissej. 57). Ka karjatatakse lehmi lepikus (VI 541, XII 784 jt.) ning neid korjavad sealt madaraid (XIII 601—604 jt.).

Tuuslari talus on «Lävelauad lääne lepast» (XV 723). Kas see «lääne lepp» on eriline lepa liik või lihtsalt lääne poolt, Läänemaalt pärit olev lepp, seda pole öeldud. Samas laulus on tähendatud, et «Seinasida seadenessa / Viru kuuskede vilulla, / Lääne leppade vahele, / Harju haabade keskele» (XV 580—583). Tsitaadist järeldub, et kõne all on Läänemaa lepp. Aga miks mainitakse Tuuslari toas tervet rida puid, millest on tehtud toa üksikud osad, ja nende vahel ainult lääne lepp? Kas ei ole siin tegemist siiski eri lepaga, mille omadusi tahetakse esile tõsta? Minu laialdane taimenimede kogu ei anna selleks küll pidet, samuti ei ole sellel peatunud ükski «Kalevipoja» kommenteerija, aga see võiks siiski olla lepaliigi erinimetus. Sanglepp on meil läänes rohkem levinud kui harilik lepp ja seepärast võiks see olla laulu loomise kohas sanglepa nimetuseks. Ja sanglepp on rahva keskel igal pool tuntud suurema väärtusega puuna, võrreldes hariliku lepaga. Muidugi ei puudu ka siin lihtsalt alliteratsiooni võimalus.

Haab (*Populus tremula* L.). Haab on üldtuntud puu, ta esineb sagedasti üksikult elumajade läheduses niitudel, kuid moodustab ka tihedaid metsi — haavikuid. Üldiselt ei ole haab lugupeetud puu, seda peamiselt puidu väikese väärtuse tõttu. Aga teda tuntakse just tema värisevate lehtede pärast, mille kohta on rahvasuus mitmesuguseid seletusmuistendeid. Haava lehtede värin meenutab kartusevärinaid (nagu kõneldakse ka rahvalaulus «Mehe tapja»). «Kalevipojas» seda otseselt ei leidu, küll aga mõeldakse külmavärinaid alasti siili puhul, kes «Lõdises kui haavalehte» (XII 235). Teiseks seotakse haaba vargusega — tuul küsib «Haava lehti argelikult / Varga küüsil vabiseda, / Röövli kohkel kabiseda» (Sissej. 69—71). Kreutzwald ise ja tema järgi ka Blumberg märgivad, et haaba peetakse *v a r g a p u u k s*, sest muinasjutus kord öel varas, kui ta oli kimbatuses ja risti juurde roomas, moondatud kaitsvate jumalate poolt haavapuuks. Seepärast annab haavalehtede kuuldav värisemine vähimalgi tuulepuhangul pildi sellest, kuidas varga käed kuriteo avastamisel on värisenud ja võbisenud.¹² Rahvas ei tunne «vargapuu» nimetust, see esineb ainult «Kalevipojas».

«Kalevipojas» tõttab leseks jäänud neiu «Haava halli hõlma alla» (XV 810) ja üksik laululind hüüab «Muretishaava rüp-

¹² [Fr. R. Kreutzwald], Kalevipoeg, eine Estnische Sage, verdeutscht von C. Reinthal, Dr. Bertram. I—VI/VII Lieferung. Verhandlungen d. GEG IV 1, 2, 3, 4; V 1, 2/3. Dorpat 1857—1861. Kreutzwaldi märkused, lk. 162 (526); G. Blumberg, Quellen und Realien, lk. 65.

pesta / ... Tänu targema taadile» (VII 7—13). Aga sügisel «Alanevad haabadesta» (II 433) lehed nagu teistestki puudest. Konstruktsioon «Harju haab» (X 16, XV 583) on lihtsalt allite-ratsiooninähtus.

«Haavik» esineb «Kalevipojas» mõnedki korrad, harilikult seotuna ahastuse, leina ja murega. Kalevipoeg ise kinnitab: «Kus ma leinan, kasvab lepik, / Kus ma ahastan, seal haavik» (VII 314—315) ja seepärast on haavik «ahastuse-haavik» (VII 311). Et jännes tarvitab meelsasti haava koort talvel toiduks, on antud talle haaviku-emanda nimetus (III 151—152). «Muretis-haab» («Muretishaava rüppeesta» — VII 7) on tõlgitsetud leina-haavaks, aga rahvakeeles pole selleks tuge.

Paju (*Salix*). Eesti NSV-s esineb metsikult ligi 20 liiki paju-sid, millest osa on raske eraldada üksteisest. Rahvas ei oska hari-likult kuigi hästi vahet teha ühe või teise pajuliigi vahel. Tava-liselt eraldatakse vaid puudena esinevaid pajusid põõsakujulis-dest. Esimesi nimetatakse Põhja-Eestis peamiselt remmelgaks, Saaremaal lembriks ja Lõuna-Eestis raaks või raiaks, põõsakuju-lisi üldiselt pajuks ehk paoks. Niisugune vahetegemine esineb ka rahvalauludes, samuti «Kalevipojas». Sagedamini nimetatakse paju, s. o. põõsana esinevat paju üldise nimega ning liikide vahe-tegemisi ei ole märgata.

Pajudel ei näi olevat «Kalevipojas» kindlat ülesannet. Sage-dasti panevad vette minevad neiud oma «Paatrid pikale pajule» (IV 619, 710; XIX 835, 843), aga ka muidki ehteid («Ehted paju oksadella» — IV 710; 738), mõeldud on siis vee ääres kasvavaid pajusid. Soolasorts-vanaeit «istub pajupõõsas» (XIII 217, 229 jt.) ning madugi võib elada «paju all» (XIII 251 jt.). Kuid pajul näib siiski olevat üleloomulikke omadusi, sest põrgus on «Teises varnas mõõga kõrval / Väike pajuviitsake» (XIII 767—768), mida põrgupiiga palub Kalevipoega võtta: «Pajuviitsa päästab põrgust» (XIII 790—796), sest et «Kallist kaabukesta, / Pajuviitsa väetikesta / Või ei ilmas kuski leida» (XIII 803—805), kuna «Vitsal seitse saladusi, / Üheksa veel ise voli» (XIII 806—807). Selle nõiavitsa abil pääseski Kalevipoeg oma saa-giga põrgust (XV 67 jj.). Pajuviitsakene kui imevahend on seotud muinasjutumotiiviga «Maagiline põgenemine».

Remmelgat mainitakse Kalevipojas vaid üks kord, kui Kalevipoeg tegi uut sõjateed ning muuseas «Rabas maha remmel-gaida» (IX 95). Blumberg (Quellen und Realien) samastab selle rabeda remmelgaga (*Salix fragilis* L.), aga Org (lk. 265) nimetab veel peale selle raagremmelgat (*S. caprea* L.) ja vesiremmelgat (*S. amygdalina* L.), kuid see võib olla ka veel raudremmelgas (*S. pentandra* L.). Höberremmelgat (*S. alba* L.) ei kasva nii sage-dasti metsikult Põhja-Eestis, kus toimus Kalevipoja kündmine ja pärast huntide hobusemurdmist ka teetegemine. Tõenäoliselt võisid siin olla kas raag- või raudremmelgas.

Toomingas (*Padus racemosus* Lam. ehk *Prunus padus* L.). Toomingas esineb enamasti üksikute puude või põõsastena aru- maadel ning ta ei moodusta kuski tihedamaid või suuremaid kogu- mikke. Toomingas on tähelepandav rohkem kevadel, kui ta on üleni valgeis lõhnavais õites või kui tal lõõvad lahti lõhnavad lehed. Õitsmise ajal paistab ta kaugele teiste puude hulgast. Sagedasti kasvatati toomingat ka elamute lähedal ilupuuna, aedadesse istu- tati teda siiski harva, sest suve poole kattub ta tihti kahjurite võrkudega ja marjad muutuvad sageli näotuteks kotikesteks. Ka ei ole toominga marjad eriti maitvad, neil on suured luuseemned ja marjade söömise järel tunduvad huuled paksudena, mispärast rahvas peab toomingat veidi mürgisekski.

Toomingas on «Kalevipojas» teatud lugupidamises. Toomin- gane tuba on nagu pidu pidamiseks (XIII 915), ja kui «Toalagi [on] toomingasta» (XV 727), on see mainimisväärne. Samuti istu- tatakse «Toomingas tuttava õnneks» (Sissej. 227) ja tulevase koja ehitamiseks soovitatakse, et oleksid «Toomingad toa tagaje» (I 52). Toomingas esineb kaitsepuuna peninukimuistendeis, sest toomingapõõsasse peitunud inimest ei suuda peninukk oma ninaga välja nuuskida. Seega on tal ka mütoloogilisi omadusi (XX 536— 542). Toomingametsa võib vahel jätta valud, mis meenutab jälle rahvauskumustes esinevat valude ülekandmist puudele. «Nurga- naine, nõrgukene / Läbi läks siis nelja metsa, / Viie viletsuse- paiga: / Üks oli metsa toomingane...» ning seal «Tusad jäävad toomingaie» (II 527—539).

«Toomingas» on õieti Põhja-Eesti nimi, Lõuna-Eestis on see «toom» (tuum). See nimi esineb ka «Kalevipojas», kuhu ta on toodud koos rahvalauluga. Kalevipoeg meenutab oma kasvamist isa õue all «Ühe toome õie pealla, / Kahe kase ladva pealla» (VIII 423—438).

Pihlakas (*Sorbus aucuparis* L.). Pihlakas esineb nagu toomin- gaski harilikult üksikute põõsastena kuivadel niitudel ja ka suu- remate metsade servadel ning isegi alusmetsas vähemate põõsas- tena. Teda jäetakse meeeldi kasvama tarade äärde ja sagedasti ka elamute lähedale, sest kevadel on tal meeldivad omapärase lõh- naga õied, sügisel aga paistavad eripunased pihlakamarjad kau- gele juba kolletanud lehtede keskelt. Pihlakas on rahvajuttudes tuntud puuna, millel on võim pahade jõudude üle ning mis võib abistada mitmesugustel maagilistel toimingutel. «Kalevipojas» ei ole pihlakal kõiki neid omadusi. Sorts Kalevipoja mõõka varas- tades «Puistas pihlapuie lehti» (XI 337) mõõgale, et vähendada mõõga raskust tõstmisel ja «Pihlapuuda aitas pealta» (XI 574) ning mõök varastati. Tal on lisaks ka vastupidava ja suursuguse puidu omadus ning seepärast tehakse «Uksepiidad pihlakasta» (XV 722, ka XIII 917); kosilasele antakse «Alla pinki pihlakane» (I 269), ja kui mees on tugev ega väsi, siis «Piht on mehel pihla- kane» (VII 76). Kui aga Kalevipoeg valmistab endale sängi

«Leiba luusse laskemiseks», siis murrab ta muuseas «Pikemaida pihlakaida» (XIII 317), kuna õlleuinas Alevipoeg paiskab õllekannu «Käepidemed pihlakasse» (XIX 601).

Pihlaka nimena esineb ka «pihlapuu», mille kasutamine on sagedasem Eesti läänepoolsetes osades. Ka on pihlapuine mets üks paikadest, kuhu nurganaised oma valu ja tusad jätavad: «Piinad pikad pihlakaisse» (II 538).

Pärn (*Tilia cordata* Mill.). Pärn esineb meil vaid üksikute puudena elamute läheduses, enamasti istutatult. Metsikult kasvab ta sagedamini kaugemal salumetsades pärnikutena, hõredamalt paekallaste alusel ja ka jõgede ning ojade kallastel. Ta on siiski harvemini esinev ja seepärast ei ole ta rahva keskel nii väga tuntud. Ka ei ole ta nimi kaugeltki üldine: Põhja-Eestis on sagedamini kasutamisel «niinepuu», Lõuna-Eestis «lõhmus» või «lõmmus» ja Valga ümbruses «pähn», kuna «pärn» on levinud kohati Põhja-Eestis ja on kirjakeele mõjul tuntud üle kogu Eesti.

Nagu rahvalauludes, ei mainita pärna kuigi palju ka «Kalevi-pojas». Kalevite pojad leiavad lustikäigul «Pere pärnade vahelta» (VIII 109). Tuuslari toas on «Parred sirgeva pärnasta» (XV 725). Pärnal on nagu väärsa puidu iseloom. Kuid Kalevipoeg ei hooli sellest ning sõjateed valmistades ta «Puistas maha pikad pärnad, / Rabas maha remmelgaida, / Lõhkus maha lõhmuspuida, / ... Kus ta käinud, tänav taga» (IX 94—100). Kalevite sõjasarve kuuldi ka «Pärnu pärnade vahelta» (XX 148, 187).

Vaher (*Acer platanoides* L.). Vaher esineb nagu pärngi üksikute puudena elamute ümbruses, enamasti istutatult. Ka salumetsades, paekalda alustel ja metsaojade kaldal leidub vahtraid. Vahtra levik metsikult ei ole eriti suur.

«Kalevi-pojas» on vaher lugupeetud kohal. Kenal toal on «Vahterasta vaheseinad» (XIII 918) ja ilusal õuel on «Vaheaiad vahterasta» (VI 530); linnale tehakse «Vallid ümber vahterasta» (XIX 418) ja Tuuslari toal on «Vihtlelauad vahterasta» (XV 726). Peipsi sortsilaste poegadel on «Vahterasta piitsavarred» (XII 78). Kuid Kalevi-pojal on «Käevarred vahterased, / ... Raudarammu kõiges kehas» (VII 78—82), kuni viimaks sortsipojad kiiresti pakku põgenesid.

Linda ülikonnas oli «Vöö vaherpuukirja» (I 611).

Jalakas (*Ulmus glabra* Huds.). Esineb samuti üksikute puudena samades paikades, kus pärn ja vaher. Jalakas kasvab sagedamini istutatult, metsikult esineb teda eelmistest harvemini. Seepärast ei ole tema levikuareaal lai ja ka rahvalauludes mainitakse teda harva. »Kalevi-pojas» kohtame jalakat vaid korra: tuuslari toas «Talapuud olid jalakasta» (XV 734). Sellega on märgitud jalakat kui väärispuud ja antud temale tähtis koht teiste puude hulgas.

Künnapuu (*Ulmus laevis* Pall.). Künnapuu esineb veel harvemini kui jalakas, istutatultki on ta väga haruldane. Vanemate andmete järgi on teda Eestis kasvanud sagedamini. Ta puidul on häid omadusi painutamiseks ja seepärast on inimene teda hävitanud, peamiselt loogapuuks, ning tema haruldast esinemist tuleb pidada osalt tarbepuuks kasutamise tagajärjeks.

«Kalevipoja» esimestes trükkides kõneldakse, et Kalevipojal olid muuseas «Käevarred vahterased, / Küünarnukid künapuusta» (VII 78—79). Viimane värs on hilisemates trükkides kirjutatud «Küünarnukid künapuusta». Et meil on eelmises värsis tegemist vahtraga, näib «künapuu» küll olevat «künnapuu», mitte «künapuu», millest valmistatakse küna. C. Reinthal tõlgib selle värsi koguni: «Eibenholz die Ellenbogen» (VII 79), kuid Blumberg (Quellen und Realien, lk. 66) annab siin «künnapuu» nime, samuti tõlgib F. Löwe selle kohta: «Ellenbogen wie die Rüstern» (VII 78). Rohkem seda puunime «Kalevipojas» ei esine.

Lahendamist tahab ka «paenupuu». Ussisõnades XIII loos on muuseas värsid: «Kuub sul kukepuukarvane, / Pää paenupuu sarnane, / Sömerkarva, savikarva, / Kanarpiku-, kulukarva» jne. (XIII 279—282 jt.). Teistes ridades on kõik võrdlusesemed loodusest, «Pää paenupuu sarnane» on aga tõlgitsetud «painupuuks», s. o. painupakuks. Reinthal tõlgib selle kohta: «Und dein Köpfchen weidenfarben», Löwe aga: «Weidenfarben ist dein Köpflein». Nii on saksa keelde tõlkijad «paenupuu» samastanud paju-puuga. Nähtavasti on see tulnud üksikute raskesti mõistetavate sõnade vabast käsitlemisest või on nad pidanud «paenupuud» veaks ning on lugenud «paeupuuks», nagu varemalt paju sagedasti kirjutatigi. Kui kolmandas trükis oli veel «paenupuu», siis on järgnevates trükkides järjekindlalt «painupuu». Org aga kirjutab lihtsalt «Pea paju-puu sarnane», aga toob siiski sõnastikus «paenupuu: pakk, mille peal lookasid paenutatakse» (lk. 261). «Paenupuu» on «paenupaku» kõrval teisel kohal ka Wiedemannil: «Holz zum Biegen v. Krummhölzern etc.»¹³ Blumberg «paenupuud» ei maini. Näib siiski, et «paenupuu» ei ole painupakk, vaid mõne puu nimi. Kõige tõenäolisem on, et «paenupuu» või «painupuu» on sama, mis künnapuu, kuigi seda nime ei leidu minu rahvapäraste taimenimedede kogus. Küll on siin aga «loogapuu» nimi künnapuu kõrval.

Kommentaaries Löwe tõlke juurde painupuu nime ei leidu.

Saar (*Fraxinus excelsior* L.). Saarepuu esineb üksikute puudena sagedasti niitudel, tihedamini salumetsades, kus ta moodustab mõnikord koguni puhtaid saaremetsi, saarikuid. Kõva, vastu-pidava puidu pärast tuntakse saart hästi.

«Kalevipojas» mainitakse saarepuud vaid mõned korrad. Alevi-poeg laulab mödukannu juures muuseas: «Kuhu viitsad viska-

¹³ F. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch, St. Petersburg 1869, lk. 822.

nessa, / Sinna sündisid suured saared: / Kuhu lauad lahutasin, / Sinna tõusid targad tammed» jne. (XIX 602—605). Et paralleelvärssides on üldse tegemist puudega, on «suured saared» nähtavasti puud, mitte saared vee keskel. Ka tõlgib Reinthal: «da entstanden grosse Eschen» ja Löwe: «da entstanden starke Eschen». Aga esimene tõlkija on mõne teisegi puu tõlkinud saareks (vrd. VII 78).

Viljapuudest esinevad «Kalevipojas» ainult õunapuu ja vislapuu. Teisi ei mainita. Nähtavasti on need uuema päritoluga ega ole suutnud tungida rahvalaulu.

Õunapuu (*Pyrus malus* L.). See on sagedasem viljapuu meie aedades. Peale viljapuu on õunapuul veel kalli ja vastupidava puidu iseloom. Kalevipojal olid «Õlanukid õunapuusta» (VII 77); Soome sepal olid «Õueaiad õunapuusta» (VI 527), tuuslaril «Olvipennid õunapuusta» (XV 731). Aga teine Kalevite poega «Hõiskas õunad õunapuusse» (III 488). Alevipoeg laulab, et «Meres kasvas kaksi puuda: / Üks oli õnnel õunapuuke, / Teine tarka tammekene», millel «Oksad täide oravaida, / Lehed laululindusida, / Keskel kotkad pesitsemas» (XIX 612—617).

Lugulaulus sagedasti nimetatud «õunal» on armsa olevuse võrdlusväärus: saare taadi-eide uppunud tütar «Oli mul õunake ilusa» (V 196 jt.; ka XII 335) ja kosjakambris voodike «Alt on õunala istutud» (XIX 438).

Vislapuu (*Prunus cerasus* L.). See sagedasti viljapuu aedades esinev ning kergesti metsistuv puu on «Kalevipoja» esimestes trükides «vislapuu», kuid viimastes väljaannetes on see parandatud järjekindlalt «visnapuuks». Mõlemad nimed on tarvitusel Lõuna-Eestis, kuna Põhja-Eestis kasutatakse enamasti «kirsipuu».

«Kalevipojas» võime leida sagedasti paralleelvormina «vislapuud»: Kalevite teine poeg «Laulis marjad vislapuusse, / Maasikad madalad murusse» (III 490—491); Soome sepal olid «Vainuaiad vislapuusta» (VI 528) ja kosjakambris «Vahelt välgub vislapuuda» (XIX 439). Kalevipoeg laulab lustilaulu pidul ja «Viskar vitsad vislapuusse» (XIX 786 jt.). Aga istutatakse «Vislapuuda venna iluks» (Sissej. 226).

O k a s p u u d

Sõna «okaspuu» mainitakse «Kalevipojas» vaid üks kord, kus Kalevite vanem vend «Hõiskas okkad okaspuusse» (III 464), «okaski» esineb veel vaid teist korda: tervisi saadetakse nii palju, kui «Kuuseokkaid kuusikussa» (IV 227).

Kuusk (*Pices excelsa* Link). Kuusk esineb kõikjal parematel metsamaadel suurte kogumikkudena. Ainult üksikutes kohtades on nende levik piiratud, näit. Ridalas. Seepärast on kuusk rahva-

lauludes sagedane, samuti ka «Kalevipojas». Kuusk on sagedasti rahvapoetilistel põhjustel ühendatud kullaga: kuusel on kuldakübar (VII 8) ja vanem Kalevite vend istus «Kuldakuuse vaiba alla» (III 459) ning merepühkmetest kasvas «Kuuski kulla riisemetesta» (IV 573 jt.). Ka kuusemets on tihti «kulda-kuusemetsa» (VIII 535, XI 727 jt.), harvemini «kena kuusemetsa» (XV 481) ning «kõrge» on samuti kuuse epiteediks (VII 656, XIII 99, XV 542 jt.). Vanem vend «Laulis käbid kuuskedesse» (III 466) ja kuuses kukub kägu (VI 69, IX 387 jt.), kuldnokk laulab kuuse ladvas (IX 436), samuti ka kaaren (XVIII 99). Saare eit ja taat istutavad uppunud tütre mälestuseks esiteks kuuse kiige lähedale, ilusast kuusest saab kiigesammas (V 133—177 jt.). Kalevipoeg «Kitkus maha kuuse oksad» (IX 91), «Kitkus noori kuuskesida» (II 730), «Katkes maha kuuskesida» (XIII 315), kuna Sulevipoeg kogub leemepaja alla «Kokku kuuseoksakesi» (XVII 361 jt.). Tuuslari talus on «Kuusetüvist küüruspakud» (XV 721) ning vanamoori tuli põrgukatla all «Kuldas kuuse kübaraida» (XVII 316). «Viru kuuskede vilulla» tehakse nalja (X 15) ja Koiva jõe kaldal heitis Kalevipoeg kuuskede varju (XX 618—627).

Rööbiti esinevad lugulaulus «kuusik» ja «kuusemets». Siingi on epiteediks «kuldne» (XIX 486 jt.). Kägu (IV 178, V 71 jt.) ja laulukuded (III 512) laulavad kuusikus ning Kalevipojal on ema surma järel, nagu oleks «Kamber keskel kuusikuda» (VI 47); leskedel on «Kurvastuse-kuusikuuda» (III 380, VII 312), ja kus ollakse kurb, seal «kasvab kuusik» (VII 316).

Mänd (*Pinus silvestris* L.). Mändki on laialt levinud liivastel pinnastel ja üldiselt hästi tuntud. Seda puud esineb aga lugulaulus vähemal määral kui kuuske. Linna ehitamisel tuuakse kokku ka «Mõnusamaid mändisida» (XV 541) ning tarbe korral murtakse «kepiks männikese» (XII 48) või «Maasta mõnda männikesta» (XII 73) malgaks sortsilaste sugemiseks ning lastakse «Männitudja mängitama, / Poiste pihtu paugutama», kuni «Vana habras männivemmal / Katkenessa kildudeksa» (XII 131—134).

Ka «männik» esineb vähem, leitakse aga «Mesikäppa männikusta» (III 75) või ka mustalindu (IX 440). Männimetsa mainitakse samuti vaid mõned korrad (VI 31, XV 483, 486), vahel ka Lõuna-Eesti «pedajat» (pädajat) ehk «pedakat» (pädakat). Tuuslari toal «Pedajast on aluspakud» (XV 720); Kalevipoeg murrab endale «Toeksi pedaja-tüviku» (XII 49), kuna ta Koiva ääres puhkab «Pedajate peitusella» (XX 621) ja puutub siin korduvalt kokku pedakatega (XX 714 jt.).

P õ ö s a d

Enamasti heidetakse «Kalevipojas» põõsa varju puhkama (X 758, 871, XVI 788 jt.) või sajatatakse «põõsa alla» või «põõsa taha pendimaie» (IX 69, XIX.203) või aetakse «Vasikad põõsa

varjule» (XVI 474). Sõjas veri «Punetelles põõsasida» (XX 465) või keegi peab pugema «põõsa paksusse» (s. o. põõsastikku) (XX 588).

Põõsastest esineb järgmisi.

Sarapuu (*Corylus avellana* L.). Sarapuu kasvab enamasti kuival arudel, seljakutel, vahel kuusikuteski, sagedamini siiski Põhja-Eestis ja Lääne-Eesti saartel. Sarapuu vili — pähklid — suurendavad veelgi selle põõsa tähtsust. Harvadel juhtudel on sarapuul ka puu kuju.

Sarapuu on tekkinud Kalevipoja ratsust siis, kui see kaitses end huntide karja vastu või rabeles viimastes hingetõmmetes, sest «Kuhu saba sattunessa, / Sinna külvas sarapuida, / Pähkel-puie põõsasida» (VIII 868—870). Aga Kalevite «Teine venda, vennikene / ... Hõiskas õunad õunapuusse, / Sarapuisse pähkel-laida» (III 479—489). Kalevipoeg aga kasvas «Sarapuu südame peale» (VIII 432). Tuuslari toal Alutaguses olid muuseas «Sarapuista sarikad» (XV 728). Madu on sagedasti «sarapuu-karva» (XIII 236).

Sarapuu kõrval esineb vahel ka «pähklipuu» ehk «pähkelpuu»: «Pähkelpuista tehtud põrand» (XIII 916) oli pidutoal.

Sarapuu vili «pähkel» esineb korduvalt (III 489, XII 336 jt.), samuti «sarapik» (XI 741), «sarapuumets» (XV 660) ja «pähkli-mets» (XI 729, 734, 960 jt.)

Harilik kuslapuu (*Lonicera xylosteum* L.) kasvab sagedasti kalakutel salumetsades, paekalda-alusel, harvemini puisniitudel ja tarade ääres. Oma kõva ja sitke puidu pärast on ta võrdlemisi västi tuntud, aga mitme nime all. Põhja-Eestis on tal nimeks enamasti «kuusman» (V 733), Lõuna-Eestis on sageli «kuslapuu». Ka see nimi esineb lugulaulus, nii on Kalevipojal «Sõrmeküüned kuslapuista» (VII 81), kuigi siin ei tahaks hästi näha Lõuna-Eesti nime. Pärnu pool on tal nimeks sagedamini «kukepuu» — maotõhta üteldakse: «Kuub sul kukepuukarvane» (XIII 279). Org peab «kukepuud» *Berberis vulgaris*'eks, s. o. kirjakeelseks kukeruuks, aga see ei ole põhjendatud, sest seda põõsast ei tunne rahvas sellise nime all ja «kukerpuu» *Berberis vulgaris*'e nimena on ieti kunstlik. Blumberg peab «kuslapuud» *Buxus*'eks (Quellen und Realien, lk. 66), seegi ei ole täpne, sest *Buxus*'t (pukspuud) ei asva meil kuski metsikult ning ta äpardub enamasti isegi kultuuris. Kuslapuud on kasutatud lõngakerimiseks valmistamiseks.

Paakspuu (*Rhamnus frangula* L.) on võrdlemisi levinud niiskel niitudel, tarade ääres ja soometsades. Ta on hästi tuntud rahvaeskel, peamiselt värvtaimena. «Kalevipojas» mainitakse teda aid kord: tuuslari toal Alutaguses on «Lävepakud paaksapuusta» (XV 724). Org peab paaksapuud *Rhamnus cathartica*'ks, s. o. tünnuuks (lk. 262), see aga ei ole õige, sest seda puud ei nimetata

kuski paaksapuuks. Blumberg mainib ka t ü r n p u u d (*Rhamnus cathartica* L., vt. Quellen und Realien, lk. 66), kuid alates «Kalevipoja» III trükist ei esine seda puud lugulaulus.

Kibuvits (*Rosa*) on üldine nimetus mõnele roosi liigile, mis esinevad metsikult, sagedamini Põhja-Eestis lubjakatel loopealsetel tarade ääres, paekaldal ja kohati ka aruniitudel, ning äratavad tähelepanu oma ogajate varte ja okastega. Kibuvitsa on meil enamasti samastatud *Rosa canina*'ga, aga meil on siiski sagedasem *Rosa glauca* Vill. — harilik kibuvits ning sellega samastada kibuvitsa näib olevat õigem.

«Kalevipojas» esineb selle taime nimi kolmel kujul: «kibuvits» — «Kolmas kibuvitsa-metsa» (II 532); «kibupuu» — «Kibedad kibupuu külge» (II 537) ja «orjavits» — «Istuta, poeg, isa iluks, / Isa iluks põosakene, / ... Orjavitsa õele iluks» jt. (Sissej. 222—225, ka: XIII 749). Org samastab neid kõiki *Rosa canina*'ga, lisab muuseas ka, et «kibupuu» on *Rhamnus cathartica* (lk. 250), see aga ei näi olevat millegagi põhjendatud, sest «kibupuu» on samuti *Rosa glauca*.

Sõstar (*Ribes*) on üldtuntud marjapõõsas koduaias, aga ka niitudel ja metsas. Seda mainitakse lugulaulus vaid kord — Kalevipojal on «Sõrmelülid sõsterasta» (VII 80). Millist sõstart siin mõeldakse, ei selgu — meil esinevad metsikult sagedamini punane sõstar (*Ribes rubrum* L.) ja mustsõstar (*R. nigrum* L.).

Teistest marjapõõsastest mainitakse «Kalevipojas» veel **vaarikat** (*Rubus idaeus* L.), mis kasvab meil aedades, aga sagedasti ka raiesmikel ning niiskevõitu kallakutel. Teda mainitakse vaid paar korda: Soome sepp suurustab, et «Meil on lehma lepikussa, / Vasikaid vaarikumäella» (VI 541—542).

Sõna «vaarik» esineb mitu korda lugulaulus (näiteks IX 322, X 789, 873, XI 726, XII 785 jt.), aga need tähendavad kõik tihedat põõsastikku, milles võib kasvada ka vaarikaid.

Kadakas (*Juniperus communis* L.) on hästi levinud okaspõõsas karjamaadel ja alusmetsas. Seda taime tuntakse, aga tema väärtus on väike. Seepärast mainitakse teda «Kalevipojas» vaid paar korda: Tuuslaril on «Kadakasta katusridvad» (XV 729). Ka «kadastik» esineb vaid korra: «Saada soovid rabasoose, / ... Kaebamised kadastikku» (XIX 115—117).

R o h t t a i m e d

«Kalevipojas» puudutatakse mitmeid rohttaimi ning puhmi-kuid. Enamasti on need sellised taimed, mille omadusi hästi tuntakse ja mis leiavad käsitlemist rahvalauludeski. Rühmitame neid siin mõningal üldisel põhimõttel, et saada neist parem ülevaade

Teraviljad

Kultuurtaimedest käsitletakse peaaegu kõiki teravilju, mis olid kasutusel möödunud sajandil. See on loomulik, sest rahvas käsitleb oma lauludes ainult seda, mida tuntakse ja mille väärtust osatakse hinnata. Ei oleks nagu mõeldav, et laulik rahva keskel oleks puudutanud neid taimi, mis alles hakkasid tungima põldudele ja aedadesse.

Rukis (*Secale cereale* L.) on olnud rahva tähtsaim leivavili. On puudutatud loodusjõudude mõju rukkile. Salme kosilastest tähendatakse päikese- poisikese kohta: «Kui on ruuge rukkilõikus, / Siis ta kasfeta kahistab» (I 229—230); tähti- poisikese kohta aga mainitakse: «Täht ei raiska viljategu, / Ega riku rukki lõikust» (I 264—265). Linda aga ütleb kosilase päikese kohta, et ta «Kaera seemeta kaotab, / ... Rukkid vagude vahele» (I 415—418). Samuti peatutakse rukkil kui varandusel. Soome sepp nõuab hea mõõga eest muuseas ka «Rohke laeva rukkisida» (VI 361—363), mida Kalevipoeg lubabki (VI 492—494). Allmaailma varanduste hulgas loetletakse, et «Üks oli aita rukkid täis» (XIV 317).

Rukkiga koos käsitletakse teisigi teravilju. Nad on samuti mõjutatavad loodusest ning nad on varanduseks ja kaubavahetuks. **Oder** (*Hordeum sativum* Jess.) esineb sagedamini, Lõuna-Eesti «kesv» vaid ühe korra (XIV 318). Paralleelselt kõneldakse nisust (*Triticum vulgare* Vill.) ja kaerast (*Avena sativa* L.). Kuid kaer on ka hobuste toiduks ning Salme kosilastest viiakse tähe hobune talli ning kästakse: «Heitke ette heinasida, / Kandke ette kaerasida, / Ette sulpi suupärasta, / Ette rokka rohkemada» (I 249—252), kaeru isegi nii suurel määral, et jäävad «Kajjad kaeraje lebama». (I 258). Ka karu ei põlga kaeru, sest «Karu oli kaeras käinud» (III 64), mis põhjustaski Kalevite noorte poegade jahikäigu.

Teraviljade saadustest mainitakse vaid «linnaseid» (XIV 321) kui tähelepandavat varandust.

Kaunviljadest nimetatakse hernelist (*Pisum sativum* L.), läätsi (*Lens culinaris* Med.) ja ube (*Vicia faba* L.). Kuid hernes esineb sagedasti kenaduse võrdluseks: Kalevi «Poegist taadi eluõhtul / Kaksi alles kodu kasvid, / Kaks kui hernekaunakesta» (II 29—31). Alevipoeg kosis «Neitsi nooremada naiseks, / Kes kui hernekaunakene» (XV 646—647). Kalevi tuba oli kui «Hernevarsista valatud» (I 680). Aga kui Kalevipoeg läks välja kodunt, isa õue pealt, siis oli ta «Kui see hernes heidab õilme, / Kui see uba oma kaotab» (VII 393—394). Veel nimetatakse herne kasutamist supiks: «Eite keetis herne-ivi» (XI 798) ja «Edev herneleemekene, / ... Pakkis vatsa paisumaie» (XI 909—911).

Ka uba on kasutatud kenaduse võrdlusena (vt. VII 394, XV 648), seda mainitakse aga vaid paar-kolm korda.

Tatar (*Fagopyrum sagittatum* Gil.), mis pole veelgi leidnud üldist kasutamist, esineb ka vaid ühe korra, nimelt päikese põletamisnähtuste reas — «Tatterad toa tahaje» (I 227). Päikese hävitava mõju näitena on toodud ka **lina** (*Linum usitatissimum* L.), sest et päike «Linad liitis liivikuie» (I 225, ka 414).

Keeduviljad

Keeduviljadest mainitakse vaid **kapsast** (*Brassica oleracea* L.) ja **naerist** (*Brassica rapa* L.). Kapsast nimetatakse episoodis Hiidudemaal, «Kus need kasvud kasvasivad, / Kapsad kuuse kõrguseni»; samuti kirjeldatakse hiid-tütre tegevust kapsaaias (XVI 758—809). Kapsast mainitakse mitmel korral leeme keetmisel põrgu katla juures, kus kapsas on leeme sisuks (XVII 339—638). Mujal kapsast ei käsitleta. Võib-olla ehk tahetakse nende võõramaiste näidetega toonitada just kapsa võõrast päritolu.

Naeris esineb vaid ühe korra — Kalevipoeg künnab muuseas ka «Külanaistel naerismaada» (IX 526). Kui oli naerismaa, küllap siis kasvatati seal ka naereid.

Marjad

Marjadest nimetatakse peaaegu kõiki söödavaid metsmarju, mis kasvavad mitmesugustel pinnastel. Mari on sagedane lauludes ja seda kasutatakse enamasti võrdlusesemena. Saare taat võrdleb oma uppunud tütart: «... Oli mul marjukes magusa» (V 197, 204); «marjameeleke» (XIV 499) on samuti võrdlus. Sõjas langeb mehe päid «Nii kui marju marjamaale» (XX 426). Kuid vanemale vennale Kalevite ema «Tõi mull' marju magusaida, / Enne kui ta teile toonud» (VIII 297—298). Aga teine vend «Laulis marjad vislapuusse» (III 490). Ka esineb «marjasmaa»: «Käisin eile marjasmaale» (VII 701), mille all mõeldakse nähtavasti kohta, kus kasvab hästi marju. Ja marjavartele võivad vennad, kel pole riiki, vana Kalevi otsusel ehitada oma maja (II 192).

Maasikas (*Fragaria vesca* L.). Maasikas esineb kõikjal arumaa del ja salumetsa raieistikel. See on lugupeetavamaid ning meelsasti nopitavaid marju meie metsades, eriti laste poolt. Ta on esimesi marju meie kliimas.

«Kalevipojas» puudutatakse peamiselt maasika saamise lugu — teine venda vennikene laulis «Maasikad madalad murusse» (III 491), aga ka Kalevite kallim poeg oma kündmise järel «Külvas mäele maasikaida» (VIII 678).

Mustikas (*Vaccinium myrtillus* L.) on teine üldtuntud mari, kasvab varjukates salu- ja palumetsades. «Kalevipojas» mainitakse teda ainult korra. Oma kündmise järel külvas Kalevipoeg «Mõnda paika mustikaida» (VIII 665).

Pohlakad (*Vaccinium vitis idaea* L.) kasvavad sagedamini lage-
dates palumetsades, sooservadel ja nõmmedel. Kalevipoeg külvas
ka «Põõsa alla pohlakaida» (VIII 679), samuti ka Kalevite teine
vend «Pohlakad palu äärtele» (III 493). Aga pärast Kalevipoja
ratsu murdmist tappis Kalevipoeg hunte suurel hulgal, nii et
«Värvis muru vere karva, / . . . Pohlaka lehed punaseks» (IX 112—
114). Kuigi seda taime tuntakse laiemalt «pohlade» (Põhja-Eesti),
«palukate» (Lõuna-Eesti), «poolgate» (Lääne-Eesti) jt. nimede all,
tunneb «Kalevipoeg» ainult «pohlakaid».

Murakad (*Rubus chamaemorus* L.) kasvavad peamiselt rabadel ja
rabamännikutes. Kalevite teine vend laulis samuti «Murakaida mäta-
telle» (III 494), kuna Kalevipoeg külvas «Mätta rüppe mura-
kaida» (VIII 664). Ta istutab Peipsi sortsidega võideldes kaela-
kotis surma saanud väikemehe hauale muuseas ka «Murakaida
kolmandama / Kalmu peale kasvamaie» (XII 371—372). Viimasel
juhtumil võiks küll tegemist olla «muulukaga» (*Fragaria viridis*
Ehrh.), mida Ida-Harjus tuntakse muraka nime all, sest raba-
murakad ei kasva haulal, muulukad aga küll; kuid sündmus toi-
mub alal, kus murakad tähendavad ainult rabamurakaid.

Jõhvikad (*Vaccinium oxycoccus* L.) kasvavad peamiselt rabadel ja
samblarikastes vesistes paikades ning nad on hästi tuntud rahva kes-
kel. Kalevipoeg külvab peale kündmist «Sambla sülle jõhvikaida»
(VIII 663) ja ta istutab kaelkotis surma saanud väikemehe
kalmu peale «Jõhvikaida teise põõsa» (XII 370), kuigi kalmu-
pealne ei ole jõhvikale kasvamiseks sugugi kohane.

Sinikad (*Vaccinium uliginosum* L.) kasvavad niisketes metsades,
rabaservadel, kohati ka niisketel liivikutel ja on rahvale hästi tun-
tud mitmesuguste nimede all (joovikas, hallikas jt.).

Teine Kalevite poeg laotas «Sinikad samblasoosse» (III 492),
Kalevipoeg külvab «soosse sinikaida» (VIII 662) ning väikemehe
kalmule «Pani sinikaida põõsa» (XII 369). Ema kadumise järel
arvab Kalevipoeg, et ema «Läinud kodunt marjasmaale, / Läinud
soole sinikaile» (V 758—759). Salme hüüab pisarsilmil kodunt
lahkudes, et ta läheb kui «Sinikas sula sooda mööda» (I 707).
Sinika nimi esineb ka XIII 236 ussisõnades.

Lillakad (*Rubus saxatilis* L.) kasvavad niisketel niitudel põõsaste
all ja sooservadel. Nende marju kasutavad meeleldi karjased. Lilla-
kat puudutatakse vaid kord möödaminnes: kui Kalevipoeg läks
oma ema otsima, siis võrreldakse tema käiku muuseas ka lilla-
kaga: «Lillakas lehti lahutab, / Pihlakas puistab kobaraid» (VII
395—396).

Muid söödavaid marju «Kalevipojas» ei esine.

Muud rohttaimed

Angervaks (*Filipendula ulmaria* Maxim.) kasvab võrdlemisi sagedasti niiskel pinnasel põõsastes, metsaservadel ja niitudel. Angervaksa nime tuntakse laialt alal, peamiselt Põhja-Eesti idaosas, kuid samuti on levinud ka nimi «vorm». Üldiselt on tal palju rahvapäraseid nimesid.

«Kalevipojas» on taadi hauale kasvanud «Angervaksad jalgadelle» (VII 842). Põrgupiiga seletab Kalevipojale, et ta kodus kasvanud nagu «Angervaksa aia ääres» (XIII 750) ja murueide tütreid lähevad «lustil kiikumaie / Kasteheina kõrre peale, / Angervaksa varre peale» (XVII 761—763, ka 836).

Hooramari (*Paris quadrifolia* L.), sinimust üksik mari kõrge varre otsas, mis kerkib nelja risti asetatud suure lehe keskelt, kasvab sagedasti põõsaste all niisketel niitudel ja soode servadel. Tal on palju nimesid, nagu ussilakk, ussimari, sinivill, villimari jt. Nimi «hooramari» on peamiselt kasutusel Põhja-Eestis. Praegune kirjakeelne nimi «ussilakk» pärineb Saaremaalt, aga seda praegu enam ei tunta, on kasutusel rohkem kirjanduses.

Hooramarjal on mürgiseid omadusi. «Kalevipojas» näib tal olevat küll rohkem nõiavõim. Kui sorts ei suuda kergitada Kalevipoja mõõka, siis püüab ta rohtude abil vähendada mõõga raskust ning «Korjas nõiakollasida, / Otsis kokku hooramarju» (XI 340—341), millega suitsetades vähendas mõõga kaalu. Sama jutu kõneleb mõök ka Kalevipojale: «Mana sõnad meelitasid, / ... Sõnajalga seadis alta, / ... Hooramari otsadelta» (XI 570—575).

Kaetisrohi (*Thymus serpyllum* L.) kasvab vahel tiheda vaibana liivikutel ja nõmmedel, on hästi tuntud rahva keskel ravimtaimena «kahetiste, kahetamise» puhul. «Kalevipojas» on tal aga nõiavõim ning sorts kasutab teda hooramarja juures Kalevipoja mõõga raskuse vähendamiseks (XI 339), mida kinnitab ka mõök ise Kalevipojale (XI 576).

Eesti rahvaluules on kaetisrohul, s. o. nõmme-liivateel tähtis koht.

Nõiakollad. Kreutzwaid ise (lk. 530), tema järgi ka Blumberg (Quellen und Realien, lk. 67) ja Org (lk. 259) samastavad nõiakolda *Lycopodium clavatum*'iga, s. o. karukollaga. Kuid karukollal ei ole rahva keskel erilist nõiavõimu iseloomu. Palju rohkem on seda «ungrukollal» (*Lycopodium selago* L.). Seepärast arvan ma, et nõiakold on *Lycopodium selago*, mitte *L. clavatum*. Seda kinnitab veel ka see, et Blumberg samastab ka «metsahumuri» *Lycopodium clavatum*'iga. Ungrukold on võrdlemisi laialt tuntud ummuri,

hummuri, ungru jt. nimede all. Arvatavasti on «nõiakold», «nõia-rohi», «metshumur» üks ja sama taim *Lycopodium selago* L.¹⁴

Nõia rohiud näib olevat kogumõiste rohtude kohta, mida kasutatakse nõidumisel: «Sortsilaste soola abid, / Nõiarohukeste abid, / Miska kangust köidetakse» (XIV 559—561). «Nõiarohi» on Põhja-Eestis kohati ungrukolla nimeks.

Metshumur (*Lycopodium selago* L.) on Blumbergil ja Orul samastatud *Asarum europaeum*'iga, s. o. metspipraga. Sedasama teeb ka Kreutzwald ise (Anm. lk. 531). *Asarum europaeum*'il ei ole ei meie ega ka teiste rahvaste rahvaluules nõiarohu omadusi. Küll on Kadrina ümbruses «metsummur» *Lycopodium selago* nimeks, Saaremaal Kihelkonnal «metsummul». Metshumur, õigemini metsummur on nõiarohtude hulgas, millega vähendatakse Kalevipoja mõõga raskust (XI 577).

«Kalevipoja» viiendas trükis (Tartu 1935) samastatakse metshumur ka *Asarum europaeum*'iga. Seda tuleks parandada. Veneeelses tõlkes «Сын Калева» (Moskva 1949) on see taim (lk. 125, 127) välja jäetud, samuti ka hilisemas väljaandes «Калевипоэр» (Tallinn 1950, lk. 167, 170), kuigi esimese väljaande seletustes nimetatakse seda «колдунова трава» ja tuuakse talle ladinakeelne vaste *circala* pro *Circaea*.

Humal (*Humulus lupulus* L.) kasvab meil metsikult metsades, aga ka kultuuris, tapuaedades. Ta on üldiselt tuntud õlle vägevuse lisajana ning sellest seisukohast kasutatakse teda ka lugulaulus. Humala juures kasutatakse sagedasti epiteeti uhke: «Humal uhke põõsa oksa» (XIX 730), «Humal uhke valgus pähe» (VI 565), «Humal uhke põõsa oksa» (VI 556, XIX 678). Ja humala viha teeb uhkeks, hulluks: «Kalevite kange poega / Humala viha uhkuses / Tõusis keskele tubada» (VI 667—669) või: «Kalevite kange poega / Pool veel hullu humalasta, / Pool veel peada viha vimmas» (VI 717—719). Aga «Hullakeme humalassa, / Hõisakem õllekannuga!» (XIX 778—779) laulis Kalevite kuulus poeg pidul enne sõda.

¹⁴ «Kalevipoja» 1951. a. väljaandes samastatakse nõiakoldla *Circaea alpina*'ga, s. o. taimiega, millel on praegu kirjakeeles nimeks «nõiakold». See ei ole aga kuidagi põhjendatud, sest *Circaea alpina* on eesti rahva keskel väga vähe tuntud, ta on väike mannetu taim, mis kuidagi ei paista silma ja tal ei teata olevat neid omadusi, mida omab «Kalevipoja» nõiakold. *Circaea alpina* nime «nõiakold» on nähtavasti esimesena tarvitusele võtnud Hupel (1818), arvatavasti saksakeelse nime «Hexenkraut» eeskujul, ning teda siis korranud Wiedemann (1869) ja Kunder (Looduse õpetus, Tartu 1882). Oma käsikirjalises eestikeelsete taimenimede loetelus samastab Kreutzwald «nõjjakolla» *Circaea lutetiana* ja *C. intermedia*'ga. Kuid kumbagi taime ei leidu Eesti NSV-s metsikult kasvamas (Einige Gegenstände aus dem Pflanzenreich mit Estnischen, Deutschen und Lateinischen Namen. Lexikalischer Beitrag, lk. 17. Käsikiri Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi kogudes).

Sama, mis humal, on ka «tapp»: «Humal uhke põõsa oksa, / ... Veab vääti venitades / Ümber tapu teiba'alle» (XIX 678—682). Ida-Harjumaal on taim ise «tapp», aga tapult saadakse humalaid. Seega on humal tapu vili.

Kanarbik (*Calluna vulgaris* Salisb.) kasvab nõmmedel, rabadel, sagedasti ka liivikutel. Ta ei ole õieti rohttaim, vaid puhmik, mille varred on puitunud ning ei sure talveks. Ta on meie igihaljas taim. Teda tuntakse rahva hulgas hästi ja mitte ainult kanarbiku nimega — see nimi on levinud peamiselt Põhja-Eesti keskosas.

«Kalevipojas» kõneldakse kanarbikust sagedasti. «Läks ta üle legendiku, / Käis ta üle kanarbiku» (VI 24—25) või Kalevite pojad «Kõndisivad kanarbikku / Mööda raatmaa radasida» (XVI 452—453, ka IX 23 jt.). Pettekujud saadetakse «Kanarbikku kolletama» (XII 419). Ema otsides käsib kuldneiu Kalevipoega: «Kihuta kanarbikulle, / Sealtap leiad lihast neidu, / Kes see sulasuul kõneleb» (VII 552—554), aga neiu ei ole näinud «Kana jälgi kanarbikust» (VII 577).

Kord esineb ka kanarbiku teisend «kanar» («sookarva, kanarkarva» — XIII 240). See on aga parandatud viiendas trükis: «Sookarva, kanarbikarva», milleks aga poleks olnud vajadust, sest «kanar» esineb ka kanarbiku nimena (näiteks Haljalas).

Kastehein. See taimenimi on õieti kogunimi ja sellega tähendatakse enamasti kõiki pööriskõrrelisi, peamiselt neid, millel on väikesed pähikud ja mille pööristesse koguneb tilkadena nähtavat kastet. Sagedamini tähendab see siiski harilikku kasteheina (*Agrostis vulgaris* With.), luha-kastevart (*Deschampsia caespitosa* PB.), rukki-kasteheina (*Apera spica venti* PB.), aga ka üksikuid aruheina (*Festuca*), nurmika (*Poa*) ja metsikute kaerte (*Avena*) liike. Nende liikide kindlakstegemiseks tuleb seepärast arvestada kohta, esinemisaega jne.

«Kalevipojas» esineb kastehein kalme peal kasvava taimena. Kalevi haual «Muru kasvis mulla peale, / ... Kasteheina kaela peale» (II 360—362). Kalevipoeg laulab, et kadunud eidel «Sini-lill sul sulgus silmad, / Kastehein sul kattis kulmud» (VII 326—327). Kui laulikul puudub sõnu, siis «Korjan kasteheinakestest» lisa (VIII 51). Murueide tütreid lähivad «lustil kiikumaie / Kasteheina kõrre peale» (XVII 761—762) ja kange mees sõjas «Ohkab tuulesse hobuse, / Raiub kasteheinast kabjad» (XVII 95—96).

Kobrulehed on takjate (*Arctium*), sagedamini «villtakja» (*A. tomentosum* Mill.) suured lehed, sest see takjas on kõige levinum ja kasvab igal pool kõnnustutel: tarade ääres, elamute ümber, enamasti toa taga ja mujalgi. «Kalevipojas» käsib Kalev teistel poegadel, kes ei hakka riiki valitsema, et need tehku endale «kojad kobrulehtedelle» (II 193).

Kollaõilmed. Kalevipoja mõök laulab vee alt, et sortsil, sõnatargal mõõka «Kollaõilmed kergitasid, / Sõnajalga seadis alta» (XI 572—573). Kreuzwald samastab oma märkustes (lk. 531) kollaõilmed *Anemone ranunculoides*'ega, s. o. kollase ülasega; seda teeb ka Blumberg (Quellen und Realien, lk. 67) ja tema järgi ka Org (lk. 251), kuid nad kirjutavad «kolla õilmed» s. o. lahus, samuti nagu on «Kalevipoja» kolmandas trükis. «Kollaõilmed» kollase ülase nimena pärinevad minu kogus vaid Torma ümbrusest. Sisu järgi näivad nad olevat nõiakolla (*Lycopodium selago*) õied, kuid kolladel ei ole ju õisi, sest nad on eostaimed. Siin võib olla samuti eksimine rahva teadmistes nagu sõnajalagi puhul, sest üldine arvamus on ju, et sõnajalg õitseb jaaniõöl ja et sõnajala õis teeb õnnelikuks selle leidja. Näib, et siin on tegemist nõiakollaga (*Lycopodium selago*), mitte kollase ülasega, sest sel taimel pole rahva uskumuse järgi nõiavõimu.

Krooksleht (*Alchemilla vulgaris* L.) ehk krookleht on Põhja-Eestis laialt levinud kortslehe nimi. Kortsleht kasvab sagedasti aruniitudel ja karjamaadel ning on seepärast hästi tuntud, et ta lehe kuulmesse koguneb suvehommikuti suur kastetilk. Karjapoiss-vaenelaps leidis «Kalevipoja» krookslehe hõlma alt (XII 928) lõokese muna, millest kasvas hiirepoeg, see moondus kassiks, koeraks ja viimaks lambaks (XII 974—975).

Kullerkupp (*Trollius europaeus* L.) kasvab sagedasti niisketel aruniitudel, võsades ja metsaservadel. Ta on silmapaistev ja teda tuntakse hästi.

Ka kullerkupp on kalmulillena tuntud. Kalevi hauale kasvasid «Kullerkupud kulumudelle» (II 365). Kullerkupp on ka tütarlapse meelitusõnaks. Kalev nimetab näiteks: «Linda, kallis lillekene, / Kulla kullerkupukene» (II 119—120). Põrgupiiga kasvas kodus nagu «Kullerkuppu koppelissa» (XIII 751). Isegi Kalevipoeg «kasvas eide õues / Lese Linda leina põlves / Kullerkupu õilme ilul» (II 745—747).

Kurekatel (*Campanula*, arvatavasti *C. persicifolia* L., sest see on silmapaistvam ja suurema õiega) kasvab puisniitudel ja võsastikus, kohati ka hõredas metsas. «Kalevipojas» käivad murueide tütrede «Kurekatla põhja peale» kiikumas (XVII 764, 837).

Kõrkjad (*Scirpus lacustris* L.). Blumberg kirjutab, et pilliroog ja kõrkjad on üks ja sama *Phragmites communis*. See on ebatäpne. Kõrkjad ehk kõrkmed on *Scirpus lacustris*. Nende nimede all tuntakse neid Põhja-Eestis laialdasel alal.

Kõrkjad kasvavad veekogude kalda läheduses. Kaaren õpetab Kalevipoega, et kui ta näeb sinivett, siis «Kae, kas kaldal kõrkjaid, / Võhumõõka vete ääres — / Parema jalga seal põrutagu» (XVI 50—54, ka 544 jt.). Aga lahingus põrgupoegadega «Kalevite

kange käsi, / ... Niidab maha nurjatumaid» nagu «Kõrkjaid jõe kallastele» (XVIII 532—537). Kui aga hundid murdsid Kalevipoja ratsu ja see rabeles, siis «Kuhu karva kaotanessa / Kasvas kohe kõrkijaida» (VIII 865).

Madar (*Galium*, nähtavasti *Galium boreale* L. — värvmadar) kasvab sagedasti aruniitudel, võsastikes ja ka tarade ääres. Tema juuri kasutati varemalt punase värvimiseks ning seepärast tuntakse teda üldiselt hästi. Ka Kalevipoeg leidis kogemata kaasikust «neiud neljakeste / Madaraida kiskumaies» (XIII 601—604, ka 623—624).

Madarat on samastatud enamasti *Galium boreale*'ga (Org, lk. 256). Kuid on ka võimalik, et see on *Potentilla erecta* Hampe, s. o. tedremaran, mida kasutati samuti punase värvimiseks. See näib olevat isegi õigem, sest Põhja-Eestis on *Galium* «maitse», «madar» aga *Potentilla*, peamiselt tedremaran. Kuid kindlate andmete puudumisel jääb see küsimus ikka lahtiseks.

Nurmenukud (*Primula officinalis* Jacq.) kasvavad arumaadel ja võsastikes Põhja-Eestis igal pool, Lõuna-Eestis aga kohati, sest seal on kohti, kus seda taime esineb väga harva või ta puudub koguni. (näiteks Sangaste ümbruses). Rahvas tunneb teda hästi. Nurmenukud on Põhja-Eesti keskosas esinev nimetus, aga tal on mujal õige palju nimetusi (piimapisarad, kanavarbad, kikkapüksid, kääkaatsad, taevavõtmed jt.). «Kalevipojas» mainitakse teda vaid üks kord: «Lapse lustid, lapse leinad, / Noore nurmenukukesed» (XV 24—25).

Ohakad (*Cirsium, Carduus*) on tuntud umbrohi, kasvavad põldudel ja kõnnumaadel. Kalevipoeg saatis «Ohkamised ohakaisse, / Kaebamised kadastikku» (XIX 116—117).

Piibeleht (*Convallaria majalis* L.) kasvab varjukates võsades ja metsades, vahel ka niitudel põõsaste all. Teda tuntakse hästi. Hobuse tegemise juures kange mehe poeg rahvalaulu «Tuulest hobune» alusel «Pistab piibelehest silmad» hobusele (XVII 97).

Pilliroog (*Phragmites communis* Trin.). Vete ääres kasvab pilliroog sagedasti tihedate kogumikena, aga ta tungib vahel ka rabaservadele ja sootidesse. Kalevipoeg kündis «Suured saared, kõrged künkad, / ... Soosse pilliroostikud» (VIII 27—29). Aga kui ta sattus vete äärde, «Tuiskas vetta tolmamaie», läksid «Pardid paksu pilliroogu / Mehe sammu müdinalla» (XI 60—67). Sädemete saarel paneb tark taat Kalevipoja meestele ette mõistatuse: «Kesse kõnnib kõrta mööda, / Astub aia ääri mööda, / Piirab pilliroogu mööda?» (XVI 810—814).

Pilliroo nimena esineb «Kalevipojas» tihti ka «roog». Kui Kalevipoja ratsu surma eel rabeles, siis «Kuhu lakka langenessa, / Sinna sündis rohkest roogu» (VIII 866—867). Ja Assamalla lahingus oli «Sõjameeste sõrmesida / Nii kui roogu rabadessa»

(XVII 203—204). Aga sarvik-taadi põrgupoegi niidab Kalevite kange käsi nagu «Roogu raatmaa radadelle» (XVIII 532—536).

Punalill esineb «Kalevipojas» kahel korral kalmulillena. Kalevi haua on «Punalille palge peale» (II 363). Org (lk. 264) samastab teda jaanililledega, pääsusilmadega, s. o. *Primula farinosa*'ga. Pääsusilmadel on punakad õied ja seepärast tuntakse Hanilas ka «punalille» pääsusilma nimena, kuna Kihnu saarel on need «punased lilled». Võimatu see ei ole, et punalill «Kalevipojas» märgib *Primula farinosa*'t, aga ta võib olla ka punaste lillede kogunimi. Tallinna ümbruses, Kalevi haua läheduses on *Primula farinosa* L. nimi üldiselt «jaanilill».

Sine. «Kalevipoja» kolmandas trükis on värss: «Kõik sood sine ilula» (XVII 120). Seda on järgmistes trükkides sõnastatud: «Kõik sood sini-ilulla.» Ei selgu hästi, kas see «sine» on mõni taim või on üldine mulje soo taimkattest. Pole teada taimi, mis kasvaksid soos siniste õitega nii suurel määral, et annaksid soole sinise ilme. Soonitudel kasvab siniste õitega vaid peetri-piibeleh (*Succisa praemorsa* Aschers.), kuid see esineb enamasti üksikult ega suuda seepärast esile tõusta. Soodes, kus on liikuvat vett, kasvab «soolõosilm» (*Myosotis palustris* With.) kohati küll nii tihedalt, et tekitab kasvukohale sinise ilme.

Kolga rannakülades esineb «sine» sagedasti rahvalauludes ja seal samastatakse «sinet» linaga. Aga lina ei kasva ju soos.

Sinilill on rahvalauludes kalmulill ja seda kasutatakse samas, kus punalille (II 364, III 774, VII 841). Sinilill on Põhja-Eestis *Hepatica triloba* Gilib. ning selle taimega on teda ka alati samastatud. Arvatavasti ta ongi see, kuigi sinilille nime all tuntakse rahva keskel mitmeid siniste õitega lilli. «Sinilill» võib seega olla ka kogunimi. Seda püüab kinnitada see, et öeldakse olevat «Sinilille sala-okkad» (VII 329). Tavalisel sinilillel ei ole ju mingisuguseid okkaid.

Susisaba. Tuuslari juures Alutagusel leseks jäänud neiu kaebab, et kuhu peaks õhtul pea panema, kas «Kase kalli kaendelaie, / Haava halli hõlma alla, / Kadaka kasuka varju, / Susisava sõba alla» (XV 809—812). Mis on siin susisaba? On nagu võõrastav, et kui paral-leelvormid on taimed, üks värss oleks loomariigist. Kas ei ole «susisaba», mis viiendas trükis on juba küll «soesaba», mingi taim? «Susisaba» esineb mujalgi rahvalauludes. Neus tõlgib selle saksa keelde «Lieschgras», millise nime all tuntakse saksa keeles «timutit» (*Phleum pratense* L.)¹⁵ Sama taime nimena esitab Wiedemann «hundisaba».¹⁶ Minu kogus on «hundisaba» nime all

¹⁵ H. Neus, Ehstnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung. II 42 A, 38, Reval 1851.

¹⁶ F. J. Wiedemann, E. Weber, Beschreibung der phanerogamischen Gewächse Esth-, Liv- und Curlands etc., Reval 1852, lk. 43.

veel rebasesaba (*Alopecurus*), laiialeheline hundinui (*Typha latifolia* L.), põldosi (*Equisetum arvense* L.). Susisaba ehk soesaba kohta ei ole mul rahvakeelest andmeid. Et aga «Kalevipojas» «susisava» kõrval kõneldakse puudest või põõsastest, mille all võib varju leida, siis võiks ka «susisaba» olla suurem taim, mille alla võib varjule minna. See oleks nimelt «laiialeheline hundinui» (*Typha latifolia* L.), mitte timut. Seda arvamust kinnitab veel see, et laiialeheline hundinui on rahvakeeles tuntud mitme nimega, milles esimene pool on kas «hundi-» või «soe-» (hundikurikad, hundipurikad, hunditubinad, soenui, soepurikad, soetainad, soetõlvad jt.).

Sõnajalad (*Aspidium*) kasvavad sageli varjukates metsades ja sooservadel. Neid on mitu liiki, aga rahva keskel ei osata nende vahel kuigi hästi vahet teha, vaid kõiki tuntakse üldise nime all.

«Kalevipojas» on sõnajalal nõiataime omadus. Sorts tõi «Süle täie sõnajalgu» (XI 342), et vähendada mõõga raskust.

Unerohi. Peipsi tuuslar kasutas Kalevipoja uimastamisel unerohu (XII 445, XIII 144). Nähtavasti on see üldine nimetus magamapanevate taimede kohta, kuigi vanemas kirjanduses, samuti Virumaal ja Tartu ümbruses on «unerohi» *Origanum vulgare* L., s. o. harilik pune. Ka on rahva keskel Setumaal teadmine, et kui haigele, kes ei jää magama, panna pea alla «unehainu» — harilikke punesid, siis jääb ta varsti magama. Harilik pune esineb meil kuivades võsastikes ja aruniitudel põõsastes.

Võhumõök (*Iris pseudacorus* L.) kasvab jõgede, ojade, järvede kallastel ning soonepealsetel ja on hästi tuntud. «Kalevipojas» on teated selle taime kohta vähesed ja värss «Võhumõõku vete ääres» esineb viiel korral (XVI 53, 545, 987, 996, XVIII 70). Mujal teda ei mainita.

Õnnelill (*Erigeron acer* L.) esineb kuivadel liivastel aladel ja ka niitudel. Teda tuntakse laialdaselt. Sorts võttis Kalevipoja mõõga raskuse vähendamiseks ka «Jaani-öösi õnnelilled» (XI 353). Laulikul on noorepõlve nurmedel «Ilusamad õnnelilled» (XIV 19), kuna mälestuseks tuleb istutada hauale «Ema iluks õnnelille» (Sissej. 224).

Ülekäijarohi (*Valeriana officinalis* L.) ehk harilik palderjan kasvab niisketel niitudel, kallastel ja võsades. Teda tuntakse ta ravivate omaduste pärast. «Kalevipojas» kuulub ülekäijarohi nõiarohtude hulka (XI 344).

Ammatuss on vana mustunud murumuna (*Lycoperdon gemmatum* Batsch), mis kasvab sagedasti kuivadel liivikutel ja metsa-

kinkudel, lastes välja pilvekese musta tolmu, kui talle peale astutakse. Ka ämmatussul on «Kalevipojas» nõiarohu iseloom (XI 345, ka 577).

Muudest taimedest mainitakse «Kalevipojas» sagedasti «sam-malt», tihti ühenduses samblasooga, milles toimub mitmeid toi-metusi (näit. XI 136), kus kasvavad marjad (III 492, VIII 663) või sammutakse lihtsalt mööda samblasoid (III 643 jt.). Ka sisa-likud võivad elada samblas (XIV 865). Aga Kalevi haul on «Sammal kasnud peale kalju» (VII 840). Samuti on «Seitse samblas saladusi, / Kaheksa kanarbikussa» (XIX 487—488).

Teisi botaanilisi mõisteid

Peale taimede antakse «Kalevipojas» ka taimede kogumikke ja teisi nähtusi looduses, kus taimed on tähtsamaks ilme andjaks. Seepärast puudutame lühidalt neid mõisteid üksikute näidetega, ühendades neid enam-vähem ühemõistelisteks rühmadeks.

Niit u d on rahva elus tähtsaks teguriks, sest siit saavad loo-mad endale tarvilikku toitu, peamiselt just talvetoitu. «Niit» ei esine rahvalauludes kuigi sagedasti, vaid selle asemel on ena-masti «heinamaa». Sagedamini puudutatakse mõnda heinamaa liiki.

A a s — enam-vähem rohurikas niit jõgede ja ojade kallastel, mis vaid suurvee aegu on ajutiselt üle ujutatud. Aas on pare-maid heinamaid ja aasahein on väärtuslik loomade toit.

A r u — kuiv niit seljakutel ja kühmul, kus kasvab peami-selt söödav rohi ja saadakse ka hea hein. Kalevipoeg sammus ema otsides «Mööda aru, orgusida, / Üle laiu lagedaida» (V 326—327). Arult saadakse «aruheina», samuti nimetatakse rohtu, mis kasvab arul, enamikus aruheinaks. Kuid see võib kasvada mujalgi arumaadel, kus pole seisvat vett taime kasvu takistamas. «Kalevi-pojas» kasvab aruheina sagedamini haudadel: «Aruheina haua peale» (II 36, VII 839). Arul kasvab mitmesuguseid rohtusid, millel on tervistavaid võimeid.

H e i n a - a r u — hea aruheinamaa. Soome sepp kiidab oma kodu ja ülistab seda: «Meil on lehma lepikussa, / Vasikaid vaa-rikumäella, / Härgasid heina-arussa» (VI 541—543).

H e i n — loomatoiduks niidetud rohi kuivatatult, esineb mit-mel korral «Kalevipojas». Kosilase tulemisel kästakse: «Heitke ette heinasida, / Kandke ette kaerasida» (I 249—250). «Heina-aeg» — aeg, mil tehakse kesksuvel heinamaal heina: «Kui on hele heina-aega, / Siis ta vihmada vihistab» (I 219—220). «Hei-nakulu» — eelmisel aastal niitmata jäänud rohi heinamaadel, mis on takistuseks heina niitmisel; seepärast põletatakse see sagedasti kevadel kuival ajal heinamaad puhastades. Kuid laulik võib sellest «kolletanud heinakulust» saada lisa oma lauludele (VIII 50). Sama väärtusega on ka «kulu» — kulu on enamasti

luitunud, hall ning tal pole enam värskust. Seepärast on ussi-
sõnades ka madu «Kanarbiku-, kulukarva» (XIII 282).

Ä d a l, ä d a l i k — peale heinaniitmist heinamaal kasvanud värskete rohi; kasvuajal väärtuslik loomade söödana. Mõnikord tehakse ädalast heinagi. «Kalevipojas» kiidab laulik, et oma lau-
lud «Korjan kasteheinakestest, / Ädaliku kõrrekestest» (VIII 51—52).

L u h t — niiske heinamaa jõgede ja ojade kallastel, sagedasti ka järvede ümbruses, mis seisab suurvee ajal kauemat aega vee all. Luht kasvatab osalt paremat heina kui harilikud püsiva veega soonepealsed. Laulik teatab, et «Muud ei meie murudelle, / Meie laia luhtadelle / ... Kalevitaadist kuulutatud» (I 115—119).

M u r u — peenike tihe rohukate, enamasti kõrrelistest, värskete ja puhas. Seepärast «Kalevite kange poega / Istus maha muru peale» (X 756—757); sinna paneb ta ka oma mõõga, kust see varastatakse ja üles ärgates «Mõnus mõök ei olnud murul, / Sõjasahk ei sambelilla» (XI 429—430).

R o h i — maapinnal kasvavate puitumatute, peamiselt madalate taimede üldmõiste; sagedamini peetakse «rohuks» madalaid kõrrelisi, millel orasjad lehed. «Ratsu oli rohumaalta / ... Läänud kihulaste kiinil¹⁷ / ... Põõsastiku peituselle» (VIII 786—791).

Taimede üksikutest osadest puudutatakse «Kalevipojas» mitmeid, kuid kaugeltki mitte kõiki. Peatume ka neil.

S e e m e — vilja osa, millest areneb uus taim. Taime osade kohta on iseloomustavad värvid: «Kus need kasvud enne kasvand, / Võsukesed enne venind, / Idud enne idanenu, / Seemneivad enne seisnud, / — Sinna sigis suuri salu» (XV 475—479). Siin esinevad:

I v a — kõrreliste vili, teris; sama tähendusega on ka «tera». Nendest esineb «iva» sagedamini: «Iduke ivas veel eluta» (XIV 493).

I d u — seemnest tekkinud taime osa, millest areneb uus taim: «Sest ei tõuse taimekesta, / Ilutsevat idukesta» (II 307—312).

K a s u — noor taim, mis on arenenud kännust või tüvest, mitte seemnest: «Kasu kännusta kasvasin» (IV 434). Samas mõttes on kasutatud ka «kasvu», eriti uuemates trükkides: «Kus need kasvud enne kasvand» (XV 475). «Kasu» ja «kasv» ei ole täiesti identsed, sest «kasv» on sagedasti sama, mis «taim»: «Kus need kasvud kasvasivad, / Kapsad kuuse kõrguseni» (XVI 765—766). Kasud on ka üheaastased virved okste otsas, peamiselt okaspuudel.

V õ s u — sama, mis kasu, kuid võsu areneb peamiselt kännust, juurikast või tüve alumisest osast: «Võsu juuresta võõrdusin» (IV 435); «Veri värvis võsukesti» (IX 110). Kuid sagedasti on võsu ka inimese meelitusnimi: «Siis said, marja, muile maile, / Võsukene võõra aeda» (XII 343—344).

¹⁷ Hilisemais trükkides «kiinil», põhja-eeesti murdele «kiilil» siiski omasem.

Vili. Viljal on õieti kaks tähendust: 1) taime valminud saadus, saak: «Küllap kandvad killa-koormad / Vilja meie aitadesse» (VI 517); 2) põllul kasvav taime, mis annab teri, ivasid: «Laulis vilja väljale» (III 487); «Adrasaha armidella / pidi vili voodamaie» (VIII 690—691). Ka «keeduvili» esineb kord: «Kuues keeduvilja aita» (XIV 322).

Kaun — liblikõieliste vili, mis areneb õiest: «Sina saad veel sügisella / Õilmest kauna kasvatama» (II 126—127); «Õnne kaunad ma katkusin» (VI 621—622) jt. Sagedasti on «kaun» ka meelitusnimega, peamiselt neiu kohta: «Kes kui hernekaunakene» (XV 647). Ka võrdlusena esineb «kaun»: «Seni kui tuppi solkimata, / Kaunakene kitkumata, / Idukene ivas veel eluta» (XIV 491—493, ka 500).

Tõru — vt. tamm.

Oras — kõrreliste tõuse, seemnest arenenud noor lehtjas taime. Esineb «Kalevipojas» harva, näit.: «Oidukarva, orasekarva» (XIII 238).

Taim — noor seemnest tärganud tõuse: «Talve piiril kasvand taime» (II 153, ka 311). Selles tähenduses esineb taime rahvalauludes enamikul juhtumitel. «Taim» praeguses tähenduses on uuem mõiste. Aga ka «Kalevipojas» esineb ta selles tähenduses: «Värvis muru vere karva, / Taimekesed tõmmut karva» (IX 112—113). Kuid siin on ta vaid madal taime, mitte suur puu või põõsas.

Kõrs — kõrreliste vars, peamiselt kõrsviljadel: «Kõrrekesi lõikuväljal» (XVII 205); «Kesse kõnnib kõrta mööda» (XVI 812, 817) jt.

Õlg — kõrsviljade pektud kõrred, ilma viljata: «Kes oli külma kamberila, / ... Pikil õlgil põrmandalla» (II 203—205, ka 209).

Õilmed — õied. Rahvalauludes ja ka «Kalevipojas» esinevad «õilmed» palju sagedamini kui «õis». «Õilmed» on taimede viljelemisorganid, aga ka ilusa võrdluseks. Näiteks: «Laulis õilmed õitsemaie» (III 485); kevadel saavad «Õilmed tupest tungimaie» (VIII 570).

Õis esineb vaid mõned korrad nii otseses kui ka poeetilises tähenduses. Kalevipoeg kiitleb Soome sepa juures: «Neiu lilled ma noppisin, / Rõõmu õied ma raikasin, / Õnne kaunad ma katkusin» (VI 620—622). Poeg kasvab kodus «Uhe toome õie peale» (VIII 429).

Tupp — õiekrooni ümber olevad ülalehed. Esineb «Kalevipojas» harva: «Tõi mind toominga õiella / Varemini tupest välja» (VIII 293—294) jt.

Lill — õitsev rohttaime suurema silmapaistva õiega. See nimetus on rahvalauludes üldine õitsva taime kohta, kui tal on vähegi tähelepanndav õied ja ta kasvab madalal maapinnal: «Kündis lilled kasvamaie» (VIII 680); «Kõik arud õitsva lillela»

(XVII 121) jt. Kuid sagedamini on «lill» võrdlusena millegi ilusa ja kena juures: «Linda, kallis lillekene» (II 119, 130).

Juur — taime maasisene osa, mille abil taim hangib toitu: «Võsu juuresta võõrdusin» (IV 435); «Jätab jämedamad juured / Nuia kombel vembla otsa» (V 369—370) jt. Ka «juurikas» esineb korra: «Kitkus noori kuuskesida, / ... Juurikaga tükkis maasta» (II 730—732). Siin on juurikal juure tähendus.

Puudel ja põõsastel, samuti ka nende osadel ja kogumikel peatutakse «Kalevipojas» sagedasti, nagu juba eespool näidatud, sest need tungivad inimeste töösse ja tegevusse. «Puu» esineb mitu korda: «Langeb puie latvadelle» (IX 3).

«Mets» on puude tihedam kogumik: «Tegi teeda metsast läbi» (IX 84); «Metsa murdu mädanema, / Aasadelle hapnemaie» (XIX 204—205) jt. Ka esineb «metsasalk»: «Metsasalka sala-mahti» (IX 735); samuti ka «salk»: «Metsad märku andemaie, / Salgud sala sõnaldama» (I 42—43 — viiendas trükkis on «salgud» parandatud «saluks»). Kuid ka «salu» pole «Kalevipojas» tundmatu ja esineb värsis: «Sinna sigis suuri salu» (XV 479); ka leidub «hiis»: «Taara ilus hiiekene» (VIII 237), kuid see on ühenduses usukultusega.

Sagedamini esineb lugulaulus «laas» — laialdane segamets asulatest eemal: «Lendas läbi laanesida» (II 263, 289); selle kõrval ka «laanemets»: «Laulis vastu laanemetsa» (III 601). Haruldase mõistena esineb «sinimets»: «Lendas läbi laanesida, / Seitse versta sinimetsa» (II 263—264, ka 290). Nähtavasti on «sinimets» kaugel olev suurem mets, mis sinetab eemalt vaatajale.

«Kõrb» — asundusalast kaugel eemal olev laialdane okasmets ühes lehtpuudega on rohkem Põhja-Eesti päritolu ning esineb rahvalauludes ja «Kalevipojaski»: «Kutsus vastu laia kõrbi, / Laulis vastu laanemetsa» (III 600—601) jt. Kõrve kõrval on ka «palu» kui kõrgetüveline männimets liivakal pinnasel. See on rohkem tarvitusel Lõuna-Eestis: «Palus olid metsapulli / Koerte jälgil mehed leidnud» (III 100—101); «Pojad käisid metsa teeda, / Penikoorma palu teeda» (III 129—130, ka 148).

«Nõmm» — kuiv liivane ala kanarbikuga ja vahel ka madalate mändidega, esineb «Kalevipojas» paar korda: «Noorus närt-sinud nõmmessa, / Kolletanud kanarbikku» (I 20—21). Ka «nõmmik» — suurem nõmm esineb harva: «Kuus oli kuiva nõmmikuda, / Seitse sada nõlgatile» (IV 194—195).

Põõsastest moodustuvatest kogumikest esinevad «Kalevipojas» «võsandik» — hõre põõsastik, millest on kerge läbi pääseda: «Paksu võsandiku varjul» (XI 74) jt. Selle kõrval on sagedam «rägastik» — tihe ja kõrge põõsastik, millest on raske läbi pääseda: «Laulis rästad rägastikku, / Pesilinnud põõsastikku» (III 518—519). «Põõsastikku» kui põõsaste kogumikku on juba eespool käsitletud. Sage on ka «vaarik» ehk «varik» — tihedate sirgete põõsaste kogumik: «Vastu tuli kolme metsa, / Vastu kenu vaari-

kuida» (XI 725—726); «Vasikad alla vaarikusse» (XII 785) jt. Olgu ka tähendatud, et viiendas trükis on «vaarik» kord parandatud «varvikuks»: «Varjuks Taara vaarikule» (X 789). Kuid mõlemad sõnad on samasisulisel. «Vaarikut» puudutati ka juba eespool «vaarika» juures.

Puude-põõsaste osadest on käsitletud üksikuid. «Tüvi» — taime puitunud vars, enamasti tähelepandava jämedusega: «Kukuta tüvi kännulta, / Võta tamme tarbepuuksa» (XVI 107—108). «Tüve» kõrval on mõnikord «tüvik» samas tähenduses: «Murdnud kepiks männikese, / Toeksi pedaja tüviku» (XII 48—49).

Olgu siin tähelepanu juhitud ka «turbale» murumätta tähenduses. «Känd» — tüve alumine osa, peamiselt pärast puu maharaiumist. Kännust kõneldakse sagedasti: «Kasu kännusta kasvasin» (IV 434); «Känd ei karda meie kirveid» (VI 814). Samuti mainitakse tihti ka «latva» — puu ülemist osa, tippu: «Linnud ladvassa laulema, / Käod kulda kukkumaie» (II 79—80). «Oksadki» esinevad laulus paljudel puhkudel: «Pikad oksad pilvedessa» (VI 776), oksa osadest ka «raag»: «Jäta raod raiskamata, / ... Oksadest saab orjakambri, / Raagust vaestel rõömukambri» (XVI 166—169); ka «vits» — enamasti ükslatvne peenike osa põõsast või puuvõsust: «Teine õde võttis vitsa» (XIV 655) jt.

«Süda» — puu säsi, esineb vaid paaril korral: «Kui ma isa õue alla / Kiigel lusti keeritasin, / ... Kahe kase ladva pealla, ... Sarapuu südame pealla» (VIII 427—432, ka 436).

Õisikutest puudutatakse «urba» — pikemat allarippuvat õisikut mõnel lehtpuul: «Laulis käbid kuuskedesse, / ... Kenad urvad kaskedesse, / Hõiskas õilme-urvakesed / Õilme-puiela iluksa» (III 466—471) jt.

«Kobarad» käib «Kalevipojas» rohkem viljade kui õite ja õisiku kohta: «Pihlakas puistab kobaraid» (VII 396). Ka «käbi» on mõne taime, peamiselt okaspuude viljana mainitav: «Laulis käbid kuuskedesse» (III 466); «Käbi kukub kuuskedesta» (II 436) jt. Vähe arusaadav on sõna «kändar» ehk «kändaras». See sõna esineb kolmandas trükis värsides: «Humal uhke põõsa oksa, / Käbi kena kändarassa», missugune värsirühm esineb «Kalevipojas» kaks korda (XIX 678—679, 730—731), kolmandat korda esinevad samad värsid veel, aga siis on «kändarasse» asemel «kändarasse» (VI 556—557). Veel neljandat korda esineb see sõna «Läätsed käänas kändärie» (I 228). Uuemates väljaannetes ei ole seda kommenteeritud. Wiedemann peab sõna «kändär» poeetiliseks ning samastab teda kännustikuga (Wiedemann, lk. 269), samuti Org (lk. 250). Kuid värsis päike «Läätsed käänas kändärie» (I 228) ei sobi see tähendus, sest läätsi ei kasvatata kännustikus, vaid enamasti ikka põllul. Reinthal jätab selle sõna tõlkimata, samuti Löwe, andes selle värsi edasi, et läätsed ei kasvata kaunu («Linsen schiessen ohne Schoten»). Kuid nähtavasti on «kändar» kuski murdes mingi õisiku nimetus ning mõni «kobara» sünonüüm, sest just humalal nimetatakse vilja tihti «kobaraks»

käbi kõrval (Wiedemann, lk. 347). Uuemates botaanilistes oskussõnades on «kännas» kobarjas õisik, milles õied on ülal enam-vähem ühes tasapinnas, õievarred seega eri pikkusega. Seda on arvestanud ka uuemad väljaanded ning seepärast on «Kalevipojas» sõnad «kändarasse», «käändarassa», «kändärie» parandatud «kända'asse», «kända'assa», «kända'asse». See näib ka mõisteliselt olevat õige.

Nagu on selgunud, esineb taimi ja nendega seoses olevaid sõnu «Kalevipojas» tähtsal hulgal, nagu see on mõeldavgi, arvestades inimese tegevust nende keskel. Tuntakse taimede omadusi ja teatakse, kus võib üht või teist kasutada. Külainimene on pidevas kokkupuutes taimedega ning see lähedane seos avaldub ka tema ilukõnes, rahvalauludes ja ka lugulaulus, mis tugineb rahvalauludele.

НАЗВАНИЯ РАСТЕНИЙ В ЭПОСЕ «КАЛЕВИПОЭГ»

Г. Вильбасте

Резюме

Эстонский народный эпос «Калевипоэг» охватывает быт и жизнь эстонского народа многосторонне и разнообразно. В нем отражается и природа, окружающая человека в ежедневной работе и занятиях. Естественно, что и растения упоминаются на страницах эпоса.

Растения в эпосе представлены большею частью под теми названиями, которые они имеют среди народа. Но в обиходном эстонском языке не все растения имеют те же названия, что и в научной литературе, как это бывает и у других народов. Кроме того, народные названия растений не везде имеют одно и то же значение, не обозначают одни и те же растения. Вот почему необходимо пояснить названия растений, встречающиеся в народном эпосе, и дать им то значение, в котором их употребляли народные певцы. Истолкование народных названий растений производилось уже при первых изданиях «Калевипоэга», но им занимались большею частью люди, не изучающие ботанику. Автор настоящей статьи собирает народные названия растений уже многие годы и имеет по этому вопросу огромный материал, к сожалению, пока еще не опубликованный. Поэтому он осмеливается взяться за критическое исследование названий растений в эпосе «Калевипоэг» на ботанических основах. Дать каждому растению верное название имеет важное значение как для читателя, так и для исследователя. Важно оно и при переводах эпоса на другие языки.

В настоящей работе приводятся научные латинские названия растений, упоминаемых в эпосе. Исходя из латинских названий можно найти точные названия в любом языке. При каждом названии растения приведено несколько строф, в которых название встречается. Там, где это представляется необходимым, приведены высказывания прежних толкователей. Особенное значение придается народным названиям северной Эстонии, так как действие в эпосе «Калевипоэг» происходит главным образом в этой части Эстонии.

Кроме названий растений затрагиваются и другие ботанические термины, встречающиеся в эпосе.

PFLANZENNAMEN IM «KALEVIPOEG»

G. Vilbaste

Zusammenfassung

Der «Kalevipoeg», ein Meisterwerk der estnischen Literatur, gibt vom Leben der alten Esten in längstvergangenen Zeiten ein anschauliches und vielseitiges Bild. Darin spiegelt sich auch die Natur auf mannigfache Weise wieder, unter anderem die Pflanzenwelt.

Die Pflanzen werden im «Kalevipoeg» jedoch unter Namen angeführt, wie sie unter dem Volke gebräuchlich sind. Ein und derselbe Pflanzenname kann daher an verschiedenen Stellen völlig verschiedene Pflanzen bezeichnen. Die in der Schriftsprache gebräuchlichen estnischen Pflanzennamen sind erst in den ersten Jahrzehnten dieses Jahrhunderts festgelegt worden, doch die im «Kalevipoeg» vorkommenden Bezeichnungen sind zum Teil volkstümlich und entsprechen nicht immer den schriftsprachlichen.

Da der Verfasser sich schon seit einigen zehn Jahren mit dem Sammeln von volkstümlichen Pflanzenbenennungen beschäftigt hat und über umfangreiches Material verfügt, wird von ihm der Versuch unternommen, die Pflanzennamen im Umfange des «Kalevipoeg» zu bestimmen. Eine solche Bestimmung soll dem Forscher zu einem besseren Verständnis des Werkes verhelfen sowie eine genauere Übersetzung desselben in fremde Sprachen ermöglichen.

In der Abhandlung findet sich bei jedem Pflanzennamen auch der entsprechende lateinische, ebenfalls sind Versbeispiele aus dem «Kalevipoeg» angeführt.

Die Identifizierung der im «Kalevipoeg» auftretenden Pflanzennamen mit den schriftsprachlichen ist ebenfalls berechtigt und notwendig.

Ausser Pflanzennamen finden in der Arbeit auch andere im «Kalevipoeg» vorkommende botanische Begriffe Erwähnung.

PARALLELISM J. HURDA RAHVALAULUDE KOGUS
«VANA KANNEL» I*

A. Kubjas

1

Eesti regivärsilise rahvalaulu peamiseks konstitutiivseks elemendiks on parallelism — ühe värsi (mõnikord ka poolvärsi) mõtte varieerimine või kujundamine mõttetervikuks järgnevas värsis (poolvärsis) või värssides, näiteks:

Ega leelost leibä saa,¹
ega laulu lauda kata. (1, 1)

Kõik ma raie raamatuhe,
kõik ma panni paberihe,
kõige ma kirjä kirodi. (6, 15)

Leel'o tulnu taiva alta,
pühä pilvede vahelta,
päält päivä kumeriku,
alt kuu kõveriku. (113, 13)

Varieeritavat ehk arendatavat värssi nimetatakse peavärsiks, seda varieerivaid või selle mõtet arendavaid värsse aga paralleelvärssideks. Ühevärsilise parallelismi puhul arendab või täiendab aga üks värsi pool teise poole mõtet. Peavärs koos paralleelvärsiga (või -värssidega) moodustab paralle-

* Käesolev artikkel moodustab ühe lüli ulatuslikumast komplekssest uurimusest, mille ülesandeks on välja selgitada eesti regivärsilise rahvalaulu ühe põhilise tunnuse — parallelismi olemus. Rea uurimustega, mis on juba valminud või on valmimas mitmest eri aspektist — topograafilisest, temaatilisest kui ka laulikute järgi, peab jõudma olukorrani, milles on võimalik lõplikult lahendamatuks lugeda vaatlusele võetud probleem. Selles tööprotsessis peab kujunema välja ka uurimiseks sobiv meetod. Ilma selliste eeltöödeta ei ole teostatav ka Kreutzwaldi «Kalevipoja» värsiprobleemi lahendamine, mis on praegu samuti päevakorras. (Ed. Laugaste.)

¹ Peavärsid on esitatud sõrendatult.

lismirühma ehk, nagu on tavaks lihtsamalt öelda — parallelismi. Seega on sõnal «parallelism» kaks tähendust: esiteks märgitakse sellega kindlasisulist konstitutsioonilist nähtust regivärsilises rahvalaulus üldse, teiseks aga ka kindlalt piiratud ühikut. Kummars mõttes sõna parajasti on tarvitatud, selgub kontekstist. Parallelsmid liigitatakse värsaside arvu järgi ühe-, kahe-, kolme- jne. värsilisteks (e. realisteks), kaasa on arvatud ka peavärss.

Parallelismi ei saa defineerida ilma värssi sõnastuses väljendatud mõtet arvestamata. Soneti vormi näiteks võime kindlaks määrata ridade arvu ja rütmide järgi, parallelismiga aga nõnda toimida ei saa. Seal tuleb enne uurida värsaside sisu, mõtet ja alles siis võib öelda, kas on tegemist parallelismiga, ja mitmest värsist ta koosneb. Seega on parallelism eeskätt sisuline nähtus, mille sõnastus on valitud nõnda, et tekib üks või rohkem mõttevariatsioonide. «Parallelism», ütleb Ed. Laugaste, «on ise mitmesuguste psühholoogiliste ja esteetiliste seaduste kompleksi, üsna mitmekesiste võtete ja variatsioonide kogu.»²

Parallelismi korrapärase struktuuri tõttu tunnetame seda ka vormina.

Parallelismi uurimine on rahvalaulu kunstilise olemuse mõistmise seisukohalt suure tähtsusega. Kuigi parallelismi esinemisele on juba ammu ja mitmel puhul tähelepanu pööratud, ei ole selle uurimine mõningatest provisorsetest subjektiivsetest hinnangutest palju kaugemale ulatunud. Alles viimastel aastatel on küsimus süstemaatilisele käsitlemisele võetud. Hea ülevaate materjalidest ja seisukohavõttudest parallelismi kohta annab Aino Koemetsa 1955. a. ilmunud uurimuse sisu ja vormi ühtsusest eesti vanas rahvalaulus.³

Käesolev töö käsitleb parallelismi Jakob Hurda «Vana kandle» esimese kogu (VK I) rahvalauludes. Teema on põhiliselt identne Koemetsa omaga ja on teadlikult nõnda valitud, selleks et tulemusi oleks võimalik kõrvutada ja võrrelda. Töös pole hakatud kordama parallelismi kohta käivat ajaloolist ülevaadet, mis Koemetsal on antud suure põhjalikkusega. Oluliseks erinevuseks tuleb pidada seda, et kui Koemetsa uurimuse eriosa on rajatud mitmest allikast ja maakohast (peamiselt siiski Põhja-Eestist) valitud materjalile, siis käesolevas töös kasutatud ainekogu suhtes on rakendatud puhtalt geograafilist printsiipi, käsitledes ühe maakoha, Põlva kihelkonna rahvalauluvara VK I alusel.

Käsitletav teema kuulub rahvalaulu kunstilise analüüsi

² Ed. Laugaste, Eesti rahvaluule. Eesti kirjanduse ajalugu I, Tartu 1946, lk. 87.

³ A. Koemets, Sisu ja vormi ühtsus eesti regivärsilise rahvalaulu parallelismis. TRU toimetised, vihik nr. 38. Ajaloo-Keeleteaduskonna töid, Tallinn 1955, lk. 145 jj.

valdkonda ja taotleb vastust küsimusele — missuguses vahekorras on parallelism rahvalaulu sisuga.

Läbi on töötatud üldse 206 laulu, kokku 5783 värssi. Välja on jäetud 2 ahellaulu nr. 130 ja 131, sest nendes parallelismi ei esine.⁴

2

Statistiline analüüs

Põhjustel, mis on juba sissejuhatuses nimetatud, tuleb käesolevas töös andmete võrdlemise huvides kasutada ka Koemetsa statistilisi materjale ja sellega seoses, niipalju kui võimalik, tema laulude temaatilise liigituse kava. Kõik VK I laulud aga ei mahunud selle liigituse alla, seepärast tuli täiendavalt juurde võtta nalja- ja pilkelaulud, sõjalaulud ja mitmesugused laulud. Teisest küljest puuduvad VK I-s kiige- ja tähtpäevade laulud. Seega kujunes laulude temaatiline liigitus käesoleva töö praktilistest vajadustest lähtudes järgmiseks:

A. Lüürilised laulud:

- 1) kiigelaulud (puuduvad VK I-s),
- 2) laulud laulust,
- 3) neiulaulud,
- 4) abielulaulud,
- 5) vaeslapselaulud,
- 6) kosja- ja pulmalaulud (Koemetsal ainult pulmalaulud),
- 7) töölaulud,
- 8) orjulaulud,
- 9) tähtpäevade laulud (puuduvad VK I-s),
- 10) meestelaulud,
- 11) nalja- ja pilkelaulud (puuduvad Koemetsal),
- 12) mitmesugused laulud (puuduvad Koemetsal).

B. Lüroepilised laulud:

- 1) jutustavad laulud,
- 2) a) alaliik — korduslaulud,
- 3) b) „ — sõjalaulud.

⁴ Laulude tsiteerimisel on trükitekstis esinev z asendatud s-ga, muidu aga on säilitatud täielikult trükikuju. Sel puhul tuleb arvestada, et diftongiliselt trükitud ie, uo ja üö ei ole diftongid, vaid pikad vokaalid murdelise hääldusega — ie on i ja e vahepealne, uo u ja o vahepealne ja üö ü ja ö vahepealne. Laulude ja laulutsitaatide esinemiskoht on märgitud numbritega, millest esimene tähendab laulu numbrit, teine — rida, millest tsitaat algab. Kuna VK I lisas olevatel lauludel puuduvad järjenumbrid ning nad on märgitud ainult nende laulude numbritega, mille teisenditeks nad on, siis tsiteerimisel on numברי ette märgitud L (=lisa). Laulude numbrite järel esinevad suured tähed A, B, C jne. tähendavad sama laulu variante.

Võrdlustabel

A. Koemetsa ja A. Kujase poolt läbitõõtatud rahvalaulude paralleelmühtude arvulise esinemise kohta protsentides. Iga lauluilgi järel on esimene rida tuletatud A. Koemetsa ja teine A. Kujase andmetest. Kolmandas reas näidatakse eelmiste võrdlemisel saadud vahe.

Laululiik	1-	2-	3-	4-	5-	6-	7-	8-	9-	10-	paaris-	Värside üldarvust		Märkmeid
												p-ridade %	ilma p-ridade %	
	värsiliste paralleelmühtude esinemine protsentides													
	paralleelmühtude üldarvust													
Kiigelaulud	4,8	35,8	27,3	18,2	8,5	1,8	—	—	—	0,6	3,0	97,8	2,2	Kiigelaulud VK 1-s puuduvad
Laulud laulust	0,6	50,8	29,6	11,8	3,6	3,0	—	—	0,6	—	—	93,9	6,1	
	1,8	82,5	7,2	6,7	1,3	0,5	—	—	—	—	—	97,4	2,6	
	0,2	31,7	22,4	5,1	2,3	2,5	—	—	0,6	—	—	3,5	3,5	
Neulaulud	1,2	43,1	30,5	13,8	2,4	1,2	0,6	0,6	—	—	6,6	91,6	8,4	
	5,2	77,7	11,1	4,5	1,0	0,5	—	—	—	—	—	97,0	3,0	
	3,7	44,6	19,2	9,2	1,4	0,7	0,6	0,6	—	—	6,6	5,4	5,4	
Abielulaulud	3,4	43,2	32,9	8,0	2,3	1,7	—	—	—	—	8,5	91,2	8,8	
	3,3	77,8	11,3	5,4	0,7	0,7	0,4	—	—	—	0,4	95,9	4,1	
	0,1	34,6	21,6	2,6	1,6	1,0	0,4	—	—	—	8,1	4,7	4,7	
Vaeslapse-laulud	1,3	31,5	33,3	11,1	6,5	5,2	—	—	—	—	11,1	90,2	9,8	
	3,8	75,0	10,8	7,1	—	—	—	—	—	—	3,3	94,2	5,8	
	2,1	44,3	23,2	3,8	6,5	5,2	—	—	—	—	7,7	4,0	4,0	
(Kosja- ja putmalaulud	5,5	50,3	28,2	7,7	1,1	1,1	—	—	—	—	6,1	88,7	11,3	
	6,8	80,1	6,8	3,7	—	0,5	0,5	—	—	—	1,6	93,1	6,9	
	1,3	29,8	21,4	4,0	1,1	0,6	—	—	—	—	4,5	4,4	4,4	

Töölaulud	9,5	44,7	31,5	8,3	3,0	1,8	0,6	0,6	—	—	—	—	87,6	12,4
	2,8	88,9	8,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	92,5	7,5
	6,7	41,2	23,2	8,3	3,0	1,8	0,6	0,6	—	—	—	—	4,9	4,9
Orjuslaulud	5,6	48,8	25,0	16,9	1,9	0,6	0,6	—	—	—	0,6	—	85,9	14,1
	8,2	77,8	7,0	3,8	1,3	1,3	—	0,6	—	—	—	—	95,4	4,6
	2,6	29,0	18,0	13,1	0,6	0,7	0,6	0,6	—	—	0,6	—	9,5	9,5
Tähtpäevade laulud	15,8	40,0	22,4	8,5	4,8	—	—	—	—	—	—	—	79,2	20,8
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Meeste laulud	—	56,6	25,7	12,5	1,3	1,3	1,3	—	—	—	—	—	81,0	19,0
	—	75,9	13,8	3,4	6,9	—	—	—	—	—	—	—	93,4	6,6
	—	19,3	11,9	9,1	5,6	1,3	1,3	—	—	—	—	—	12,4	12,4
Nalja- ja pilke- laulud	1,1	74,1	18,0	3,4	—	3,4	—	—	—	—	—	—	93,4	6,6
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Mitmesugused laulud	4,1	81,4	7,2	2,1	—	—	—	—	—	—	—	—	97,6	2,4
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Lüürilised laulud kokku	4,8	44,5	28,7	11,6	3,5	1,8	0,3	0,1	0,1	0,1	0,1	—	88,5	11,5
	4,2	78,5	10,0	4,8	0,7	0,6	0,2	0,1	—	—	—	—	95,7	4,3
	0,6	34,0	18,7	6,8	2,8	1,2	0,1	—	—	—	0,1	—	7,2	7,2
Lüroepilised laulud	5,1	61,7	17,6	9,9	1,2	0,2	—	0,6	—	—	—	—	77,9	22,1
	4,3	76,3	11,8	5,4	1,1	0,7	0,4	—	—	—	—	—	86,7	13,3
	0,8	14,6	5,8	4,5	0,1	0,5	0,4	0,6	—	—	—	—	8,8	8,8

Lüroepilised laulud oleks võinud koondada ka ühe üldnimetuse alla, kuid et Koemetsal on eraldi antud korduslaulud, mis sisuliselt kuuluvad jutustavate laulude hulka, ning VK I-s on eraldi toodud jutustavad laulud ja sõjalaulud, siis osutus otstarbekohasemaks näidata kõik kolm liiki ka eraldi. Statistiline kokkuvõte liidab nad tervikuks.

Üldse aga tuleb märkida liigituskava kohta, et see on üsna tinglik ja teenib antud korral, nagu eespool juba öeldud, rohkem andmete võrdlemise vajadusi.

Kui Koemetsal iga laululiik koosneb ca 500-st värsist (lüroepilisi 1000 värssti), siis VK I-s on värsste arv üksikutes laululiikides väga ebahütlane. Seetõttu pole andmete võrdlemine absoluutarvudes hästi võimalik (vähemalt mitte igas liigis). Pilti ühtlustab seega ainult andmete protsentuaalne võrdlemine. Olgu siinkohal märgitud töölaulude ja meestelaulude värsste väikest arvu VK I-s, mistõttu nende statistika täidab küll vahest oma ülesande teiste laululiikide kõrval, nende eraldi käsitlemisel saadud tulemusi ei julgeks siiski pidada küllalt veenvaiks.

Üksikute laulude värsistruktuuri jälgimiseks (hiljem on see analüüsimise puhul vajalik) on värsseid jaotus igas laululiigis esitatud ka üksikute laulude kaupa (vastav tabel iga liigi kohta), mille kokkuvõtteks on võrdlustabel lk-1 198.⁵

Koemetsa andmed on protsenteeritud tema trükimaterjalide põhjal.

Mida näitavad eeltoodud statistilised andmed?

Üldise ja ühtlase joonena paistab Põlva laulude juures silma ka herealistele paralleelismide ülekaalukas esinemine, kõikides lüüriilistes lauludes 74,1—88,9 protsendi vahel. Lüroepilistel lauludel on kaherealiste protsent 76,3, seega peaaegu võrdne lüüriiliste laulude kaherealiste paralleelismide protsendiga. Järgmise rühma, kolmerealiste paralleelismide keskmine protsent on lüüriilistel lauludel 10,0 ja lüroepilistel 11,8. On huvitav märkida, et suurima kolmerealiste protsendimääraga, 18,0, esinevad nalja- ja pilkelaulud. Sellest allapoole on meestelaulud 13,8 protsendiga.

Peaaegu võrdset osatähtsust omavad üherealised ja neljarealised paralleelismid (keskmine protsent vastavalt — lüüriilistel 4,2 ja 4,8 ning lüroepilistel 4,3 ja 5,4). Kõik ülejäänud paralleelismirühmad (4—8-realised ja paarisvärsilised) on alla ühe protsendi.

Värsste üldarvust on paralleelridu lüüriilistel lauludel 95,7% ja lüroepilistel 86,7%, paralleelita ridu vastavalt 4,3 ja 13,3%.

Võrreldes Põlva laulude statistikat Koemetsa andmetega, selguvad üllatavad vahed. Kuigi ka siin domineerib kaherealine paralleelism, on selle osatähtsus märksa väiksem — lüüriilistes

⁵ Ruumipuudusel tuli siit kahjuks välja jätta statistilised tabelid üksikute laululiikide kohta, kus paralleelismide esinemine on näidatud absoluutarvudes ka üksikute laulude kaupa, ja piirduda ainult protsentuaalse koondtabeliga (võrdlustabel).

lauludes keskmiselt 34,0 punkti (protsentide vahe) ja lüroepilistes 14,6 punkti võrra. Edasi on vastavad keskmised vahed: kolme- realistel — 18,7 ja 5,8, neljarealistel — 6,8 ja 4,5, viirealistel 2,8 ja 0,1. Üherealistel nimetamisväärset vahet ei ole. Paralleelvärse on Koemetsal vähem: lüürilistel lauludel 7,2 punkti võrra ja lüroepilistel 8,8 punkti võrra. Ilma paralleelita ridu on tal aga vastavalt samavõrra rohkem.

Tabel 2.

	1-	2-	3-	4-	5-	6-	7-	8-	11-	12-	paaris-
	värsiliste paralleelismide %										
Lüürilises rahvalaulus	4,3	26,0	27,0	15,0	6,0	6,0	1,6	1,8	3,5	1,4	7,4
Lüroepilises rahvalaulus	2,0	45,0	32,0	10,0	8,0	—	—	—	—	—	3,0

Paralleelismi esinemist Liis Alasi lüürilistes lauludes nende liikide järgi kujutab protsentides alljärgnev tabel 3.

Laululiik	1-	2-	3-	4-	5-	6-	7-	8-	11-	12-	paaris-	Parall. %	Ilma par. %
	värsiliste paralleelismide %												
Vaeslaps	6,2	26,7	18,7	3,1	—	14,0	—	—	—	—	23,4	92,1	7,9
Orjus	1,7	21,8	21,8	7,2	—	—	12,7	—	—	—	27,2	92,4	7,6
Armastus ja kosjad	3,5	24,4	18,3	12,2	10,2	3,0	—	4,0	5,1	—	2,0	82,7	17,3
Pulmad	3,3	20,0	21,8	9,7	3,0	9,0	—	2,4	6,0	—	4,0	76,7	23,3
Abielu	3,9	15,8	28,0	15,8	3,9	4,7	5,5	—	—	—	3,1	91,2	8,8
Kodu ja lapseõlv	0,9	29,7	28,0	19,4	4,6	—	—	—	—	—	5,5	88,1	11,9
Laul ja rõõm	—	18,0	3,0	20,0	20,0	—	—	—	—	12,0	—	73,0	27,0
Pühad, löbustused	3,9	10,8	39,4	5,2	—	7,8	—	10,5	—	—	—	70,6	29,4

Parallelismi statistikat on teinud ka üliõpilane I. Tammekand Kihnu lauliku Liis Alasi laulurepertuaari põhjal.⁶ Töö sissejuhatuses on märgitud, et selle ülesandeks on kontrollida A. Koemetsa tulemusi mitte mingi maa-ala, vaid ühe lauliku lauluvara alusel. 1379 värssi läbitöötamisel on saadud järgmised näitajad, mis on esitatud tabelites 2 ja 3.

Tabel näitab üksikute laululiikide vahel nii suuri kõikumisi, et see kipub kahjustama keskmisi andmeid võrdlusmaterjalina. Erinevused on tunduvad ka Koemetsa ja käesoleva töö autori andmetega võrreldes. Tammekannul on lüürilistes lauludes esikohal kolmevärsiline parallelism (27%). Kahevärsilised on teisel kohal (26%). Lüroepilistes lauludes on aga kahevärsiliste protsent 45 ja kolmevärsiliste oma 32. Mitmevärsiliste (rohkem kui kolmevärsiliste) parallelismide arv lüroepilistes lauludes on seega vastavalt väiksem.

Vaatlemise ja võrdlemise objektiks on siin keskmised statistilised andmed. Need kipuvad aga mõnikord varjama mõningaid erijooni, millel küsimuse igakülgeks selgituseks on siiski tähtsust. Nende erijoonte avastamiseks tuleb lähendada vaatlust rohkem üksikutele lauludele. Kõigepealt on vaja vastust leida küsimusele, mitmes laulus vastavast liigist esineb parallelismi eri rühmi. Vastuse saame tabelist 4.

Seetabel näitab, et erineva värsside arvuga parallelismide paiknemine lauludes pakub palju kirevamat pilti, kui seda võib järeldada keskmiste andmete põhjal.

VK I 206-st laulust esineb paralleelita ridu ainult 104-s laulus, s. o. ligikaudu pooltes lauludes, üherealisi parallelisme 57-s laulus. Välja arvatud 1 lühike laul, esineb aga kaherealine parallelism kõigis lauludes. Seejuures 34 laulu koosnevad ainult kaherealistest parallelismidest. Kolmerealisi parallelisme leiame 115-s laulus, neljerealisi 70-s, viierealisi 15-s, kuuerealisi 15-s, seitsmerealisi 4-s, kaheksarealisi 1-s ja paarisvärsilisi 5-s laulus.

Astudes üksikutele lauludele veelgi sammu lähemale võib märkida, et paljud laulud sisaldavad korraga mitmeid erineva värsside arvuga parallelisme. Näiteks leiame laulus 82, mis koosneb 27-st reast, 2 paralleelita rida, 1 üherealise, 3 kaherealist, 1 kolmerealise, 1 neljerealise, 1 viierealise ja 1 kuuerealise parallelismi. Nii võib, nagu näeme, esineda ühes laulus korraga koos kuni 7 erinevat elementi. Hulk laule koosneb seevastu vähestest — ühest kuni kahest eri liiki parallelismist (meenutame uuesti ainult kaherealistest parallelismidest koosnevat 34 laulu ehk 16,5% laulude üldarvust).

Eelnevad andmed peaksid näitama, et laulude vormistruktuuri ja sisu vahekorra analüüsimisel tuleb rohkem arvestada nende individuaalseid jooni, mis enamikus lauludes on selgesti väljen-

⁶ I. Tammekand, Parallelism Liis Alasi lauludes. Kursusetöö, Tartu 1954. (Käsikiri TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedris.)

Tabel 4.

Laululiik	Laulude arv	Mitmes laulus vastavast liigist esineb										Ainult 2-real. p-ismidest koosnevate laulude arv
		Paralleel- lita rida	1-	2-	3-	4-	5-	6-	7-	8-	paa- ris-	
			värsilisi paralleelisme									
Laulud laulust	29	7	4	29	10	11	3	1	—	—	—	8
Neiulaulud	43	14	17	42	21	13	3	2	—	—	—	4
Abielulaulud	33	19	10	33	24	15	3	3	1	—	1	2
Vaeslapse- laulud	13	9	5	13	10	6	—	—	—	—	2	1
(Kosja- ja) pulmalaulud	20	12	8	20	10	4	—	1	1	—	1	4
Töölaulud	5	2	1	5	2	—	—	—	—	—	—	2
Orjulaulud	14	7	6	14	7	5	2	2	—	1	—	4
Meestelaulud	5	3	—	5	3	1	2	—	—	—	—	2
Nalja- ja pilkelaulud	15	9	1	15	9	3	—	3	—	—	—	2
Mitmesugused laulud	10	4	2	10	5	2	—	—	—	—	1	4
Kokku lüüri- lised laulud	187	86	48	186	101	60	13	12	2	1	5	33
Jutustavad laulud	11	10	6	11	7	4	1	2	—	—	—	1
1. alaliik korduslaulud	3	3	—	3	2	1	—	—	—	—	—	—
2. alaliik sõjalaulud	5	5	3	5	5	5	1	1	2	—	—	—
Kokku lüro- eepilised laulud	19	18	9	19	14	10	2	3	2	—	—	1
Kõik kokku	206	104	57	205	115	70	15	15	4	1	5	34

datud. Kui seda silmas ei peeta, siis võidakse liigselt statistikat usaldades jõuda ekslike järeldusteni (keskmiste arvude sugestioon!).

Asjaolus, et kahevärsilised parallelismid esinevad VK I-s reeglipäraselt suures enamuses, tuleb näha traditsiooni.

Erinevusi parallelismides kui ka paralleelita ridades ilmneb ka ühe ja sama laulu variantides, mis muidu oma põhimeelolult peaksid olema enam-vähem sarnased. Iseloomulikumaid näiteid võime selle kohta leida lauludes: 53 A, B, C; 54 A, B, C, D, E; 55 A, B, C, D; 83 B, C ja 87 A, B, C kui ka mõned teised. Seegi nähtus aitab kinnitada seisukohta, et parallelism ei ole antud juhul kindlas sõltuvuses laulude sisu laadist, vaid oleneb rohkem vormitraditsioonist, mida teatavais piirides modifitseerib lauliku maitse ja kunstimeisterlikkus. Vastavalt sellele võib esineda kõikumisi ja põikeid ühes ja teises suunas.

Paralleelita ridu esineb protsentuaalselt rohkem lüroepilistes lauludes. Kas võib sellest järeldada, nagu tingiks jutustav žanr üldse suurema paralleelita ridade arvu, nagu väidab oma materjali põhjal Koemets? Teatav tõenäosus selleks on olemas. VK I materjalid näitavad aga lüroepilistes lauludes märksa vähemat paralleelita ridade protsenti (13,3) kui Koemetsal (22,1). See manitseb üldistusi esialgu piirama, mitte laiendades neid välja-poolle uuritavat materjali.

Analüüsides paralleelita ridade küsimust VK I lüroepilistes lauludes üksikasjalisemalt, selguvad mõnedki huvitavad jooned. Võtame näiteks ühe ilusamatest jutustavatest lauludest «Ilma tütar», mis esineb kahes variandis (112 ja L 112 B). Esimeses (112) neist on 111 värsi kohta ainult 4 paralleelita rida (3,6%) ja needki on retoorilised küsimused-vastused. Teises variandis on aga 75 värsi kohta 13 paralleelita rida (17,3%), millest ükski pole retooriline küsimus. Millest selline erinevus? Siin tuleb oletada eri laulikute-töötajate isikupärast suhtumist variantide vormi kujundamisse.

Korduslauludes (104, 105, 106) on 122 rea kohta 16 paralleelita rida ehk 13,1%, mis tundub küllaltki suur. Neist on aga 3 rida retoorilisi küsimusi ja 3 rida, mis kaks korda korduvad.

Olgu nimetatud, et retoorilisi küsimusi leidub rahvalauludes rohkesti. Kord esinevad nii küsimus kui ka vastus parallelismidena, kord üherealiste paralleelita värssidena. Mõnikord aga jälle nõnda, et küsimus on paralleelita värss, vastus aga parallelism.

Vaatleme paralleelita ridu laulus 110 «Naese hukkaja». Paralleelita värssid on klambriteta, numbrid ridade järel märgivad värsside asukohta laulus.

Mis ma otsi, vana miesi?
(otsi naise tappijat...)

18

Kuule, kulla nuori miesi! (Mine kodo, koole ärä.)	28

Lätsi ta kambre lävele. Kes sääļ kambreh ollenesa? Esä kambreh ollenesa. Kuule, kulla esäkene! (Hoitke tie' mu latsi hummen,...)	46

Lätsi ta tare lävele. Kes sääļ tareh ollenesa? Imä tareh ollenesa. Kuule, kulla imäkene! (Hoitke tie' mu latsi hummen,...)	63

Lätsi ta talli lävele. Kes sääļ tallih tallitanes? Veli tallih tallitanes. Kuule, kulla velekene! (Hoitke mino latsi hummen,...)	80

Lätsi ta aida lävele. Kes sääļ siseh ollenesa? Sõsar siseh ollenesa. Mis sääļ sõsar siseh tegi? (Ummel' udsu hamehta,...)	97

Kuule, kulla sõsareni! (Mina pane palve'ille,...)	104

Keä vasta johtusi'e? Sõsar vasta johtusi'e.	147

Ärä iks lätsi, es ta kuule, (mies ai mahlale mäele,...)	157

Sai kodo koolu sõna: (tule üles, nuori miesi, . .)	166

Lõuse latse' lappe'el, (tõise tõisela käelä, kolmanda kuralla olalla.)	185

Miä tei mina vaene! (Lasi tappa naise noore,...)	190

Miä tie mina vaene!	193

193-realisest laulust («Naese hukkaja») on paralleelita ridu 26 (13,5%), neist retoorilise küsimusega seoses 14 (7,3%). Üldiselt võttes pole säärane paralleelita ridade koosseis iseloomulik lüroepilistele lauludele (välja arvatud vahest ehk mõni üksik rida — 157, 166, 185, 190). Sääraseid paralleelita värsse leidub ka lüürilistes lauludes.

Lüroepilistele lauludele iseloomulikuks tuleb pidada *j u t u s - t a v a i d* paralleelita ridu, kuigi neid ei esine kõigis lüroepilistes lauludes. Lüürilistes lauludes neid ei esine või siis leidub siinseal hoopis juhuslikult. Need jutustavad värsid viivad tegevust edasi. Stiililt tunduvad nad rohkem proosasse kalduvaina. Toome mõningaid näiteid:

Lätsi lipsti lehmä tapma,
lehem vasta pallega:
Ärä tapa minokeist! (108,1)

Olli ütsi väiko veljo,...

tull' ta kodo kosjovalle,
taha-as vanna, taha-as vaest,
tahtse rikast, tahtse nuort,
rikka talo tütterit. (109,1)

Särk' oll' säläh, mõõka puusah',
kabe küpär kangelah.
Higi tsilgus hiussist pallav,
piinas mehe pihta pal'lo. (149,9)

Lätsi ta tare lävele:
Tere no, kulla velekenel
Mis siin kotoh kuulunesa,
kas siin käsi käünes häste,
(esä imä elänes,
veli kotoh kõndines?) (102, 130)

Sääraseid jutustavaid värsse leidub lüroepilistes lauludes ühe-kahe-kolmekäupa teisigi. Seega võib nõustuda, et jutustav element üldiselt teataval määral võib tõsta seal paralleelita ridade protsenti, võrreldes lüüriliste lauludega, kuid see ei kehti siiski kõigi lüroepiliste laulude suhtes. Niisuguste laulude paralleelita ridade koosseis, nagu esineb «Naese hukkajas», ei eralda neid lüürilistest lauludest. Mõnes jälle, nagu nägime, on paralleelita ridu hoopis vähe («Ilma tütar» I variant).

Kui viia küsimuse käsitlust veidi väljapoole VK I raame, siis on huvitav märkida, et 464-värsilises lüroepilises «Kalmuneiu» laulus⁷ leiame ainult kolm paralleelita rida (0,6%). Laul on küll J. Hurda poolt «palmitud» (nagu ta ise ütleb), kuid kindel on, et

⁷ Ed. Laugaste, Valimik eesti rahvalaule, Tallinn 1948, lk. 309.

Hurt ainult sobitas kokku katkendid ja variandid ilma omapoolse ümberluuletamiseta, seepärast võib «Kalmuneidu» võtta kui ehtsat rahvalaulu.

Seni on parallelismi statistikas arvatud paralleelita värsside hulka ka need paralleelita read, mis on retoorilised küsimused-vastused. Andmete võrdlemise huvides on see ka käesolevas töös nõnda, kuid seda ei saa pidada õigeaks, sest retoorilised küsimused on omaette nähtus rahvalaulus, selle eriline vormielement. VK I paralleelita ridadest on 13,4% (51 rida 380-st) retoorilise küsimusega seotud värssid, millede eraldamine paralleelita värsside üldarvust kahandaks veelgi nende osatähtsust. Ülejäänud paralleelita värsside ülesandeks on peamiselt ülemineku- e. siirdefunktsioonide täitmine.

Kokku võttes võib öelda, et paralleel- ja paralleelita ridade vahekord ei võimalda kindlaid järeldusi. Pilt ei ole ühtlane. Kõikumised on liiga suured.

Parallelismi eri kujudest esineb VK I-s vähesel määral paarisvärssilisi paralleelisme. Toome siin paar näidet.

Kohe iki imätä' neido,
sinnä läte ligosi,
kohe iki esätä poiga,
sinnä kasvi kaivokene,
kohe iki läskä-naine,
sinnä tekkü tiigikene,
kaldu kala järvekene, ... (63,15)

Lätsi ma aida lävele,
iki aita nōstijät;
lätsi ma koa lävele,
iki kotta nōstijät;
lätsi ma tare lävele,
iki tarre nōstijät,
tarest sōogi andijät. (66,7)

Teku-u' sa mulle tina-risti,
tina-risti, tike risti.
Ragogu-u' mulle rauda-risti,
rauda-risti rase risti.
Ärä sa teku kuuse-risti,
kuus' kuri kopitama.
Ärä teku pedäjä-risti,
petäj kuri pehmähtämä.
Ärä teku haava-risti,
haab hōlpsa hallitama. (124,31)

Sisuline analüüs

Rahvalaulu vormi iseseisvus või traditsioonilisus ei ole milgi määral vastuolus sisu ja vormi ühtsuse põhimõttega. Sisu laseb end väga suurel määral painutada vormi järgi. Seotud kõne on ju paratamatult välise vormi kammitsas. Luuletaja peab alati arvestama vormi. Antiikajal kujunesid Kreekas mitmesugused värsitüübid, mis roomlaste poolt üle võeti ja hilisemalgi ajal palju traditsionaalset kasutamist leidsid. Praegusel ajal esineb luulevormi alal lõpmata palju variante. On luuletajaid, kes annavad suuri saavutusi traditsioonilistes, sageli väga lihtsates ja ühetaolistes vormides, on aga jälle teisi, kes otsivad originaalset värsistruktuuri, mis kõige paremini sobiks nende kunstiliste kavatsuste teostamiseks. On olemas värsivorme, mis on sobivamad tõsisemale sisule, samuti kui on vorme, millesse kergem on valada rõõmsaid elamusi. Kuid teame ka, et mõned vormid lasevad endid «erapooletuina» kasutada kõigeks.

Värsi väline struktuur on siiski vorm kitsamas mõttes. Vormi laiemas mõistesse kuulub palju muid väljendusvahendeid, mida võimaldab keel. Keele võimalused kunstiliste kujundite loomisel on piiramatud. See luulevorm, mida me nimetasime vormiks kitsamas mõttes, nimelt värsimõõt, rütm, riim ja stroofiline ehitus, on ju lõpuks samuti keele vastavalt organiseeritud elemendid. Eesti regivärsilises rahvalaulus puuduvad lõppriim ja stroofid. Tema välisteks vormielementideks, vormiks kitsamas mõttes jäävad seega värsimõõt, rütm, alliteratsioon ja assonants. Parallelism aga kuulub juba laiendatud vormimõistesse. Kui värsimõõt ja rütm on liikumine ning alliteratsioon ja assonants on kõla, siis parallelism on kõigepealt mõte. Ta on sisuliselt tingitud ja alati sõltuv peavärsist ja tema äratundmise ainukeseks võimaluseks on sisuline analüüs. Piltlikult võiksime seda kujutada järgmise näitega. Kui meile on antud mingi laul tundmatu võõras keeles, mida me ainult foneetiliselt oskame enam-vähem õigesti lugeda, siis me saame selles laulus küll kindlaks teha värsimõõdu, rütmi, alg- ja lõppriimi ning riimisüsteemi, kuid kas seal esineb ka parallelisme, seda me enam ei saa öelda muidu, kui peame laulu sisust aru saama.

Kuivõrd paralleelsed värsid on seotud peavärsiga ja kuidas nad mõjustavad laulu üldist ilmekust, selle kui kunstiteose spetsiifikat, selgub meile, kui vaatleme laulu ainult peavärsidest koosnevana. Esitame selleks katkendi laulust 115B (read 1—20).

Oles mu helü alale,
 oles kumme kurgukene,
 petäs ärä pilli helü,
 katas kandle kumina.

Üsna kirevat pilti pakuvad meile laulud laulust. Filosoofilise sissejuhatusena kogu laululiigile tundub esimene lühike, neljavärsiline lauluke:

Ega leel'ost leibä saa,
ega laulu lauda kata,
või olla une virota,
rammu mant raputa.

Siin on tabava piltlikkusega üheainsa lausega iseloomustatud laulu kui vaimsesse kategooriasse kuuluvat nähtust, mis on suuteline inimest oma sõnajõuga ergutama, teda liikuma panema. Sellega on antud ka ühtlasi laulu esteetilised printsiibid. Analüüsidest toodud laulukest paralleelismide poolest, peab ütlema, et paralleelvärsid on siin kunstilise mõjuvuse kandjateks. Kõrvaldame nad, ja kogu laul kaotab oma mõtte ning mõju. Nii ilmneb siingi paralleelismi kui vormielemendi ühtsus sisuga.

Kui me tahaksime veelgi rohkem rõhutada laulu ühiskondlikku tähtsust ja mõju, siis tarvitseb meil vaid meenutada järgmisi ridu:

Hää olli minnä hellü pite,
kuulus minnä kummo pite.
Rahvas helüle heräsi,
rahvas kumole kogosi. (115B, 17)

Humoristlikku joont leiame lauludes 5, 7 ja 8. Olgu neist näitena esitatud viimane:

Etsa laulke, laisa' neio',
etsa virve' veeritäge!
Ummeht teil igä kulunes,
veri nuori veerines.
Kui ei laula, mina laida,
laida tie' laisale mehele,
kitä kõige halvemballe,
kell olli viiso' viisi süldä,
kabla' peräh katesa süldä,
kell saa päiväs jalgo pästä,
ajastajas arotella.

Ilutsevat värvingut leiame laulus 12:

Kohes sie laulu lagosi,
kohes viisi viperdu?
Kuugi ma, mõtsa kumedi,
lauli ma, laasi vasta kosti.
Kägo kunnuh kulle'elli,
piho pand' paiuh tähele.
Sinnä mu laulu lagosi,
sinnä viisi viperdu.

Lätsi ma ulli otsima,
 nõrk ma perrä nõudema,
 kummardelli kulla käko,
 palle'elli piholihot:
 anna kätte käokene,
 pillu peijo, pihokene!
 Anna-as kätte käokene,
 pillu-us peijo pihokene.

Juubeldav-ülistav oma hüperboolsete kujunditega on laul 14:

Kui mina nakka laulemahe,
 laulemahe, laskemahe,
 külä jääs vaiki kullema,
 vald jääs vaiki vahtima.
 Küll om laulu, kui ma laula,
 küll om viisi, kui ma veeri.
 laula ma mere mäesä,
 mere kivi' kilingis,
 mere vatu võisimes,
 mere sõmera' soolasa,
 mere põhja põrmandus.

Sügavalt traagilist joont esitab laul 10B «Laulu eestvõtja». See äratav tähelepanu nii oma üldise kunstilise mõjuvuse kui ka just eriti oma ülesehituse poolest, mis vastab suurel määral retoorilise mõjuvuse saavutamise printsiipidele.

Laul «Tantsides» (80) on huvitava struktuuriga ning kõrge kunstilise väärtusega. Peavärsid on sõrendatud.

Siin ei ole sedä miestä,
 sedä poisi poole pääl,
 keä pand tamme tandsi-
 mahe,

kõlle kõivo kõndimahe,
 nitse nõõlu nõrkumahe.
 Ma otsi oma olalise.
 kae oma kaalalise,
 võta oma võimalise,
 saa oma sarnalise.

Kuluge, tsuvva', kuluge,
 lõpke viiso' lõhmusitse'!
 Mull omma' kotoh kolme'
 kangä',
 velisihna viie' viiso'.

Kuluge, tsuvva', kuluge,
 lõpke viiso lõhmusitse'!
 Mull omma' kotoh kolme'
 kangä',

üte' luidse', tõise' puidse',
kolmanda' kirivä' kerigo kängä'.
Luidse' olli lusti lüvvä,
puidse' olli pulma pitä.

Kuluge, tsuvva', kuluge,
lõpke viiso' lõhmusitse'!
Toomas tõi mulle torre' kängä',
Piedre tõe pikä' kängä',
Hants tõi mulle halva' kängä',
(J a a n t õ i k ä n g ä ' j a l g a
m õ ö d a.)

Handsu kängä' ahjo visksi,
Piedre kängä' pingi alla,
Tooma kängä' tulle visksi,
J a a n i k ä n g ä ' j a l g a p a n n i.

Laulu viimaseks reaks oli

Jaan tõi kängä' jalga mööda.

Ilmselt aga kuulub värss 25-nda rea järele, kuhu ta siin ongi paigutatud. Laulust õhkub vallatlevat elurõõmu, lugedes tundub tantsurüüti. Seda tunnet süvendab kolmel korral korduv parallelism:

Kuluge, tsuvva', kuluge,
lõpke viiso' lõhmusitse'!

Sedasama tuleb öelda ka 3- ja 4-realiste parallelismide kohta. Variandis esineb laulu alguses koguni 5-realine parallelism:

T a n d s i , t a n d s i , t a m m e -
k e n e ,
kõnni, kõlle kõivokene,
ojo, uibo ossakene,
veerü, viitsa ladvakeņe,
nõrku, nitse nõolukene!

Veel rohkem kui eelmises tekib siin mulje tantsu tõlevast rütmist. Millega see on saavutatud? Kõik värvid parallelismis algavad mingisugust liikumist märkiva sõnaga: tandsi..., kõnni..., ojo..., veerü..., nõrku...

Laul on üheks näiteks, kuidas parallelismidega võib edasi anda intensiivset meeleoludünaamikat. Olenevalt sellest, missuguste kujundite kaudu parallelism meile kõneleb, võib ta meis esile manada terve skaala erinevaid tundevarjundeid ja elamusid. Parallelismi saab järelikult kasutada igasuguse sisu väljendamiseks.

Jutu stava laadiga on laulud 79 («Töölt tulles») ja 118 («Nu mie' laulke...»).

Toodud näited on ainult üksikud. Mitmesuguseid emotsionaalseid varjundeid esineb selles liigis veel mitmeid, kuid kõiki pole vaja esitada, sest meile on tähtis näidata liigis valitseva põhitooni mitmekesisust.

Mis puutub parallelismide iseloomustusse antud laululiigi näidetes, siis domineerib ülekaalukalt ka herealine parallelism. Arvestades sügavalt emotsionaalseid pilte näiteks «Laulu eestvõtjas», oleks nagu oodanud rohkem mitmerealisi parallelisme, millega oleks saanud tundemomente rohkem välja maalida. Kuid seda ei leidu. Selle asemel aga näeme, et pilt kujuneb detailsemaks ühelt parallelismipaarilt teisele siirdudes.

Väga suur mitmekesisus valitseb ka neiulauludes. Need 43 laulu, milles on üle 900 värsi, on VK I suurimaid laulurühmi. Siin leiame näiteks järgmisi tundevarjundeid ja elamusi: tänutunne (26, 61D ja E), mure (17), nukrus (22, 116), häbi (18), soovunelm (20), viha (16, 21), neiu ülistus (15), neiu kaup (23), õpetus (57A, 61A, B ja C), töökus (62A ja B), uhkus (121), kõlbeline otsustavus ja energia (123), eneseimetlus (126 A, B, C ja D), pettumus (127), halb enesetunne (140).

Ühtlasemat pilti oma elamusliku sisu poolest pakuvad ainult vaeslapselaulud, mis on ka arusaadav.

Võrreldes eri emotsionaalse värvinguga laule parallelismi seisukohast, ei leiame sisulise mitmekesisuse juures karakterseid erinevusi vormis, mis tõestaks selle olenevust sisust. Seega jääb siingi püsima seisukoht, et parallelism on rohkem seotud traditsiooniga kui sisuga, samuti nagu seda on ka arhailised keelevormid. Kui me leiamegi näiteid, mis näivad tõendavat vastupidist, siis see ei muuda üldreegli kehtivust.

Parallelismi traditsionaalsuse poolt kõneleb ka see, et üherealised parallelismid on enamasti stereotüüpilised väljendid (laulemahe, laskemahe; neiokese', noorekese' jne.). Samuti esineb sageli ka kaherealisi parallelisme-stereotüüpe (tule üles hummogul, inne varra valge'et).

Parallelismiga varieeritakse või täiendatakse peavärssi. Et suures enamikus esinevad kaherealised parallelismid, tekib küsimus: kas siis peavärsi kujundile saab lisada ainult ühe täienduse, detaili? Muidugi mitte. Seegi asjaolu viitab vormitraditsioonile.

Rõhutame aga arusaamatuste vältimiseks siingi veel kord, et vormitraditsioon pole vastuolus sisu ja vormi ühtsuse põhimõttega. Vorm võib olla traditsiooniline, isegi kivinenud, kuid kui sisu organiseeritakse arvestades seda vormi, siis võib tekkida kõige tihedam sisu ja vormi kooskõla, ühtsus.

Parallelism kunstilise võttena otse eeldab kujundite

valiku mitmekesisust. Seda näemegi suuremas osas lauludest. Meie rahvalaulu keel on väga kujundirikas ja tabav oma ütlemissviisilt. Seepärast on täiesti arusaadav, et vorm kitsamas mõttes, nagu juba varem määratletud, on praktiliselt muutumatu, vorm laiemas mõttes (igasugused kujundid) on aga väga muutlik ja värvirikas. Sellesse vormi (kitsamas kui ka laiemas mõttes) on valatud laulu sisu, mis lauliku kui vahendaja kaudu tema poolt antud kujundusliku materjaliga kunstilises vormis peab tekitama samasuguseid emotsionaalseid elamusi, kui seda on tundnud laulu loojagi. Rahvalaul kajastab aga ka selle ringkonna tundeid, kus ta on vastuvõtmist leidnud. Selle tunnuseks ongi see, et laul on rahva hulka püsima jäänud. Poleks ta rahvale vastuvõetav olnud, s. t. poleks ta rahva hinges pannud kõlama tundekeeli, poleks äratanud seal emotsioone, oleks laul jäänud tundmatuks.

4

Järeldusi

Põlva kihelkonna regivärsilise rahvalaulu analüüs näitab, et paralleelismide või nende värsside arvu ei saa üldiselt sõltuvaks pidada antud laulude temaatikast ega nende emotsionaalsest põhitoonist. Et kogu käsitletud lauluvara koosneb põhiliselt kahevärsilistest paralleelismidest, mis moodustavad üle kolme neljandiku kõigist paralleelismijuhtudest, siis tuleb kahevärsilist paralleelismi lugeda selle piirkonna rahvalaulude struktuuri iseloomustavaks traditsiooniks. Rohkemavärsiliste paralleelismide kui ka paralleelita ridade esinemine selle kõrval ei oma nende vähese ja eri lauludes väga kõikuva arvu tõttu olulist tähtsust ega võimalda seetõttu ka põhiliste ja vaieldamatute järelduste tegemist.

Paralleelita ridadest koosnevad ka paljud retoorilised küsimused. Et need on aga omaette vormielemendid rahvalaulus, siis tuleks ka nendesse kuuluvad paralleelita read edaspidi lahus hoida ülejäänud paralleelita värssidest, millede peamiseks ülesandeks on ülemineku- e. siirdefunktsioonide täitmine.

Võrreldes saadud arvulisi tulemusi Koemetsa ja Tammekannu andmetega, mis pärinevad eri maakohtadest — esimesel peamiselt Põhja-Eestist (valitud materjal), teisel Kihnu saarelt (ühe lauliku repertuaar), näeme suuri vahesid. Nende kahe autori materjalil ilmneb Põlva lauludega võrreldes tunduv kahevärsiliste paralleelismide keskmise arvu langus ja vastavalt kolmevärsiliste arvu tõus. Eriti märgatav on see Tammekannul, kus kolmevärsilised paralleelismid on kahevärsilistega võrreldes lüürilistes lauludes koguni väikeses ülekaalus. Selle põhjuste kohta võiks

teha provisoorselt kaks oletust: kas valitsevad eri maakohtades erinevad vormitraditsioonid või on tegemist traditsiooni nõrgenemise, taandumise tendentsiga. Viimase oletuse poolt kõneleks antud juhul parallelismide suurem varieeruvus (Koemets, Tamme-kand), mis oleks nagu vastuolus traditsiooni rangete raamidega. Järelikult oleks see noorem nähtus, kuid ühtlasi võib olla ka progressiivsem selles mõttes, et kunstilise lahenduse võimalused mitmekesistuvad.

Kogu probleem nõuab siiski veel lähemat uurimist.

Mis puutub statistilisse meetodisse parallelismi uurimisel, siis näitavad käesoleva töö kogemused, et sellest ei piisa sisuliste seoste selgitamiseks. Selleks on vaja analüüsida ka üksikuid laule. Vastasel korral võib arvulisi tulemusi liigselt usaldades teha ekslikke järeldusi ja kalduda seaduspärasusi nägema seal, kus neid pole või kus need on kaheldavad.

Kasutatud kirjandus ja lühendid

1. Koemets = A. Koemets, Sisu ja vormi ühtsus eesti regivärsilise rahvalaulu parallelismis. TRÜ toimetised, vihik nr. 38, Ajaloo-Keeleteaduskonna töid, Tallinn 1955, lk. 145—164.
2. Laugaste, Ed., Valimik eesti rahvalaule, Tallinn 1948.
3. Laugaste, Ed. = Ed. Laugaste, Eesti rahvalaule. Eesti kirjanduse ajalugu I. Tartu 1946.
4. Tamme-kand = I. Tamme-kand, Parallelism Liis Alasi lauludes, Kursusetöö. Tartu 1954. (Käsikiri.)
5. VK I = Dr. Jakob Hurt, Vana kannel, esimene kogu. Tartu 1886.

ПАРАЛЛЕЛИЗМ В СБОРНИКЕ НАРОДНЫХ ПЕСЕН «ВАНА КАННЕЛ» I («СТАРИННЫЕ ГУСЛИ»)

Я. ХУРТА

А. Кубьяс

Резюме

1. Настоящая работа относится к области художественного анализа народной песни и стремится определить взаимоотношение параллелизма и содержания в народной песне. В работе статистически и по содержанию проанализированы явления параллелизма в 206 народных песнях (5783 стиха) Пылваского прихода.

В старой эстонской народной песне (руны) отсутствуют как конечная рифма, так и строфы. Элементами ее внешней формы, формой в более узком смысле, являются размер стиха, ритм, аллитерация и ассонанс. Параллелизм же относится к расширенному понятию формы. Когда мы познаем ритм как движение, аллитерацию и ассонанс как звук, то параллелизм мы воспринимаем в первую очередь как мысль. Параллелизм обусловлен содержанием, всегда зависит от главного стиха и единственной возможностью его выявления является анализ содержания песни. Вследствие закономерности его структуры он познается и как один из элементов формы.

2. В количественном отношении параллелизм зависит прежде всего от местных традиций формы, которые могут иметь ярко выраженные характерные черты (более $\frac{3}{4}$ всех случаев параллелизма двухстрочные, остальные в большинстве случаев трехстрочные и лишь в единичных случаях встречаются параллелизмы с большим количеством строк). При сравнении полученных данных с данными исследований, произведенных А. Козметсом и И. Таммекандом по материалам двух других местностей, выявились весьма большие расхождения: количество двухстрочных параллелизмов в последних гораздо меньше и соответственно увеличивается число трехстрочных. Это также подтверждает наличие местных особенностей.

3. По статистическим данным, параллелизмов в песнях с повествовательным содержанием (лирико-эпических) в общем

меньше, чем в чисто лирических, но при анализе отдельных повествовательных песен выявляются большие колебания, что затрудняет обобщение. Все же весьма вероятно, что меньшее количество параллелизмов в лирико-эпических песнях зависит от повествовательного элемента.

4. Количество параллелизмов (геср. количество параллельных строк в параллелизмах) не обязательно обусловлено интенсивностью выражения чувств или различиями в содержании песен. Вообще полнота изображения в песнях достигается не увеличением количества строк в параллелизме, а переходом от одной пары параллелизмов к другой, близкой к предыдущей по содержанию.

5. Хотя статистически можно указать на некоторые различия в количестве параллелизмов в различных видах песен, однако разбор по содержанию не позволяет сделать убедительного вывода, что эти различия зависят от вида песен.

6. Параллелизм — сложное явление, поэтому изучать его необходимо прежде всего путем конкретного анализа отдельных народных песен как целостных художественных произведений. Только в свете такого анализа возможны правильные обобщения статистических данных.

7. При помощи параллелизма как своеобразного художественного приема в народной песне достигается полное слияние содержания и формы в одно художественное целое.

DER PARALLELISMUS IN DER VOLKSLIEDERSAMMLUNG VON J. HURT «VANA KANNEL» I («ALTE HARFE» I)

A. Kubjas

Zusammenfassung

1. Die vorliegende Arbeit gehört ins Gebiet der künstlerischen Analyse des Volksliedes und sucht die Frage nach dem Verhältnis von Parallelismus und Inhalt zu klären. Zu diesem Zweck wurden von der Verfasserin, sowohl statistisch als auch inhaltlich 206 alte aus dem Kirchspiel Põlwa stammende Volkslieder (insgesamt 5783 Verse) auf den Parallelismus hin untersucht.

Für das estnische alliterierende Volkslied ist das Fehlen von Endreim und Strophe charakteristisch. Als seine äusseren Formelemente, d. h. als Form im engeren Sinne des Wortes, erscheinen Versmass, Rhythmus, Alliteration und Assonanz. Der Parallelismus gehört aber zum Formbegriff im weiteren Sinn. Während uns der Rhythmus hauptsächlich als *Bewegung* bewusst wird, Alliteration und Assonanz als *Klang*, ist der Parallelismus seinem Wesen nach vornehmlich *Gedanke*. Er ist inhaltlich bedingt, stets abhängig vom Hauptvers und einzig durch eine Analyse des Inhalts zu erkennen. Wegen seiner regelmässigen Struktur empfinden wir ihn auch als Formelement.

2. Der Parallelismus hängt hauptsächlich von der *lokalen Formtradition* ab, die sehr konkrete und charakteristische Züge aufweisen kann (über drei Viertel aller Fälle von Parallelismus sind zweizeilig, die meisten übrigen dreizeilig und nur einzelne mehrzeilig). Ein Vergleich der gewonnenen Angaben mit den Untersuchungsergebnissen von A. Koemets und I. Tammekand, die auf der Durcharbeitung des einschlägigen Materials aus zwei anderen Gegenden beruhen, ergab recht grosse Unterschiede. Die Zahl der zweizeiligen Parallelismen ist im letztgenannten Material bedeutend geringer und die der dreizeiligen entsprechend grösser. Dieser Umstand bestätigt ebenfalls das Vorhandensein von lokalen Unterschieden.

3. Nach der statistischen Darstellung des gesamten durchgearbeiteten Materials tritt der Parallelismus in Liedern erzählenden Inhalts (lyroepischen Liedern) seltener auf als in rein lyri-

schen. Die Analyse des Inhalts der einzelnen lyroepischen Lieder erzählenden Inhalts ergab jedoch in dieser Hinsicht so grosse Schwankungen, dass eine Verallgemeinerung erschwert ist. Es ist doch wahrscheinlich, dass die geringere Anzahl von Parallelismen in den lyroepischen Liedern durch das erzählende Element bedingt ist.

4. Eine grössere oder geringere Anzahl von Parallelversen ist nicht ohne weiteres und mechanisch mit der Intensität der Gefühlsäusserung wie auch mit den inhaltlichen Unterschieden in Zusammenhang zu bringen.

Überhaupt werden im Volksliede eine grössere Mannigfaltigkeit und Intensität des Ausdrucks nicht durch Hinzufügung von Parallelversen erreicht, sondern vielmehr durch den Übergang von einem Parallelismenpaar zum nächsten mit ähnlichem Inhalt.

5. Obwohl statistisch nachgewiesen werden kann, dass verschiedene Gattungen des Volksliedes zahlenmässige Unterschiede im Auftreten von Parallelismen aufweisen, berechtigt uns eine Analyse des Inhalts doch nicht zur Schlussfolgerung, dass diese Unterschiede durch die Verschiedenheit der Liedgattung bedingt sein könnten.

6. Der Parallelismus ist eine höchst komplizierte Erscheinung, weshalb zu seiner Erforschung die konkrete Analyse einzelner Volkslieder als abgeschlossener Kunstwerke am zweckmässigsten erscheint. Eine derartige Analyse ermöglicht erst eine richtige Verallgemeinerung der statistischen Angaben.

7. Der Parallelismus ist ein eigenartiges künstlerisches Mittel, wodurch im Volkslied die völlige Verschmelzung von Inhalt und Form zu einer künstlerischen Einheit erreicht ist.

KUKU SA, KÄGU, KULDALINDU!

Van.-õp. U. Kolk

Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

Kalevipoja-ainelisi teoseid on loodud eesti kunsti kõikidel aladel. «Kalevipoja» esimese vihu ilmumise saja aasta juubeli puhul on põhjust peatuda ka eepose ainete kasutamisel muusikas. On loodud rida helitöid, mille autorid on inspiratsiooni saanud sellest suurteosest. «Kalevipoja» sõnadele on loodud meie klassikalisse kooriloomingusse kuuluv K. A. Hermanni sütitavalt heroiline «Isamaa mälestus», muinsusromantilised M. Härma «Enne ja nüüd» ja M. Saare «Seitse sammaldunud sängi», K. Tünpu haaravalt elamuslik «Troost». Siin on otse rahvalauluks saanud hõiskav «Kuku sa, kägu, kuldalindu», siin on A. Vedro orkestrisaateline soololaul «Ballaad Kalevipojast». Tänapäeva heliloomingust tuleb esile tõsta Arvo Ratasepa koorilaul «Kalevipoja» sõnadele — meeoleukas «Kalevipoeg isa haul» ja laulmistahet tulvav «Laena mulle kannelt, Vane-muine!». Ka suuremates vormides helitööde kirjutamine «Kalevipoja» ainetel on mitmelgi komponistil käsil olnud. M. Härma on loonud võimsa lõpukooriga «laululoo» «Kalev ja Linda», J. Simm on kirjutanud muusika F. Karlsoni näidendile «Kalevipoeg ja Sorts». H. Känd on loonud kantaadi «Kalevipoeg ja soome sepp» koorile, baritoni- ja bassisoolole sümfoniaorkestri ja klaverisaatega. Rudolf Tobias, üks meie suuremaid heliloojaid, on töötanud ooperi «Kalevipoeg» kallal suure hooga, mille kohta ta ise ütleb: «Töö teeb mulle tõeste lõbu, nagu taaksin kaljust sädemeid välja.»¹ Tobiasi suurt huvi «Kalevipoja» ainete vastu tunnistavad tema kaks teist tööd: ballaad «Sest Ilmaneitsist ilusast» sopranisoolole orkestrisaatega ja melodraama «Kalevipoja unenägu».² Nõukogude heliloojate suurvormis teostest nimetame kõigepealt Eugen Kapi balletti «Kalevipoeg»,

¹ L. Neumann. Vanavara, iseäranis rahvaviiside korjamise tähtsusest. Eesti Kultura II, Tartu 1913, lk. 199. Tobiasi lõpetamata jäänud ooper pole kahjuks kuulajateni pääsenud.

² Tobiasi pidevast huvist «Kalevipoja» vastu kõneleb ka tema kirjutis «Raksa kalju rusikaga» («Päevaleht» 1911, nr. 11), kus ta näitab, kui avaraid ja mitmekülgeid võimalusi pakub see eepos heliloominguks.

mille mitmed osad on sageli mängitavad. Viimase aja heliloomingust tuleb esile tõsta Ester Mäe kantaati «Kalevipoja Soomes käik» ja Veljo Tormise monumentaalselt eepilisena õnnestunud kantaati «Kalevipoeg».

Kuid mitte ainult kõige silmapaistvamad helitööd ei vääri siin mainimist. «Kalevipoeg» muusikas — see on hoopis laiem, ulatuslik ja süvenemist nõudev, tervet rida probleeme hõlmav teema, millel on oma kindel koht kogu eesti muusikakultuuri ajalooos. Kõigepealt tuleb siin märkida laiahaardelist probleemi eepose ideede ja kujude määravast mõjust, suuremast või vähest suunamisest muusikakultuuri arengu ühel või teisel etapil. On ju teada, et möödunud sajandi 70. ja 80. aastatel oli «Kalevipoja» ideedest ja kujudest tiivustatud rahvusromantilise luule viisistamine otse enesestmõistetavaks südameasjaks paljudele heliloojatele. Hoopis ulatuslikum kui eepose värsside viisistamine oli just selle mõtete ja meeolude muusikasse valamine. See küsimustering aga avab uue, ja samuti avara probleemi, millel on suur tähendus meie muusikakultuuri omapära ja selle arengutee mõistmiseks: rahvamuusika ja kunstmuusika orgaanilised seosed, rahvamuusika omapäraste väljendusvahendite loova arendamise mitmesugused järgud kunstmuusika kvaliteetideni jõudmisel, kunstmuusikas peituvad ja selles edasiarendatavad rahvuslikud intonatsioonid. Ühelt poolt — kuivõrd Kreutzwaldi eepos sisaldab autentset rahvaluulelist materjali — tuleb siin vaatlusele võtta regivärsside ja rahvalaulukujundite loova kasutamise ja edasiarendamise läbiviidud võimalused, samuti eepose regivärsside suunav mõju regivärssiliste rahvalaulude viiside kasutamiseks. Teiselt poolt — kuivõrd eepos sisaldab ehtsast rahvaluulest kaugeid kunstkirjanduslikke edasiarendusi ja kehas tab otsekui silda rahvaluule ja kunstkirjanduse vahel — tuleb jälgida, milliste vormidega, milliste intonatsiooniliste arendustega on need uued kvaliteetid teostatud muusikas.

Omaette ulatuslikuks küsimuseks on veel näiteks Kalevipoja kui kangelase kujutamise muusika-esteetiline vaatlus. Millised jooned sangari karakteris on leidnud rõhutamist komponistide poolt, kuidas ja kui efektselt on Kalevipoega ennast muusikas kujutatud, milline on Kalevipoega kujutavate mõjukate heliteoste sotsiaalne osa ühel või teisel ajalõigul meie rahva elus — kõik see moodustab omaette olulise küsimusteringi.

Kõige eelneva puhul on selge, et on vajalik ülevaade «Kalevipoja» kasutamisest muusikas, ennekõike aga eepose värsside viisistamistest, sest neil näib olevat eriti vahetu mõju. Eepose värsside viisistamistest täieliku ülevaate saamisel näib olevat mõningat tähtsust isegi rahvusvahelises ulatuses. Kui nimelt «Kalevipoeg» on tõlgete kaudu tee leidnud paljude rahvaste lugemislauale, siis eepose värsside lauldavuse küsimus, mille vastu teiste rahvaste juures samuti on korduvalt huvi tuntud ja mis ju aitaks avada ka võõrsil eepose olemust, on jäänud valgustamata või on

sellele fantaseeritud väärilahendusi. Nõnda näiteks avaldab Werner Danckert oma kapitaalses teoses «Das europäische Volkslied» «Kalevipoja» nn. «ürgvana» viisi

ja tõttab sellest tegema kaugeleminevaid järeldusi rahvaste muistseist muusikasuhetest.³ See meloodia, mille autor on saanud Eestis elanud ja ka folkloristina tuntud Leopold von Schröderi ja saksa muusikateadlase R. Lachi vahendusel, on küll ehtne regivärsiviis, kuid sellisena avaldatult — «Kalevipojast» sõnad alla sobitatud ja pseudomütoloogiliste rahvusromantiliste kommentaaridega varustatult⁴ — osutub see muidugi täiesti ebeteaduslikuks ja desorienteerivaks. Schröderi-Lachi toodud meloodiat on aga «Kalevipoja-viisina» avaldatud mujalgi.⁵ See eksitus muusikateaduslikes töodes vajaks korrigeerimist, seda enam, et ekslikest seisukohtadest lähtudes on mindud laiade üldistusteni.

Käesolevas kirjutises on võetud objektiks üks kitsam küsimus esitatud teemaringist, nimelt «Kalevipoja» värsside ühe tuntuima viisistuse — laulu «Kuku sa, kägu, kuldalindu» kujunemiskäik. Laulu kujunemise tingimusi selgitades on veidi kõrvalekalduvalt peatunud ka «Kalevipoja» värsside esimestel viisistustel üldse.

1.

Et saada ülevaadet põhjustest, mis tingisid vaadeldava laulu sünni ja leviku, on vaja kõigepealt paari sõnaga peatuda meie muusikakultuuri iseloomul ja tingimustel vastaval ajajärgul.

Möödunud sajandi 60. ja 70. aastatel toimus eesti rahva muusikaharrastustes kiire ja ulatuslik tõus. Laulukooride asutamine ja intensiivne koorilaulu harrastamine leidis esimeses üldlaulupeos 1869. a. tõusva kodanliku muusikakultuuri võimsa manifestatsioonilise väljenduse. Mõne aastakümnega astuti suur samm edasi kultuurilises arengus — jäi minevikku piiratud aval-

³ W. Danckert, Das europäische Volkslied, Berlin 1939, lk. 332—333.

⁴ Iseloomustav on viisile lisatud Schröderi märkus: «Wenn diese Melodie in einem estnischen Hause angestimmt wird, dann hält alles in seiner Beschäftigung inne und lauscht in heiligem Schweigen und tiefer Andacht voll Ergriffenheit der uraltertümlich-schlichten Weise aus grauester Vorzeit.» Danckert, m. t., lk. 333.

⁵ R. Lach, Gesänge russischer Kriegsgefangener, vorl. Ber.; Sitzungsber. d. Wiener Akad. d. Wissenschaften, phil.-hist. Kl., 183, Bd., 4. Abh., Wien 1917, lk. 12 ja 50; R. Lach, Eesti rahvalaulu arengulooline missioon. Eesti muusika kuukiri, 1929, nr. 1, lk. 7; W. Graf, Eesti rahvalaulud 17-da sajandi alul. Eesti muusika kuukiri, 1929, nr. 6—12, lk. 153; R. Haas, Die musikalische Wiedergabe bei den primitiven und bei den orientalischen Kulturvölkern. Handbuch der Musikwissenschaft. Herausgegeben von dr. Ernst Bücken. Lieferung 42. Ergänzungsheft Nr. 1, Wildpark-Potsdam 1931, lk. 16.

dusvõimalustega regivärsiline rahvalaul, ei lepitud ka ainult riimilise rahvalauluga selle asemel, vaid taotleti mitmepalgelisemat ja sügavamat, elamusi andvamat ja professionaalsemat muusikakultuuri. Kõik see moodustab õieti küllalt keeruka protsessi, mille eod küünivad kaugemalegi minevikku ja mille üksikasjadel ei ole siin võimalust peatuda. Juba selles võimsas muusikakultuuri tõusus, järkjärgulises üleminekus kooride tekke ajal paratamatult domineerinud kiriklikult laulurepertuaarilt ilmlikule ja rahvusliku iseteadvuse üha aktiivsemale väljendamisemale, peitub kindlasti Kreutzwaldi «Kalevipoja» suunav ideoloogiline mõjujõud. Eriti intensiivseks saab see seitsmekümnendatel aastatel, millal puhkeb esile eeposeaineliste ja eeposest innustatud rahvusromantiliste teoste tulv nii kirjanduses kui muusikas.

Muusika arengus tuli ilmsiks huvitav, omamoodi paradoksaalne nähtus: koorilaulude sõnalise ja muusikalise sisu teatav vastuolulisus. Sõnades väljendati eesti rahva vaimukütkest vabastamise meeleolusid, eesti keele ja laulu kiitust, muusikas aga avaldati seda saksa või saksa eeskujul loodud viisidega. Selle paratamatu arengujoone vastuolulisus ei paistnud kaua silma, sest kihelkonnakooldidest võrsunud kooride repertuaari ühekülgsuse eest olid saksa pastorid ammu hoolt kandnud. Nõnda kujuneb otsekui ainuvõimalikuks J. W. Jannseni meetod — rahvuslikku iseteadvust väljendavatele lauludele saksa viisikeste sobitamine. Fr. Kuhlbars, üks meie varasemaid noodikirjastajaid, varustab oma laulud, mis on tulvil rahvusromantilisi Linda leinamisi ja Vanemuise laululõngu, üksnes saksa viisidega. Saksa viiside ja intonatsioonide ülevool on aga täiesti kõrvale surunud eesti rahvamuusika intonatsioonide arendamise.

See vastuolulisus leiab siiski juba küllalt vara märkamist. Nii kannab C. R. Jakobson esimese üldlaulupeo ajal viha selle organiseerijate vastu, et need, nagu ta ütleb, on eesti rahvast võõraste sulgedega ehtinud, ja asub ise kooridele soetama eesti rahvaviiside seadete trükirepertuaari.⁶ Mõned rahvaviisid, mis ta koostöös Kunileidiga 1869. a. avaldab, jäävad siiski terveks järgnevas aastakümneks üksikuteks hüüdjateks häälteks saksa viiside vohava massi ees.

Selline arengukäik oli suurel määral paratamatu. Jannsenil oli ju omast seisukohast õigus, kui ta regivärsilist rahvalaulu nimetas kõrvu huugama panevaks «kõristamiseks» ja «kaagutamiseks».⁷ Regivärsiline rahvalaul ja temale omane muusikaline väljendus oma primitiivsusega pidi jääma minevikku. Sellest siis see omapärane olukord, et regivärsides «Kalevipoega» küll loeti ja armastati, kuid ei saadud laulda, sellest siis ka võõreeskujude ja mõjude rohkus arenevas kunstmuusikas ja esialgne lõhe rahvamuusika ja kunstmuusika vahel.

Muusikalise repertuaari ühekülgsus hakkas ometi üha enam

⁶ C. R. Jakobson, Vanemuine kandle healed I, Tartu 1869, lk. 8.

⁷ Perno Postimees, 1857, nr. 14.

silma torkama. 70. aastate lõpul, kui rahvusliku iseteadvuse tunne oli jõudnud süveneda ja rahvusromantilises kirjanduses kerkisid esile uued jooned, hakati suuremat tähelepanu pöörama ka regivärsi elementidele ja isegi nende muusikalisele omapärale. Siit saavad alguse katsetused regivärssi kunstmuusikas kasutada, siit leiame ka esimesed «Kalevipoja» värsside viisistused, mis saavad ühtlasi rahvusliku muusikakultuuri teedrajavateks tähisteks.

2

Regivärsside viisistamine ongi omaette sõlmküsimuseks meie muusika ajaloo jälgimisel. Oma ebasümmeetriliste parallelismidega ja kanoonilise sõnarütmikaga oli see otseses vastuolus juba rahvalauluski läbilõõnud stroofiliste väljendusvormidega. Ei ole siis juhus, et C. R. Jakobsoni poolt avaldatud niinimetatud rahvalaulud olid küll rahvaviisidega või nende intonatsioonidega, sõnad olid neil aga luuletajailt ja riimilised. Regivärssides uueimate laulude loomine — see nagu ei tulnud otsejoores kõne alla, kuigi nende elemente laialt kasutati. Mõningaid katsetusi siin siiski oli. Holstre valla neuu Els Raudsepp on loonud regivärsis luuletusi, mis on ümbruskonnas levinud ja mida on ka lauldud, kuid kuidas on lauldud või millistel viisidel, pole teada.⁸

Alles rahvusromantilise kirjanduse järgnevak ajajärguks, kus esile kerkisid eepika ja kauget minevikku meenutavad ballaadid, oldi jõutud teatavale distanttsile regivärsi suhtes. Nüüd vaadati regivärsile otsekui tagasi, ja eepikaprisma andis võimaluse mõistvalt suhtuda regivärssisse tervikuna kui endise aja kajastusse.

Esimeseks muusikameheks, kes püüab regivärssi ulatuslikumalt kasutada, on Ado Grenzstein. Selle väljapaistva tegelese mitmeid märkimisväärsed teened pole seni küllalt hinnatud, arvatavasti tema hilisema venestusmeelse tegevuse varjutava mõju tõttu. Ometi tuleks teravamini tähele panna Grenzsteini tema elu varasemal, nn. koolmeistriperioodil. Aastatel 1874—1876 kooliõpetajana Audrus töötades kogus ta ka regivärsilisi rahvalaule koos viisidega, ja kui ta peagi koostas oma «Kooli Laulmise raamatu», esines ta siin julge algatusega — ta kasutas arvukalt regivärsilisi rahvaviise, samuti regivärsilisi rahvalaule peaaegu muutmata kujul, esitades need laulukestena ja harjutustena laulmise õpetamisel. See progressiivne samm, rakendatuna veel muusikapedagoogiliselt läbimõeldult, avaldas kindlasti edasiviivat mõju rahvusliku muusika arengule.

Meie lihtsaid vanemaid rahvaviise on hiljem sageli kasutatud liidetuna ehk variatsioonidena lauluks põimitult. Grenzstein on õieti esimene, kes seda menetlust korduvalt rakendab. Seejuures

⁸ M. K a m p m a n n, «Kalevipoja» mõju Eesti ilukirjanduse peale. Eesti Kirjandus, 1911, lk. 471.

oskab ta paremate rahvalaulikute taoliselt ühendada viisivariatsioonide sisuliselt eri-ilmeliste laulujärkudega.⁹

Grenzstein on ka esimeseks teadaolevaks «Kalevipoja» värsside viisistajaks. Tema lauluõpiku I. osas, mis ilmus trükist 1878. a., on avaldatud laul «Ehatäht», mille sõnad pärinevad «Kalevipoja» kaheksanda loo algusest. Viisiks on valitud kõige lihtsam Tahkuranna rahvaviisike:¹⁰

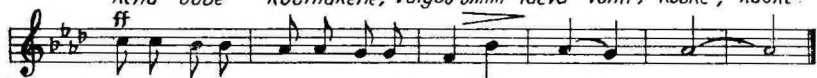

1	Taeva küünal,	eha tähte,	kaske!
2	Amariku	selgem silma,	kaske!
3	Vaata pilve	lauge pilust,	kaske!
4	Taeva kõrge	kulmu alta,	kaske!
5	Lauliku	teeradadelle,	kaske!
6	Kandlelööja	käigi pääle,	kaske!

Sama õpiku 6. osas leidub veel üks «Kalevipoja» värsside viisistus — laul pealkirjaga «Lauliku palve», mille sõnad on eepose kümnenda loo algusest. Grenzstein on siin loonud ise meloodia rahvaviiside intonatsioonidel. See laul näitab juba kunstikavatsusliku töötluse jooni: sõnad on rühmitatud kolmevärsilisteks stroofideks, viisile on püütud anda individuaalsust ja ilmekust refräänide paisutamise ja kromatismi lisamisega:¹¹

Kena ööde küüntakene, valgus'silmil taeva vahti, kaske, kaske!

laena lusti laulikule, kaske, kas — ke!

Tuleb esile tõsta, et selline võte — regivärsside koondada stroofideks — kujuneb üheks põhilisemaks regivärsside kasutamisel hilisemas muusikaloomingus.

Grenzsteini katsetused ei leidnud laiemat levikut, ja seda ilmselt eeskätt sellepärast, et nad olid liiga otseselt veel kinni vanemas rahvamuusikalises stiilis. Primitiivsed viisikesed, järjestikku korratud, ei suutnud rahuldada vahepeal juba tugevasti

⁹ A. Grenzstein Kooli Laulmise raamat [kuues köites, Tartu 1878], I, «Laula», lk. 12—13; II, «Laulja», lk. 3—4; III, «Karjase laul», lk. 4—6, «Tuulele», lk. 15—16; IV, «Lauliku lapse-põli», lk. 1—2; VI, «Vaese-lapse laul», lk. 3—4. Et Grenzstein püüab siin viisideski eraldada laulu suuremaid sisulisi osi, saab eriti selgeks, kui jälgida tema kirjutist «Paar sõna rahvalaulude ilust», kus ta näitab rahvalaulu analüüsidest selle sisulisi järke, mis paralleelismirühmadest erinevad (Koolmeisteri käsiraamat, Tartu 1879, lk. 52—53).

¹⁰ Grenzstein, Kooli Laulmise raamat I, lk. 11—12.

¹¹ Grenzstein, Kooli Laulmise raamat VI, lk. 36—37.

kunstlaulu suunas arenenud rahva maitset.¹² Reljeefsemat ja individuaalsemat vormi aga Grenzstein regivärsilistele lauludele pole andnud. Kuid juba rahvamuusika ja regivärsside kasutamise võimaluste äranäitamiseга väärib ta tõsist tähelepanu meie muusika ajaloos.

3

Esimeseks heliloojaks, kes suurema eduga kasutab regivärssi oma laululoomingus, osutub K. A. H e r m a n n. Hermanni rohkearvulist muusikaloomingut on sageli kritiseeritud kui kergesisulist, tühiste saksa laulukeste jäljendamist ja palju pealiskaudset sisaldavat. Kui see ka suurel määral paika peab, on siiski tema meie laulude raudvarasse jäävate teoste hulka küllalt suur, et Hermanni üheks meie paremaks heliloojaks pidada. Tuleb rõhutada, et Hermanni komponeeritud viisid «Kalevipoja» sõnadele kuuluvad just nimelt tema saavutuste paremiku hulka.

Hermanni looval tegevusel peab eraldama mitu ulatuslikumat arenguetappi. Esimesel arenguperioodil, mida tuleks umbkaudu piirata aastatega 1870–1880, jäävad talle rahvamuusika ja regivärssid veel päris võraks. Laulud, nagu «Munamäel», «Väikesele isamaale», «Hommikulaul» annavad tunnistust pateetilise lüürika väljendamisest lihtsas või laiendatud kunstlauluvormis. Rahvamuusika intonatsioonide rakendamist või rahvalaulude sõnastuse kasutamist me siit ei leia.

Kuid 1880. aastate ümber näib Hermannis toimuvat mingi loominguuline murrang. Kas on siin kaasa aidanud ka paariaastane kodumaalt eemal viibimine või tuleb esmajoones arvestada esilekerkinud rahvusromantilise eepika mõjusid kirjanduse vallast või vahepeal Eesti Kirjameeste Seltsis algatatud rahvaluulekogumise üritusi — igatahes ilmneb tema heliloomingus nüüd uusi jooni. Nüüd on ta järsku hakanud taotlema eepilisust kauge mineviku idealiseerimise rahvusromantilistel teemadel ja regivärssi sugetemega stroofide või otseselt regivärssiliselgi materjalil. Laulude muusikaline ilme aga näitab, et Hermann on siin saavutanud uue kvaliteedi, sügavama, ilmekama, tõsisema väljenduse. Kui seda laadi laulude muusika oli varem — nii teistel heliloojatel kui ka Hermannil endal — erilise rahvusliku ilmema või saksa-pärane, siis nüüd püüab ta viisides maksimaalselt kasutada ka eesti rahvamuusika rahvuslikke intonatsioone — tulevad esile laulude alapealkirjad, nagu «vanal Eesti kombel tehtud» või «väga

¹² Kuivõrd lihtsalt (võib-olla ka lihtsameelselt) Grenzstein kujutles regivärssi kasutamise võimalusi, näitab tema märkus laulu «Ehataht» juures: ««kaske» on rahva lauludes hõiskamise ja õhkamise sõna; tema asemele võiks ka mõni muu sõna, nagu näituseks siin «tähte» lauletud saada.» Ka Grenzsteini enese paljud luuletooted pakuvad näiteid regivärssi vormiliste elementide äärmiselt vabast ja kuidagi loominguilisest kasutamisest (regivärssilise ja riimilise lauluvormi orgaanilise ja n. ö. võrdõigusliku ühendamise katsed).

vanal Eesti kombel tehtud». Üks esimesi sellelaadilisi teoseid on tema pika pealkirjaga koorilaul «Eesti neuu palve pärast Paala lahingut 1217» Jaan Bergmanni sõnadele, loodud 1880. aastal. Siin näeme juba neid iseloomulikke jooni, mis Hermanni parimais regivärsiviisistustes ilmsiks tulevad: rahvamuusika (sageli retsitatiivseid) intonatsioone põhimaterjalina, nende laiakaarelist arendamist ulatuslikuks, voolavaks meloodiaks, rütmilise mitmekesistamise püüdeid, dünaamilisi kontraste. Vaadagem selle laulu meloodiat:

Mitte ruttu

p Kuule, Jsa, kõrgest taevast lapse Linda leina häält:
f Vabastele vaene vaevast, võta väeti ilma päält!
 Priiust varitsejad püüdsid: orjaks Eesti tütarit hüüdsid,
p kellel isaks Valdeku, *pp* isaisaks Lembitu

Sellele näitele küllalt lähedane on peaaegu samaaegselt loodud «Eesti neuu troost orjapõlve algusel», samuti Jaan Bergmanni sõnadele. Siin ilmneb selgesti Hermanni loominguale ja eriti tema rahvaviisiseadetele omane niinimetatud koputusrütmika — rõhutute helide kordamine (meetrumis) rõhulisega samal kõrgusel, samuti tema suurepärase oskus arendada sellise rütmika alusel ulatuslikult meloodiat:

Mitte ruttu.

mf Linda, lahke lapsukene ära kaeba asjata!
p Jkke pannud igavene üle kõige Kaleva.
p Kannatuses kandku seda, Siis ei söö neid suurem häda:
mf kaua leegib vaenu loit, kaugel vaba-duse koit.

Mõlemad mainitud laulud ei ole aga leidnud laiemat levikut. Seevastu kolmas laul, mis on Hermannil loodud samuti 1880. aastal ja on muusikaliselt eelmistele sarnaste stiilijoontega, nimelt «Isamaa mälestus» — on saanud hiljem üldtuttavaks. See laul sõnadega «Kalevipoja» sissejuhatuses ei ole mitte üksnes Hermannil parimaid loomingulisi saavutusi, vaid ka muistse vabadusvõitluse romantilise kujutamise meeleolukamaid ja kodumaa-armastust äratavamaid laule üldse, ühtlasi on see üks «Kalevipoja» õnnestunumaid viisistusi, mis hiljem on kujunenud otse rahvalauluks. Teiseks selliseks väga õnnestunud «Kalevipoja» viisistuseks Hermannil on osutunud laul «Kuku sa, kägu, kuldalindu».

4.

Laulu «Kuku sa, kägu, kuldalindu» tekst pärineb Kreutzwaldi eepose neljanda loo algusest. Selle teksti suur erinevus ühelt poolt «Alg-Kalevipojas» ja teiselt poolt «Kalevipoja» trükiväljandes näitab meile, kui ulatuslikult viimistles ja parandas Kreutzwald oma loomingut, kui suurt tööd ta tegi eepose täiuslikumaks lihvimisel. 1853. a. valminud «Alg-Kalevipoja» teise loo alguses on see laul ainult neljavärsiliseks kõige otsesemaks sissejuhatajaks sündmustele ja kõlab järgnevalt:

Kuku, kägo, kulda lindo!
 Hõbenokal heälitseja,
 Vaskekeelil kuulutaja!
 Kuku meile sõnumeida:
 Kuida Kalevide poega
 Armsa eide jälgi nõuab,
 Kadund kana teeda otsib¹³

Nagu näha, on siin hilisemast laulust ainult pisike motiivike. Seevastu hilisemas trükiversioonis on kõnesolev lauluosa kasvanud iseseisvaks lauluks, omaette lüüriliseks eellooks, kus käo kukkumiselt viiakse mõte muistsete mälestuste esilemanamisele ja alles siis, tervikliku eelloo järel, siirdutakse sündmuste edasisele vaatlusele. See sissejuhatus on üks õnnestunumaid «Kalevipojas». Kolmandas loos ja neljanda loo algul toimuvate traagiliste sündmuste (Linda röövimine, Kalevipoeg ema jälgi otsimas) vaheepisoodina toob see laulujätku leidmiseks käo poole pöördumine neljanda loo algul lugeja vahelduseks helge ja kirka meeleolu juurde. See iseseisev sissejuhatus on ka heaks näiteks Kreutzwaldi värsistusoskusest. Antiteesi, metafooride ja sünekdoohhi kasutamine on siin läbi viidud sarnaselt ehtsate regiivärsiliste rahvalauludega. Ka rahvalaululist rõkatavat laulmis-

¹³ KM KO Fond 63, m. 2:5, lk. 76.

meeleolu on siin tabatud, ainult meeleoluliselt mitmekülgsemaks, motiivistikult eredamaks, teravamaks, reljeefsemaks välja arenatud ja eriti sissejuhatuse lõpul pikkade parallelismidega eepiliseks paisutatud. Kõnesolevat laulu tuleb terveni pidada Kreutzwaldi loominguks; mõned üksikud rahvalaulud, mis siin võrdluseks võiksid arvesse tulla, nagu laul käost, kes kukub karjasele ja helgib heinaniitjale, on sõnastuselt siiski antud tekstist oluliselt erinevad.¹⁴

K. A. Hermannil käes on laul läbi teinud veel kaks uut tekstiredaktsiooni. Hermannil on tulnud regivärsiline sõnastus kujundada kõigepealt stroofiliseks. Laulu esmakordses trükiväljaandes, «Laulu ja mängu lehe» noodilisas 1885. a. on ta jaganud kogu sissejuhatuse kolmeks kuuevärsiliseks stroofiks.¹⁵ Seetõttu on laulust välja jäetud kolmas värs jäetud kolmas värsst tavalt kohalt «Kalevi-
pojas»: veeretele, vaskikeeli. Laulu teisele stroofile (algusega kui ei kuku, kukun ise) on tulnud aga üks värs lisada — ja nõnda on värsile Vanast ajast veeremaie lisatud paralleelvärs kuldsest ajast kuuldumaie. Kolmandaks stroofiks on aga sõnalist materjali piisavalt ja sobivalt jätkunud. Tuleb veel märkida Kreutzwaldi teksti muutmist rütmilise elavdamise eesmärgil: kui Kreutzwaldil on

Kuku, kägu, kuldalindu,

siis Hermannil lauluväljaandes leiame

Kuku sa, kägu, kuldalindu.

See väike nüanss teeb laulu alguse teravamaks, erksamaks. Analoogilised muudatused on läbi viidud ka teises ja kolmandas stroofis:

Kui ei kuku, kukun ise

asemel:

Kui ei sa kuku, kukun ise

ja hiljem:

Kui sa ei kuku, kukun ise,¹⁶

samuti kolmandas stroofis

üks on sõnum hülge suusta

asemel:

üks aga sõnum hülge suusta.

¹⁴ Vrd. A. Annist, «Kalevipoeg» kui kunsteos. F. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg», III osa, Tartu 1944, lk. 43.

¹⁵ «Laul ja mäng» 1885 [«Laulu ja mängu lehe» noodilisa], lk. 6.

¹⁶ Eesti laulud rahva koolidele, Riia 1890, lk. 7.

Kuid Hermannil, nagu öeldud, on koostatud ka teine laulu-redaktsioon. Tema «Eesti rahvalaulude» 1. köites (1890) leiame, et laulule on tehtud oluline täiustus. Arvatavasti suurema eepilisuse ja mõjuvama lõpu saamiseks on laulule lisatud veel üks värss igasse stroofi ja stroofid nõnda muudetud seitsmevärsilisteks. Esimese stroofi lõppu on lisatud värss k u j u k a u n i a j a k a n g a s t, milleks motiivi on arvatavasti pakkunud k u u d e k u d u j a mainimine algses kolmandas stroofis; teisele stroofile lisatakse värss i l u a j a s t h i i l g a m a i e ja kolmandale stroofile — see juba eepose materjalist — värss s e i t s m e s s a a r e t a a d i l t, eidelt — küll väikese muudatusega, sest eeposes on s e i t s m e s s a a r e t a a d i s u u s t a.

Selline tekstikuju on laulul ka püsivaks jäänud, sellisena ongi ta saanud hiljem laialt tuntud lauluks. On kõigiti tõenäoline, et vaadeldud tekstimuudatused on teinud Hermann ise. Hermannil leidub ühes säilinud käsikirjas rohkesti selliseid regivärsilisi loomingukatsetusi, kus ta on püüdnud rahvalaulumotiive ja -värse arendada pikemateks luuletusteks.¹⁷ Ka leidub seal isegi üks töötlus vaadeldavast laulust, mis on pealkirjastatud «Vane-muine» ja kõlab järgmiselt:

Kukku sa kägu :,; kuldalindu,
 Häälitsele, hõbenokka,
 Kukku õnne kuulutusi
 Uku armu õnnistusi
 Armu käest hakkamaie,
 Ilu väest ilmumaie,
 Õnne mäest õõtsumaie.

Üks olgu õnne :,; kuldakangast,
 Teine ilu hõbehõlmast,
 Kolmas paremlisest paigast,
 Neljas rõõmu rõkatusest,
 Viies videviku rahust,
 Kuues kalli meele kasust,
 Seitsmes kalli teo tasust.

Tule sa ilu :,; parem tütar,
 Kauni aja kallim neidu,
 Eesti rahva üle vala
 Õnne kaussi, lille liuda,
 Õisi õhul õhkamaie,
 Elu lehti lehvitama,
 Ilu idu haljendama.¹⁸

¹⁷ KM KO Fond 42, m. 4:1.

¹⁸ KM KO Fond 42, m. 4:1, lk. 7.

Sellest maitsetuste ja ületaotlustega kuhjatud tekstist selgub taas võrdlevalt, milline meister oli Kreutzwald regivärsside loomisel. Hermannil on õnneks siiski jätkunud kriitilist meelt oma katsetuse kõrvalejätmiseks ja Kreutzwaldi teksti viisistamiseks. Olgu aga esile tõstetud tema «töötluse» esimese stroofi eelviimane värss ilu väest ilmumaie, mis viitab Hermannil tehtud lisandusele laulule «Kuku sa, kägu, kuldalindu» — ilu ajast hiilgumaie.

5

Kust on pärit laulu «Kuku sa, kägu, kuldalindu» viis?

Hermann on laulu esimese väljaande varustanud märkusega «Eesti rahvaviis. Ül. kirj. ja sdn. K. A. H.». Ka kõik laulu hilisemad publikatsioonid tutvustavad seda meloodiat rahvaviisina. Kuid kuidas on lugu tegelikult? Kas meil on siin tegemist ehtsa rahvaviisiga?

Kõik, kes vähegi tunnevad eesti rahvamuusikat, peavad kindlitama, et sellisel kujul, nagu meloodia on Hermannil poolt avaldatud, ei saa see rahvaviis olla. Seda esiteks juba tema ehituse keerulisuse pärast. Stroofi viis kujutab enesest seitsmefraasilist perioodi, mis jaguneb kolmeks omavahel ebasümmeetriliseks muusikaliseks lauseks (seejuures 3. ja 4. fraas on sarnased, samuti 6. ja 7.). Niisugust ulatuslikult väljaarendatud vormi eesti traditsiooniline rahvalaul ei tunne. Emb-kumb: kas siin on tegu rahvaviiside loova liitmisega ulatuslikuks meloodiaks, või on kogu lauluviis Hermannil enese loodud.

Esimese oletuse kasuks räägib viisi ilme. Kõik viisis leiduvad üksikud fraasid, kui neid omaette vaadelda, sisaldavad midagi rahvamuusika intonatsioonidest. Viisi päritolu rahvamuusikast kinnitab ka Hermann ise edaspidi korduvalt. «Eesti rahvalaulude» 1. köites märgib ta viisi juurde «Põltsamaa ümbert»¹⁹ ja kogus «Ilu-hääled» — «Üles kirj. ja sdn. K. A. H. 1869»²⁰. Eesti Kirjameeste Seltsi esimese võidupidu puhul 1887. a., kus laulu nähtavasti esmakordselt arvukamale publikule esitati, kirjutab Hermann:

«Haaslava koor laulis esite Eesti rahva laulu «Kukku sa kägu kuldalindu», viis rahva-suust K. A. Hermannil läbi üles kirjutatud ja teised hääled tema läbi juurde pandud, sõnad «Kalevi-pojast» võetud. Laul leidis suurt kiitust, kui ta ka kui süda Eesti rahvaviis veel rohkem oleks ära teeninud — pealegi, et ta ilusasti lauldi.»²¹

¹⁹ Dr. K. A. Hermann, Eesti rahvalaulud Segakoorile. Esimene vihik, Tartu 1890, lk. 34.

²⁰ Dr. K. A. Hermann, Ilu-hääled kooli, kiriku, kodu, konzerdi ja pidu tarvituseks, Jurjevis 1905, lk. 128.

²¹ Eesti Kirjanduse Esimese Võidupidu Raamat. Eesti Kirjameeste seltsi toimetused Nr. 79, Tartu 1888, lk. 46.

Kuid teise oletuse, ja nimelt selle kasuks, et laulu viis on siiski terviklikult Hermanni enese loodud, näib rääkivat palju suurem ja kaaluvam hulk asjaolusid. Esiteks ei leidu Hermanni säilinud käsikirjalises rahvaviisidekogus, mis sisaldab 334 Hermanni enese käega tehtud üleskirjutust viisidest, mida ta on kuulnud ajavahemikus 1856—1870, mitte ühtki melodiat, mis kaugeltki sarnaneks seevõrra vaadeldava viisiga, et nendevaheline seos võiks kõnesse tulla.²² Küll aga pakub Hermanni rahvaviisidekogu ise omakorda terve rea probleeme usutavuse suhtes (üldine sõnade puudumine viiside all, hilisem, pika ajavahemiku järel mälust viiside ülesmärkimine, noodistuste ühtlane, hermanlik ja rahvamuusikast märgatavalt erinev stiil jne.), mis viitavad selle viisikogu mitteautentsusele.

Teine oluline argument laulu «Kuku sa, kägu, kuldalindu» viisi täieliku rahvaehtsuse vastu seisneb selle mõnede oluliste tunnuste kokkulangemises Hermanni heliloomingu ja tema teiste regivärsiviisistuste iseloomuliku ilmega. On tähelepanuväärne, et meloodia üksikud fraasid, kuigi nad on omaettegi rahvamuusikalise ilmega, saavutavad oma väljendusjõu üksnes antud meloodia kui terviku osadena, teiste sõnadega — üksikud fraasid on siin niisuguses üksteisest vastastikku sõltuvas asendis ja ainult meloodia kui terviku ülesehituse seisukohalt mõistetavais seostes, et see eeldab rohkem meloodia kui terviku samaaegset, ühest inspiratsioonihetkest kantud kujundamist kui üksiku motiivi või rahvaviisi edasiarendamist või varieerimist. Kuid eriti just selliste joonte, nagu kopulusrütmi ja sellega seotud retsitatiivse ilmega motiivide laiajooneliseks meloodiaks kujundamine, aga ka energilise ilmega kvartsekstakordilise algusmotiivi, samuti fraasialgulise rütmilise punkteerituse esinemine viitab selle meloodia päritolule Hermanni enese inspiratsioonivallast. Eriti Hermanni regivärsiseadetele on omane varieeruvate ja lähedaste fraaside otsekui rahvamuusika värsiviiside variatsioonide reastamine, vaheldamine ja lükkimine pikema teks, mõnikord ebasümmeetrilisteks perioodideks ja seeläbi otsekui regivärsiviiside kaugel järeleaimamine. Võrreldagu ses suhtes näiteks laulude «Kuku sa, kägu, kuldalindu» ja «Isamaa mälestus» meloodiaid:

Kuku sa, kägu, kuldalindu, häälitsele, hõhenokka, kukku meie kuulutsi,
häälitsele rmutusi, veeretelle lauluvara, kedra kuulu-tuse lõnga.

²² EUS IV 13—62; 307—310; 328; 533; 564—565 ja 620.

Isamaa ilu hoiel-des, vaenlaste vasta võidel-des varisesid
vaprad vallad, kalletasid kihelkonnad muistepäeva mulla al-la; isamaa ilu hoiel-
des, vaenlaste vasta võidel-des varisesid vaprad vallad, kalletasid kihelkonnad
muistepäeva mulla al-la: Nende mure mulju — tused, nende
vaeva väsi — mused muiste kallid mäles — tused kostku meile kustu-
mata, kostku meile kustu — mata, kostku meile kustu — ma — ta!

Eelnevale lisaks ei ole ka põhjust võtta Hermanni kinnitusi vaadeldava viisi täpsest rahvamuusikalisest päritolust puhta kullana. Mõisted rahvaviisi ehtsusest, aga ka helitööde autoriõigusest on tal mõnigi kord olnud kõikumate, ähmaste piirjoontega.²³ On ka tähelepanuväärne, et täpsemad märkmed vaadeldava viisi päritolu kohta lisatakse Hermanni poolt laulule hiljem, kaua pärast viisi esialgset trükis avaldamist, ja seda tehakse n. ö. järkjärgult ning erinevais formulatsioonides. Laul ilmus esmakordselt trükis, nagu öeldud, 1885. a.; juurde on märgitud: «Eesti rahvaviisi. Ül. kirj. ja sdn. K. A. H.»²⁴. 1890. a. ilmunud «Eesti rahvalaulude» 1. köites leidub mäрге «Põltsamaa ümbert. Ül. k. ja sdn. K. A. H.»²⁵ ja alles 1897. a. on lisatud «Eesti rahvaviisi. Üleskirj. K. A. H. 1869»²⁶. Kas ei vihja see kõik Hermanni taotlusele kinnitada «rahvaviisi» ehtsust, mille suhtes arvatavasti juba tollal oli tekkinud küsimusi (seda enam, et

²³ On iseloomulik, kuidas Hermann oma «Eesti rahvalaulude» eessõnades kinnitab avaldatavate meloodiate täpisele muutmatus ja usaldatavust (eriti 3. köite eessõnas), samas aga ise avaldab viise, mille meloodia kujundamisele on kindlasti komponisti käsi suures ulatuses tegev olnud. Vrd. ka «Postimees» 1894, nr. 139, lk. 3 ja «Olevik» 1894, nr. 30, lk. 656, vg. 1966, samuti E. Arro, *Geschichte der estnischen Musik*, Tartu 1933, lk. 164–169.

²⁴ «Laul ja mäng» 1885 («Laulu ja mängu lehe» noodilisa), lk. 6.

²⁵ Dr. K. A. Hermann, *Eesti rahvalaulud Ségakoorile*. Esimene vihik, Tartu 1890, lk. 34.

²⁶ Dr. K. A. Hermann, *Laulude raamat*. Jurjevis 1897, lk. 156.

Hermanni viisikogus, kus peaksid leiduma ka 1869. a. üleskirjutatud viisid, mingit sellist ei leidu)? Ei ole ka vist juhuslik, et peaaegu kõikjal, kus Hermann arutleb rahvaviiside loomuse üle ja toob selle juurde mitmesuguseid näiteid, väldib ta «Kuku sa, kägu, kuldalindu» nimetamist või näitena toomist.²⁷

Nõnda on siis päris tõenäoline, et laulu «Kuku sa, kägu, kuldalindu» viis kuulub tervikuna K. A. Hermanni enese loominguksse, pole aga mitte ehtne eesti rahvaviis, nagu seda seni üldkehtivalt on fikseeritud. Muidugi peab arvestama võimalust, et helilooja on viisi loomisel lähtunud mingist nooruses rahvasuust kuuldu motiivist või fraasist. Kuid isegi siis, kui see nii on, on Hermanni enese individuaalne looming antud viisi puhul niivõrd ulatuslik ja määrav, et pole õige siin kõnelda rahvaviisi seadest. Laulu «Kuku sa, kägu, kuldalindu» viisi tuleb pidada K. A. Hermanni loominguks.

See kinnitus ei vähenda muidugi laulu väärtust ega pane ka kahtluse alla tema tegelikku stiililist lähedust rahvamuusikale. Meil on põhjust Hermannis austada andekat komponisti, kes «Kalevipoja» sõnadele on leidnud väärilise muusikalise teostuse.

Selleks et lähemalt iseloomustada kõnesoleva viisi põhikvaliteete ja eriti tema lähedust rahvamuusikale, on otstarbekas tõmmata võrdlusjooni Kreutzwaldi ja K. A. Hermanni loomingu- lise menetluse vahel. Tundub, et nii, nagu Kreutzwald sõnalisese loominguks, nii kujundab Hermann muusikas kaasaegset mõtte- ja väljenduslaadi vana eesti rahvaloominguga või selle elementidega orgaaniliselt sidudes uue, omapärase, kindlalt rahvusliku ilmega kunstilise stiili. On ilmne, et Hermann on kasutanud just kaasaegse rahvamuusika intonatsioonilisi eeskujusid, ja seda nimelt ka regivärsiviisistustes. Kui Grenzstein piirdus vana rahvaviisi arendamata kujudega, siis Hermann pidas silmselt silmas rohkem taotlevat, mitmekülgsemat ja kaasaegsetele nõuetele vastavamat muusikalist väljenduslaadi. Kui vaatleme tol ajal laialt levinud riimilisi rahvalaule, siis saab mõisteta- tavaks, kust on pärit Hermanni loomingu sellised iseloomulikud jooned, nagu koputusrütm ja sellega seotud retsitatiivsete motiivide arendamine laiakaaresteks, suureintervallilisteks, sageli kolmkõla või selle pööretega vahelduvateks käikudeks. Võtkem näiteks Hermanni noorusajal ja ka hiljem kahtlemata laialt tuntud kaasaegse ja aktuaalse laulu, nagu «Eesti mehe kaebus» viisid. Millised on nende intonatsioonid?

²⁷ Näiteks Hermanni kirjutis «Kas Eesti rahvalaulud elukõlbulised on», «Laulu ja mängu leht» 1897, nr. 3, lk. 13, kus tuuakse esile terve hulk kõige lauldavamaid kooriseades rahvalaule, kuid vaadeldavat laulu ei nimetata. Ainult ühes kohas, kus Hermannil on tulnud ammendavalt liigitada ja iseloomustada paljusid rahvaviise, on ta laulu «Ise» (selline on «Kuku sa, kägu, kuldalindu» nimetus Hermannil mitmes publikatsioonis) paigutanud ebamää- raste «kesk-aegsete» hulka ja lisanud, et see «on üks ilusamatest lauludest, millesse uuem aeg mõjunud». Dr. K. A. Hermann, Eesti rahvalaulud Segakoorile. Esimene vihik, Tartu 1890, lk. XII–XIII.

EÜS IV 622 (1371) «Väike-Maarja, Joh. Elken 1878

Eesti mees ja tema sugu, neist ei peeta kuskil lugu, eesti mees ja tema sugu, neist ei peeta kuskil lugu.

Nagu näha, on see Väike-Maarjast (suhteliselt lähedalt Hermannini kodualale Põltsamaale) pärinev viis nii intonatsioonidelt kui rütmilt küllalt sarnane laulu «Kuku sa, kägu, kuldalindu» viisiga, seda eriti viisi esimeses lauses. Teises variandis on koputusrütm eriti markantselt välja peetud:

EÜS IV 1848 (2) «Hanila, P. Süda 1907.

Eesti mees ja nende sugu, neist ei peeta kuskil lugu, köhriidest viisud jalas, kõigist moodest rahvas alam

Retsitatiivse melodika n. ö. laiaks laulmise kohta, nagu see esineb ka uuritavas laulus, võib võrdlevalt tuua järgneva variandi:

SKS, Lindpere 38 (73) «Räpina, S. Lindpere 1904/5

Eesti mees ja tema sugu, neist ei peeta kuskil lugu, eesti mees ja tema sugu, neist ei peeta kuskil lugu.

Laulule «Kuku sa, kägu, kuldalindu» lähedasi intonatsioone võib aga leida Hermannini kodule lähemaltki, kuigi neid näiteid pole Hermann ise üles märkinud, seda nimelt Põhja-Viljandimaa riimilistest rahvalauludest. Üks Suure-Jaani viis on järgnev:

EÜS IV 141 (127) «Suure-Jaani, J. Käär

Ah mina vaene, ah mina vaene, ah mina vaene põlgitud laps!

Ka Viljandimaa regivärsiliste rahvalaulude uuemad, arenenud viisid võisid mõnevõrra anda Hermannile suunavat mõju, nagu umbes järgnev:

EÜS IV 145 (136) «Paistu, J. Lepik

Paneme turu tuiskamaie, uulitsed udu sadame

Hermannini röömsaimelisse regivärsiviisistusse on võib-olla pääsenud isegi külapoiste lõbusate ja trallitavate laulude viisijoonigi. Võrreldagu järgnevat näidet laulu «Kuku sa, kägu, kulda-

lindu» viisiga — nii harmooniliselt struktuurilt, meloodia üldiselt kujunduseit kui ka rütmilt (eriti on tähelepanav 2. fraasi sarnasus vastava laulu 2. fraasiga):

Allegro *EÜS IV 121 (91) < Helme, K. Ruut*

Tähtvere vallas Joasepil Ma-ria niikui roosilill; ai lu ai la ai

lallala liire valleroosi rallalla!

Võetagu võrdluseks ka järgmisi Põhja-Viljandimaa rahvaviise:

Kes käinud Pepsi piirel. *H 1159, 500(27) < Suure-Jaani*

EÜS VII 115 (5) < Kolga-Jaani, T. Leppik 1907

EÜS VII 115 (4) < Kolga-Jaani, T. Leppik 1907

EÜS 124 (17) < Viljandi, E. Kolk 1904

Minu isa ilmarikas, minu isa kullaratas, väga ilu-saste, väga ilu-sast

Selle Hermannile kaasaegsete rahvamuusikaliste stiilide kompleksi jälgimine peaks aitama välja selgitada intonatsioone, kust on pärit Hermannini regivärsiviisistuste (aga ka üldse Hermannini loomingu paremiku) mõned sellised jooned, millele tänu need omal ajal just läbi on lõõnudki. Võib arvata, et seda laadi viise oligi Hermiannile ehk juba lapsepõlvest kõrva jäänud ja need võisid kaasa mõjuda ka vaadeldava laulu loomisel. Hermann on aga osanud ühendada laulu muusikasse kolme laadi elemente: 1) regivärsiliste rahvaviiside jooni, mis väljenduvad retsitatiivsetes motiivides enestes, aga ka nende varieerivat laadi esitamises, 2) riimiliste rahvaviiside jooni — moodsamas harmoonilises taustas, meloodia laias kujunduses, koputusrütmis jne., 3) oma

individuaalse kunstilise loomingu jooni — laulu kui terviku üldises kujundamises, selle erksas ja reljeefses pildis.

«Kuku sa, kägu, kuldalindu» ja «Isamaa mälestus» pole ainukesed «Kalevipoja» värsside õnnestunud viisistused Hermanni poolt. Tal on siin ka teisi nimetamisväaseid teoseid. Toogem esile eepose 13. loo sõnadele kirjutatud koorilaul «Kui sa teaksid». Hermanni regivärsiviisistustele iseloomulikud eelkäsitletud tunnused on siingi saanud esilepaistva väljenduse, eriti on selle laulu meloodias aga tähelepanuväärne regivärsiviiside iseloomu ja varieerumise kajastamine:

1 Kui sa teaksid, kange meesi, mõistaksid ä-ra mõelda,
2 Sartsi sõna, sõlmitusel, unerahu uimastusel,

ajudella arvaneda, ajudella arvaneda,
kaetisrahu kammitsusel, kaetisrahu kammitsusel,

kuda sammust kulda saada, kuda hüppest hābedada.
viibisid sa vennikene, pikalisti puhkamaie,

kuda sammust kulda saada, kuda hüppest hābedada:
magasid seit-se nädalit, enne kui u- nest ārkasid:

Siis sa sammud sirutaksid, lennates ka-ju lähaksid,
Hommikul on õnne kudu, päevakeskel kuldakangas,

siis sa sammud sirutaksid, lennates ka-ju lähaksid.
āhtul hābe-dane ilu, āāl ei õnne ilmumassa.

Hommikul on ānnekudu, päevakeskel kuldakangas,

āhtul hābe-dane ilu, āāl ei õnne ilmumassa.

See laul, nagu Hermanni mõned teisedki «Kalevipoja» viisistused, ei elanud üle niisugust võidukäiku, nagu see osaks langes lauludele «Isamaa mälestus» ja «Kuku sa, kägu, kuldalindu». Need kaks laulu said peagi eeskujuks teistele heliloojatele, enne

kõike Miina Härmale, kelle laulus «Enne ja nüüd» võib fikseerida Hermanni regivärsiviisistuste stiili sugemeid.

«Kuku sa, kägu, kuldalindu» on kujunenud väga lauldavaks lauluks, võikski öelda, et võrdseks rahvalauluga. Sageli on see esinenud kooride kontsertide kavades. Juba Hermann ise on koostanud erinevaid seadeid segakoorile²⁸, samuti on tema ise seadnud laulu ka kahehäälseks²⁹ ja kolmehäälseks³⁰. Mitmete lauluõpikute kaudu on laulu ka koolides õpitud ja levitatud,³¹ ka on teda lauldud laulupäevadel. Üldlaulupeo kavas oli ta esmakordselt V üldlaulupeol 1894. a. Tartus. Hiljem on seda lauldud veel VI üldlaulupeol 1910. a. ja XI üldlaulupeol 1938. a. Peale K. A. Hermanni kooriseadete on «Kuku sa, kägu, kuldalindu» esitatud veel V. Nerepi³² ja A. Velmeti³³ kooriseadetes. Soolohäälele klaverisaatega on laulu seadnud H. Eller.³⁴

Laulus «Kuku sa, kägu, kuldalindu» on «Kalevipoja» värsid saanud K. A. Hermanni loominguga ühe oma kõige parematest kehastustest muusikas.

²⁸ «Laul ja mäng» 1885 [«Laulu ja mängu lehe» noodilisa], lk. 6; Dr. K. A. Hermann, Eesti rahvalaulud Segakoorile. Esimene vihk, Tartu 1890, lk. 34–35.

²⁹ Eesti laulud rahva koolidele, Riia 1890, lk. 7.

³⁰ Dr. K. A. Hermann, Üliõpilaste laulud ehk kommersi-raamat, Tartu 1905, lk. 45–46.

³¹ J. Elken, Koolilaste laulud, Tallinn 1913, lk. 68; V. Tamman, Laulmise õpetus ühes noodiõpetusega, Tartu 1913, lk. 71.

³² Eesti XI üldlaulupeo laulud, Tallinnas 1938. Toimetanud E. Aav, Tallinn 1936, lk. 42–45.

³³ 1952. a. rajoonide laulupäevade meeskoori laule, Tallinn 1952, lk. 20–23.

³⁴ Aino Tamme Eesti rahvalaulude kava I, lk. 24–25.

ТЫ КУКУЙ, КУКУЙ, КУКУШКА!

У. Кольк

Кафедра эстонской литературы и фольклора

Резюме

В настоящей работе рассматривается эстонская песня «Ты кукуй, кукуй, кукушка», созданная на слова эпоса Фр. Р. Крейцвальда «Калевипоэг», и, в частности, история происхождения ее мелодии, которую до сих пор считали народной. Во вступлении автор останавливается и на первых попытках переложения на музыку отрывков из эпоса.

В начале статьи дается краткий обзор музыкальных произведений, созданных на мотивы «Калевипоэга». «Калевипоэг» в музыке — обширная, требующая изучения тема. Во второй половине XIX века этот эпос оказал большое прогрессивное влияние на развитие эстонской национальной музыкальной культуры. Возникает значительное число произведений, посвященных Калевипоэгу, перекладываются на музыку отрывки из «Калевипоэга», элементы народной поэзии и музыки используются в художественном творчестве. Вопрос о переложении на музыку отрывков из «Калевипоэга» имеет значение и в деле ознакомления других народов с эстонским эпосом.

Посредством публикаций венских музыковедов Р. Лаха, Р. Гааза, В. Графа, а также и В. Данкерта (на основании сообщений прибалтийско-немецкого ученого Л. Ф. Шредера) в печати появилась мелодия, которая считалась мелодией «Калевипоэга» и на которую, якобы, пелся весь эпос. Однако такая точка зрения научно не обоснована. Народная традиция не знает пения стихов эпоса Фр. Р. Крейцвальда, но впоследствии некоторые отрывки из него были переложены композиторами на музыку.

Первые попытки переложить на музыку стихи «Калевипоэга», относящиеся к концу 70-х годов XIX века, указывает на стремление направить эстонскую музыку на более самобытный, более близкий к народному творчеству путь развития. Первую такую попытку сделал школьный учитель и журналист Адо Гренцштейн, который в своем вышедшем в 1878 г. учебнике пения приспособо-

бил некоторые тексты эпоса «Калевипоэг» к народным мелодиям. Более плодотворной была в этой области деятельность композитора К. А. Херманна, две песни которого на слова «Калевипоэга» — «Воспоминания о родине» (на русском языке появилась под названием «Воспоминание») и «Ты кукуй, кукуй, кукушка» (на русском языке — под названием «Кукуй, кукушка!») — представляют собой лучшие достижения эстонского хорового творчества.

В статье подробно освещается вопрос о происхождении мелодии рассматриваемой песни (см. нотный пример на стр. 232). В 1885 году Херманн опубликовал эту мелодию как народную. С помощью ряда аргументов (сложность мелодии, отсутствие её в рукописном собрании народных мелодий К. А. Херманна, наличие в ней черт, присущих его творчеству) в статье доказывается, что мелодия эта не народного происхождения, а является продуктом творчества самого композитора. Творчески использовав различные стили эстонской народной музыки, К. А. Херманн самостоятельно создал хоровую песню с ярко национальной мелодией, которую впоследствии стали относить к произведениям музыкального фольклора.

KÜNDE, KUCKUCK, GOLDNER VOGEL!

U. Kolk

Zusammenfassung

Die vorliegende kurze Forschungsarbeit befasst sich mit dem Liede «Künde, Kuckuck, goldner Vogel», insbesondere mit der Entstehung der Melodie des Liedes, die man bisher als Volksweise aufgefasst hat. Dieses Lied stellt die Vertonung einiger Verse aus dem Epos «Kalevipoeg» von Fr. R. Kreutzwald dar.

In der Einleitung erwähnt der Verfasser die ersten Versuche, die Worte des Epos zu vertonen, und gibt dann einen kurzen Überblick über diejenigen Werke der estnischen Musik, die Themen aus dem «Kalevipoeg» behandeln. «Kalevipoeg» in der Musik — das ist ein sehr umfangreiches und einer näheren Untersuchung würdiges Thema. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts hat dieses Epos einen grossen progressiven und anregenden Einfluss auf die Entwicklung der estnischen nationalen Musikkultur gehabt. In jener Zeit werden zahlreiche Werke, die Themen aus dem «Kalevipoeg» behandeln, geschaffen; einige Strophen des «Kalevipoeg» werden vertont; im künstlerischen Schaffen wendet man sich der Folklore und der Volksmusik zu. All diesem kommt auch insofern eine grosse Bedeutung zu, da es zur Verbreitung des Epos im Auslande beiträgt. Durch die Veröffentlichungen der Wiener Musikforscher R. Lach, R. Haas, W. Graf und derjenigen von W. Danckert (die sich auf Angaben des baltisch-deutschen Wissenschaftlers L. v. Schröder stützten) gelangte eine Melodie zur allgemeinen Kenntnis, die man für die Kalevipoeg-Melodie hielt und nach der in grauer Vorzeit das ganze Epos gesungen worden sei. Diese Annahme ist wissenschaftlich nicht haltbar. Die Verse des Epos «Kalevipoeg» von Fr. R. Kreutzwald sind der Volksüberlieferung nach nie gesungen worden, wohl aber sind später Teile des Epos von einzelnen Tondichtern vertont worden.

Die ersten Versuche, die Verse des «Kalevipoeg» in den 70-ger Jahren des 19. Jahrhunderts zu vertonen, zeigen uns das Bestreben, die estnische Musik auf volkstümlichere, der Volksmusik näher stehende Entwicklungsbahnen zu lenken. Als erster befasste

sich mit der Vertonung von Versen aus dem «Kalevipoeg» der Schulmeister und Journalist A. Grenzstein, der in seinem 1878 erschienenen Gesanglehrbuche bekannten Volksweisen Worte aus dem «Kalevipoeg» zugrunde legte. Erfolgreicher als A. Grenzstein war der Tondichter K. A. Hermann, dessen zwei zu Worten des Epos «Kalevipoeg» geschaffene Lieder «Deiner gedenk' ich, Vaterland» (in Hermanns Sammlung in deutscher Sprache unter dem Titel «Ruf aus der Vorzeit» erschienen) und «Künde, Kuckuck, goldner Vogel» (in deutscher Sprache als «Selber» erschienen) zu den besten estnischen Chordichtungen gehören.

Im Artikel wird ausführlich der Ursprung der Melodie des oben (Seite 232) erwähnten Liedes behandelt. K. A. Hermann veröffentlichte die Melodie 1885 als Volksweise. Auf Grund einiger Überlegungen (die Kompliziertheit der Weise, das Fehlen derselben in der handschriftlichen Volksweisensammlung von K. A. Hermann, die Übereinstimmung der Eigenart derselben mit den dem Schaffen Hermanns eigenen Merkmalen) wird gezeigt, dass diese Melodie keine echte Volksweise ist, sondern Hermanns eigenem Schaffen entstammt. Hermann hat schöpferisch die verschiedenen Stilmittel der estnischen Volksmusik benutzt und selbständig einen eindrucksvollen Chorgesang in strahlend volkstümlicher musikalischer Form geschaffen.

SISUKORD

<i>Saateks</i>	3
P. Ariste. «Kalevipoja» tõlgetest	7
П. Аристе. Переводы эпоса «Калевипоэг». <i>Резюме</i>	56
P. Ariste. Translations of the «Kalevipoeg». <i>Summary</i>	58
E. Laugaste. Kalevipoja-muistendite tüpologiseerimise küsimusi	60
Э. Лаугасте. Вопросы типологизации сказаний о Калевипоэге. <i>Резюме</i>	109
E. Laugaste. Some problems of type-classification of the myths about Kalevipoeg. <i>Summary</i>	111
A. Järv. «Kalevipoeg» koolikirjanduses ja kirjanduslugudes	113
А. Ярв. «Калевипоэг» в школьной литературе и в истории литературы. <i>Резюме</i>	141
A. Järv. «Kalevipoeg» in der Schulliteratur und in der Literaturgeschichte. <i>Zusammenfassung</i>	143
J. Peegel. Mõnede «Kalevipojas» esinevate morfoloogiliste nähtuste ning vormide taustast	145
Ю. Пеэгель. О некоторых морфологических явлениях и формах в языке эпоса «Калевипоэг». <i>Резюме</i>	161
J. Peegel. Über einige morphologische Erscheinungen und Formen in der Sprache des Epos «Kalevipoeg». <i>Zusammenfassung</i>	162
G. Viibaste. Taimenimed «Kalevipojas»	163
Г. Вильбасте. Названия растений в эпосе «Калевипоэг». <i>Резюме</i>	193
G. Viibaste. Pflanzennamen im «Kalevipoeg». <i>Zusammenfassung</i>	194
A. Kubjas. Parallelism J. Hurda rahvalaulude kogus «Vana kannel» I	195
А. Кубьяс. Параллелизм в сборнике народных песен «Вана каннел» I («Старинные гусли») Я. Хурта. <i>Резюме</i>	216
A. Kubjas. Der Parallelismus in der Volksliedersammlung von J. Hurt «Vana kannel» I («Alte Harfe» I). <i>Zusammenfassung</i>	218
U. Kolk. Kuku sa, kägu, kuldalindu!	220
У. Кольк. Ты кукуй, кукуй, кукушка! <i>Резюме</i>	239
U. Kolk. Künde, Kuckuck, goldner Vogel! <i>Zusammenfassung</i>	241

TRUDY ISTORIKO-FILOLOGIČESKOGO FAKUL'TETA

На эстонском, русском, немецком и английском языках.

Тартуский государственный университет
Тарту, ул. Юликооли 18.

Toimetaja E. Laugaste.

Korrektorid E. Uuspõld ja A. Pravdin.

Ladumisele antud 15. V 1957. Trükkimisele antud 21. XI 1957. Paber 60×92, 1/16.
Trükipoognaid 15,25. Trükiarv 850. MB 07781. Tellimise nr. 1812. Trükikoda
«Tartu Kommunist», Tartu, Ülikooli 17/19.

Hind rubl. 11.—